

Мингиз Кату Элбурс

- ДАУУТ ХАЖИ. Межнун бла Лейла. Таурух.
- Али ШОГЕНЦУКОВ. Назмула.
- МАКЫПЛАНЫ Сайид. Ол кимди, анам?
Повесть.
- Лариса АБДУЛЛИНА. Назмула.
- МЫЗЫЛАНЫ Исмаил. Ёмюрлени теренинден.

5. 2020

ҲАРТ СЌЗТЕ

* * *

Кюн ёзеги — от,
Ёзден ёзеги — ёт.

* * *

Кюндюз жомакъ айтхан кёнчексиз къалыр.

* * *

Кюнде тойгъан — юйюн жойгъан.

* * *

Кюн кёрмеген кюн кёрсе,
Кюндюз чыракъ жандырыр.

* * *

Кюнлюмде келин кюн кёрмез.

* * *

Кюнюнгу ийсенг бош, артха кетер къош.

* * *

Кюнню ийген жыл акъсар.

* * *

Кюн — эрттенине кёре,
Иш — эттенине кёре.

* * *

Кюню аманны — бети аман,
Бети аманны — кюню аман.

* * *

Кюнюнг — хош, кеченг — шош.

* * *

Кюпсени¹ эсинде — байлыкъ,
Кёплени эсинде — айлыкъ.

* * *

Кюренли² ай — бары къыш.

* * *

Кюрешсенг арымай да, талмай да:
Не болса, бир кар³ чыкъмай къалмайды.

* * *

Кюрт юзюллюк болса, —
Чыпчыкъ аягъындан.

¹ Кюпсе — купец, сатыучу-алыучу.

² Кюрен — ореол.

³ Кар — файда; иш.

Малкъар жазыучуланы суратлау-адабият, жамауат-саясат журналы

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 5 (213) сентябрь – октябрь 2020 ж.

Учредители

ГКУ «КБР-МЕДИА»

Баш редактор
Додуланы А. Т.

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Берберланы Бурхан
Гадийланы Ибрагим
Ёзденланы Альберт
Ёлмезланы Мурадин
Джуртубайланы Махти
Зумакъулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Османланы Хыйса
Созайланы Ахмат
Табакъсойланы Мухтар
Шауаланы Хасан

**ЭЛЬБРУС
МИНГИ-ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2020

ШАУАЙЛАНЫ ДАУУТ ХАЖИНИ ТАРЫХ
БЛА БАЙЛАМЛЫ ШАРТЛАРЫ

Шауайланы Жумарукъ Дагъыстанда окъугъандан сора, хажиликге барып къайтады. Ол жангыз кеси не жаны бла да, бютюнда дин жаны бла, билимин ёсдюрюр муратда окъургъа кетеди. Муслийман къыралланы бирине барып, андан ары барыргъа ахчасы, жол къагъыты болмай, амалсыз болуп тохтайды. Алай бла болушлукъ алыр умут бла патчахха кирип барады. Патчахны къалауурлары Жумарукъну, аны айтханына тынгыларгъа да унамай, олтуртуп къоядыла. Патчах, аны хапарын эшитип, кесине чакъыртып, соруу этеди. Ол а: «Мен Кавказ таулада жашагъан къарангы халкъданма. Динни къаты тута билир эмда аны бла байламлы билимими ёсдюрюр ючюн, мен жолгъа чыкыгъанма. Алай умутума жол, онг да табалмай, сизден болушлукъ тилей келгенме», – дейди. Патчах, муну ётюрюк айтмагъанына ийнанып, уллу ыразы болуп, хамамгъа элтдирип, таза кийимле кийдирип, ахча, чекле, характеристика да берип, жол къагъытларын да хазырлап, жол нёгер да берип, билим берген узакъ жерлеге ашыртады. Жумарукъну анда сёзсюз окъургъа аладыла. Ол, анда бийик билим алып, окъуулу, билимли адамланы санына кирип, диплом алгъанда, анга анда Дауут деп атайдыла. Дауутну андан бери кетип къалыргъа кёзю къыймай, ауара болгъанын аны окъутхан адамла, эслеп: «Дауут, нек тураса? Санга Аллах да, халкъ да ыразы болгъандыла, алай сен, барып, къарангы халкъынгы кёзюн ачмасанг, муслийман этмесенг, сен сууаплыкъ алыр орунуна гюняхлы болуп къалырса», – дегенлеринде, Дауут, уялып: «Айып этмезлигизни тилейме», – деп, ала бла къызыу саламлашып, уллу артмакъны, керекли китапланы да кётюрюп, туугъан элине-жерине атланады. Къайда тые бла, къайда жаяу элине жыйылады. Алай аны киши танымай, сейир боладыла. Ол: «Мени танымаймысыз?» – деп сорса, адамла уа: «Къайдан таныйыкъ?» – дейдиле. «Да мен Шауайланы Жумарукъма», – дегенде, тенглери, чабып къучакълап, уллу къууанч этедиле. Сора ол баргъан жерлерини юсюнден былай айтады: «Мен бош айланмагъанма, кёп халкъны кёрдюм, окъудум, халкъла бизнича къарангы болмагъанларына сукъландым. Энди мен ёлгюнчю, эринмей, сизни окъутуп, билимли этип, кёзюгюзню дуниягъа ачып, муслийманла этерге уллу Аллахха сёз бергенме, не да болсун, сиз эринмегиз ансы», – дейди.

Мындан бек кёпле суйюп окъугъандыла, алай окъургъа суймегенле да болгъандыла. Устаз, доктор, эл оноучу – бары

да жангыз кеси болуп кюрешгенди. Революция башланып, тюрлю-тюрлю кьозгъалыула чыкъгъанда, байла, малларын сюрюп, тышына кетедиле. Бу уа, миллетин кьобюп кетерге кёзю кыймай, ёз жеринде къалады. Алай бла, Дауут хажи, туугъан жеринден кетмей, Чегемде ёмюрюн тауусады. Дауут хажини ёлгенин окъуу алгъан жеринде эшитедиле да, эки-юч кере, къабырыны башына салыгъыз деп, акъ чилле байракъ жибередиле.

ШАУАЙЛАНЫ Исмаил

ДАУУТ ХАЖИ

МЕЖНУН БЛА ЛЕЙЛА

Къууанып олтурдум от жагъамда,
Таурухну хайт деп бошагъанымда.
Тынч болмайды бу затланы жазгъан,
Кюй таурухну жыр бла жарашдыргъан.
Къобуз, сыра – бары кьурудула,
Сагъышымы биргеме кьойдула.
Болсада, жолума кёл алайым,
Къайгъымы бу кюйлеге бурайым.
Аллах, эшитген таурухларымы,
Китапладан билген затларымы,
Фарс, арап тилде айтылгъанланы,
Межнун бла Лейланы хапарларын
Ёз тилимде туурагъа салайым,
Жюреклени сёзюм бла байлайым.
Эсигиз сизни бери бёлюнсюн,
Бу таурух сизге иги кёрюнсюн,
Кёлюгюзге ол Къуранча кирсин,
Айча, кюнча жарытханлай келсин,
Бешик жырча, татлы, халал болсун,
Жюрекледе харам къанны ойсун,
Тюшде, тюнде да ол эшитилсин,
Акъылыгъызгъа да терен сингсин.

* * *

Арапны къум жеринде
Жашады асыл адам,

Жарлыгъа иги болуп,
Къарыусузгъа болушхан.
Базар – иши, кёп малы,
Тюелени жокъ саны,
Юсюпча хур сыфаты,
Къоя ариу ыз аты.
Кёп кере къатын алды,
Алай сабийи болмады.
Не малдан, не байлыкъдан
Жюреги къууанмады.
Жыйырма жыл ётгенде,
Аллах анга жаш берди.
Болмагъанча ариугъа
Битеу халкъ Межнун деди.
Жюрек ол затха къууанчдан толду.
Ёсе кетип, ол уллу жаш болду.
Атасындан иги къылыкъ алды,
Окъуп, кёп затланы ангылады.
Сюймеклик отунда да ол кюйдю,
Къанатлыланы, айны да сюйдю.
Уста болду кёкде жулдузлагъа,
Буулагъа, оймат-оймат къоллагъа
Жырла, макъамла этип жырларгъа.
Ёсюп кетип, Межнун онжетиге жетди,
Къум тюзледе къойла кюте кетди.
Анда ол бир омакъ кериуан кёрдю,
Акъ туюеде келген эсин бёлдю.
Нюрю айны, кюнню унутдургъан,
Ташдан, топуракъдан анга салам алгъан,
Кёкде къанатлы анга аралгъан,
Жерде марал да, тохтап, кёп къарагъан,
Кёзлери жарыкъ кюнча жарытхан,
Хар эшмеси къара жилянча созулуп,
Бир бай къыз бара эди сюзюлюп.
Олсагъат жашны ахы къуруду,
Аны кёкден тюшген мёлек сунду.
Бёрюча бугъа, жилянча жюзе,
Ол кериуанны ызындан барды.
Юч кюнден ала тохтагъан жерде
Жашыртын Лейлагъа кёп къарады.
Анга жууукъ келирге базынмай,
Узакъдан алай таралып турду.
Лейладан ургъан хычыуун желни,
Сюйюп, тансыкълап, терен солуду.
Ол хауаны солуду.

Хамам балны жутханча,
Аны жанын к'алдырлыкъ
Бир сейирлик дарманча.
Мудахлыкъгъа да кетип,
Ол ызына к'айтханед,
Тюшюнде, тюнюнде да
К'ызыны атын айтханед.
Ол кериуанны сакълай,
Межнун турду тогъуз кюн,
Кюнню к'ызыулулугъунда
Лейланы к'ерюр ючюн.
Алай бла узакъ к'умда
Тюе жыйын к'ерюндю.
Тюели айры жолда
Акъ тюе да билинди.
К'ушдан к'ачхан жилинча,
Тюели жолу – айры,
Жырчы Межнун харипни –
Хар бир туюю к'айг'ылы.
Аланы сакълай, Межнун
Тюз б'ерюге ушады,
Лейланы бир к'ерлюгюн
Сау дуниягъа санады.
Кериуанчыла эслеп,
Тохтап, хапар айтдыла.
«Ашыгъабыз жолгъа!» – деп,
Бир тизмеге к'айтдыла.
Барлыкъ эллерин санады.
Ашык'гъанларын к'ерюп,
Мудахлыкъ к'елек кийди,
Башы, саны к'уюлуп,
Керти халин билдирди.
Ол затны сезип, Лейла
Ачыу-сагъышха к'алды.
Не этерге билмейин,
Межнун к'атына барды.
«Сен, муслийман адамы,
Тыя бил ич сырынгы.
Бир кишиге к'ергюзтме
К'айг'ынгы, сагъышынгы.
Сен керти да – ариу жаш,
Тук'умунга болгъун баш.
Санга мен болушурма
Кийим, ахча, мал бла.
Межнун, мени атамы

Жери тенгиш танг бла.
Иги тукъумданса сен,
Сагъышынгдан эркин бол.
Атамы акъ тюеси
Берсин санга насып жол,
Аны санга къояма,
Къурусун ичингде къаугъа.
Ол ариу жырларынг а
Болдула бизге саугъа.
Макъамынгы эсеплеп,
Къанкъаз жыргъа тартаса.
Акъ тюени энчилеп,
Ёз атымдан тутарса,
Хыны этмей, сен анга
Ариу айтып сыларса».
Мудахлыкъ кирип,
Межнун башын жерге ийгенди,
Лейла бла айырыла,
Хар бир саны кюйгенди.
«Лейла, сени унутмам,
Къабырым чирисе да,
Жаным битеулей отда,
Заты къалмай, кюйсе да.
Сюймеклик таймай келген
Тукъум аурууду бизге,
Ол жаханым отунда
Кюйдю къарт атам тюзде».
Кериуанны ызындан
Межнун барды таралып.
Ала тохтагъан жерде
Къарай эди аралып.
Тогъуз кере кериуан
Фейрат бла ётген эди,
Тогъуз кере да Межнун
Къызгъа жыр этген эди.
Сора бир огъурлу къарт,
Башчысы кериуанны,
Айтды, Межнуннга къарап:
«Тюз ойла айтылгъанны,
Межнун, сени хапарынг
Кёп жерлеге жайылгъанд.
Къуддус, Шамда айтылгъанд.
Кёп затны билмейдиле
Сюймекликни халындан,
Аны сагъышын этип,

Тохта бир къауум заман,
Кёрюнмейин бу жерде,
Малларынга къарарса,
Ауаралыкъ тохтаса,
Лейланы сен жокъларса.
Къызгъа жырларынгы да
Атасы эшитгенди,
Ызындан айланнганынг
Тукъумуна жетгенди.
Сен тынчайсанг а, Межнун,
Ала сени сурарла.
«Бу къайры думп болду?» – деп,
Ала сени жокъларла.
Алай, къоймай Лейланы,
Марап турсанг аягъын,
Сени ангыламазла,
Жетер сёзню таягъы.
Айтханымы этип, сен
Терк тебире жолунга,
Аллах болсун нёгеринг,
Ишинг барсын онгуна.
Уллу Аллахым сени
Тюзетсин Юсюпнюча,
Бир кюч келсин жанынга,
Ариулу кёрюнюрча».
Кериуан таба кетди
Жасалгъан тюеде.
Межнун къызны эследи,
Жюрек ачы туююле.
Акъылы аны тыя,
Атласа, тебиресе,
Бутлары къыя-къыя,
Ызларындан эслесе,
Межнун тарала къалды:
«Жаратхан, манга болуш!»
Таш-агъач жазыкъсынды,
Жюреги тапмай соруш:
«Насып бер сен Лейлагъа,
Не болса да къадарым.
Ариу кёзден бир къара,
Къалмагъанды мадарым.
Сакълайды жууукъ-ахлу,
Жырым бла уятырма,
Элле, Фейрат боюнунда,
Кёплени уялтырма».

Алай айтып, ол Межнун
Тебиреди къум жолда,
Чарыкълары тешилип,
Къан ызла тюзде-къолда.
Танг ата, жетген эди
Фейрат суугъа базына,
Къызгъа кюй этген эди,
Жырлай эди саз бла.
Атасындан уялып,
Билдирди анасына,
Ачыулу дуниясы
Келип кёз туурасына.
Башын сылап анасы:
«Ой, тую балачыгъым,
Къурамай Лейланы санга,
Болмаз мени тынчлыгъым.
Атанга да айтайым,
Оноу этсин Межнуннга,
Термилтмейин баласын,
Келечилик жол алсын,
Жыйсын жууукъ-тенглерин.
Къалай мудахды кёзлеринг,
Башынг хайранды сени,
Жол къалай тапдынг бери?
Бетинг-къашынг тюрленип,
Ауаз-сёзюнг бёлюнюп,
Сен аманнга кетгенсе,
Къыйын халгъа киргенсе.
Кесинги къолгъа алгъын,
Лейла бла сакъ болгъун.
Сагъыш-къайгъыны унут,
Толсун сендеги умут.
Сен солургъа керексе,
Кетип, харам агъачда».
Анда кёп шаудан суула,
Тюрлю чыпчыкъ ауазла.
Таууш этелле ала,
Жерден терк уруп чыгъа,
Бирси терек башында,
Жел таууш да къошулду,
Къанкъаз макъамгъа ушата.
Жаш мудахлыкъдан толду,
Сингди терен агъачха
Ол бушууу бла бирге.
Къалды бата сагъышха,

Жер тапмайды кирирге.
Анасы Алтынхан да,
Тизип толу хар жикни,
Айтды эрине жюкню.
Ол шыйых, асыл адам
Халны терк ангылады,
Тукъум къартланы жыйып,
Оноугъа хазырлады.
Жыйылдыла ахлу-тенг,
Келдиле узакъ-кенгден.
Оноу-кенгеш болдула,
Жол алыргъа айтдыла.
Къыз юйюне барыргъа,
Тукъумгъа байланыргъа
Келечиле айырдыла,
Арбаланы жасадыла,
Атланы чапханларын сайлалла,
Малланы семизлерин байлалла.
Чыкъдыла къызыу къум жолгъа,
Лейла жашагъан сахаргъа.
Ала ючкюнлюк жолну келдиле,
Шахарда бай арбазгъа кирдиле.
Межнун бла Лейланы аталары
Бир бирге бек жарыкъ тюбедиле,
Ариу сёз бла жарыкъ бет алдыла.
Кече къонакъла айда къалдыла.
Эрттен намаздан сора, ойлашып,
Энтта тюбедиле, хапарлашып:
«Умутугъузну билсем, сюеме», –
Деди Лейланы атасы анга.
«Сен – сахарла, базарла иеси,
Мен халал малла ёсдюреме кесим.
Мени атларыма минедиле
Кёбюсю тукъум адамларынгы.
Кемелеринг да кёп жюзедиле,
Сатыу бла менден алгъан малланы.
Эки тукъум, юйюр бирлешейик,
Жууукъ-ахлу болуп кёрюшейик.
Ашасынла бары бир къазандан,
Къулакъ да салсынла бир азаннга.
Таянчакълыкъ этсин бир багъана,
Жашаугъа берейик бир магъана.
Мени байлыгъым санга къошулсун,
Жыйгъан ырысхыбыз да бир болсун.
Жашым Межнун суйгенди Лейланы:

Эси кетгенди Лейлагъа аны.
Келечиле андан келдик санга
Хурмет бетни, керти сёзню алыргъа.
Халны, жаным, сен толу ангыла,
Сёзюбюзге бир иги тынгыла.
Жашым бир игиликден къалмады,
Аман иши, зарлыгъы болмады,
Жарлыгъа, къарыусузгъа болушду,
Бир заманда ётюрюк айтмады,
Сатыуун толу этмей къайтмады,
Тилегеннге малын хакъсыз берди:
«Алма аладан багъасын», – деди.
Лейланы атасы тынгылады,
Келечини сёзюн ангылады.
Сора ол былай айтып башлады:
«Къадарын бизни бла байлагъан,
Жаным, манга жууукълукъ сайлагъан,
Санга уллу сый, намыс бермесем,
Кесими адамымча кёрмесем,
Сени былай къонакъгъа алмазем,
Сайлап, семиз тюени соймазем.
Аллахды къарагъан башыбыздан,
Кёпле базынмайла арбазыма.
Хапарым бар сенде ырысхыдан,
Айтхылы сейир акъ атларынгдан,
Санаусуз кёп тую, къойларынгдан,
Сени адамлыкъ асыллыгъынгдан.
Межнунну адамларым сюйдюле,
Лейладан тюз хапар билдиле.
Алай Межнунну халы къыйындан,
Айланады кериуан ызындан.
Аны аз шашханы билинеди,
Акъылдан тайгъаны кёрюнеди.
Тыйылмай, Лейлагъа атагъан жырларын ол
Кёп къошлада къайтарады.
Аны жууашдырыргъа чыкъмай онг,
Аты кериуанда айтылады.
Кёп болмай, Мисирге жууукъ элде,
Къатынла намаз этген жерде,
Ол ичлерине жашыртын киргенди,
Лейланы жырларын билдиргенди,
Аланы ол бек эрикдиргенди.
Кюйлерин тегерекге эшитдирген,
Тюзде къачып айланган элинден,
Келтирirmi насып бизни юйге?

Къалдырыр башыбызны кюлкюге.
Аны сау болгъанына ышансакъ,
Ол затдан биз толу хапар алсакъ,
Амал чыгъар энтта тюбеширге,
Жарыкъ бетден ариу кёрюшюрге!»
Кёп ариу сёзле, алгъышла айта,
Тарыхха, жашау халлагъа къайта,
Узакъ келечиле бла къонакъбай,
Танышлыкъ бла бир бирлерин алгъышлай,
Кюнню салкъыны жетген заманда
Кёлленип айырылдыла анда.
Межнунну атасыны ёз халын
Кётюрюрге кюрешдиле бары.
Ичлеринде – тилчиле, билгичле,
Харам ниетлик уллу жюрюдю,
Адамгъа ышанырча туююдю.
Межнунну ол огъурлу атасын
Къайгъыла алгъанда башын, санын,
Умутха жеталмагъанын билди,
Арлакъда кёз жашларын жиберди.
Эки кюнден ючюнчю башланды,
Къайгъы, сагъыш кёпню башын алды.
Узакъ сыртда Межнун да кёрюндю,
Мудахлыгъы барына билинди.
Бутундан къызыл тамычыла тама,
Сюеледи, харип болуп, хамам.
Алайда атасы мудах болду,
Жюреги чанчып, кёзю къандан толду,
Хапар айтмай, башындан сылады,
Сормайын, Межнун халны ангылады.
Алайда урду аллай уллу жел,
Жарсырча адамлада боюн, бел.
Межнун минди тюени юсюне,
Акъ быстыр къысды эки кёзюне,
Къара быстыр байлады белине.
Межнун айтды: «Онг къолгъа буругъуз,
Андады кече къалыр онгубуз.
Алайсыз биз хатагъа къалырбыз,
Къум тюзледе жол тапмай къыйналырбыз».
Межнунну хар сёзю болду керти,
Барысы да анга хурмет берди.
Тюеледе жюкню бош этдиле,
Жюрек ачыкълыкъгъа да жетдиле.
Терек салкъынында олтурдула,
Къуюдан суу ичип солудула,

От этип, жаш заманнга къайтдыла,
Ич сёзлерин бир бирге айтдыла.
Межнунну тенги, жууугъу Малик
Ушакъ этди, бир жанына алып:
«Межнун, мен сенича къыйнап жанны,
Сюйгенем Чолпаннга ушагъанны,
Сыйлы тукъумдан къызын бир байны,
Кече дунияны жарытхан бир Айны.
Жырла этип жырладым къатында,
Ол къууанып айтханды антында
Менден башханы айтмазгъа атын,
Баргъанды тенгиме бузуп антын.
Ийнанма тиширыуну сёзюне,
Хорлатма бирда ётюрюгюне.
Сен хайт де, аны аман кёзюне.
Сайлап, санга башханы табарбыз,
Жырла бла биз кимни да хорларбыз.
Сюймеклик жаз башында къозгъала,
Ол чакъда чакъгъан гюлге ушайды,
Кёплени борбайларындан ала,
Дунияларын тамам бошайды,
Тынчлыкъларын да къоймай бузады,
Алай кёрсенг, жюрегинг азады.
Дагъыда къарыулу тукъумлада
Лейлагъа жетген къызла бардыла.
Аладан, Межнун, санга сайларбыз,
Иги жаш болгъанынга ийнанабыз».
Межнун айтды: «Сюйген тенгим Малик,
Бу болумгъа келтирди сюймеклик.
Эрттеден эшитеме элде кюлкюлени,
Менден тынчды халлары кючюклени.
Кече-кюн да жырла бла жашайма,
Алайсыз жан-жанымы ашайма.
Нек берди жанны манга Жаратхан,
Лейлагъа мени былай таралтхан?
Аны сыфаты кирди жаныма,
Синггенди хар тюгюме, къаныма,
Эсими, жюрегими алгъанды,
Санларыма жарала салгъанды.
Къутулмам ёмюрде бу ауруудан,
Ёллюк болсам, ёллюкме ма мындан.
Башха ауруу терк манга жабышмаз,
Жабышса, жаным андан къабышмаз.
Мен аны бир затха да санамам,
«Лейла» деген ауруусуз болалмам.

Мени аурууум аны атыды,
Жаныма сингнген ай сыфатыды.
Бирлеге суймеклик бош атлайды,
Башханы бауурундан кѳаплайды.
Манга уа ол энчи кѳадалгѳанды,
Кѳабыргѳа дери биргеме кѳалгѳанды.
Онгузлукѳ хорлап барады мени,
Кюлесиз ызымдан, менден кери.
Мени сагѳышларымы билмейсиз,
Халымы женгнгенин эслемейсиз.
Лейлагѳа суймекликни жырларын
Арап элле жырлайдыла бары.
Бирде атым санала шашханнга,
Ол а жомакѳ туйюлдю да ханнга.
Бир жол кѳум тюзледе жырлай талдым,
Жырлай-жырлай, анда жукѳлап кѳалдым.
Танг аласында уянганымда,
Кѳанатлыла, маралла – аллымда.
Бары да манга жан аурутдула,
Жангыз кѳоймазгѳа оноу тутдула,
Сарнай, кѳатларында олтуртдула.
Экинчи кере Фейрат боюнунда,
Бѳрюле, кѳапланла уянганда,
Кѳарамай жашауну жазлыгѳына,
Тѳгерекни алып жазыкѳсына,
Бир кѳарт бѳрю, сюелип аллыма:
«Межнун, кѳоркѳма, – дегенди манга, –
Бизден чыкѳмаз санга энди хата,
Ананг келирми, эсни сагѳайта?
Атанг кѳайда жанынгда сакѳларгѳа?
Жууугѳунг кѳайда сени жокѳларгѳа?
Тенгинг кѳайда биргенге турургѳа?
Жиляндан аманды адамны халы,
Эримейди бирда аны жаны.
Жарсыйдыла санга кѳаплан, бѳрю,
Тюрленмейди жангыз адам кѳлю.
Жырларынг кѳозгѳадыла жүреклени,
Хайыуанла этдиле бѳрюлени.
Жүреклени кѳоргѳашинча эритдинг,
Бѳрю жыйынны бек мудах этдинг.
Бизге сен хамам ѳртен жандырдыңг,
Жырынг бла кѳлюбюзню кѳандырдыңг,
Бауурда харам хыртны жангыртдыңг,
Адамгѳа башха кѳзден кѳаратдыңг.
Межнун, тилейбиз танг бла Аллахдан,

Толсун умутунг, сакълан палахдан», -
Деди бөрю, таугъа кетип кёзю,
Акъыллы, басымлы эди сёзю.
Арслан келип жатды онг жанында,
Къаплан таянды сол жанында.
Лейлагъа этген жырын башлады,
Танг ата, Межнун алай бошады.
«Межнун, – деди суйген тенги Малик, –
Сени юйюнге келсин игилик.
Айыу, арслан, бөрю, къаплан да
Кёзюнге кёрюнедиле,
Халлары да бизден керидиле.
Айыу, бөрю агъачда жашайдыла,
Бизден башха ашны ашайдыла.
Алдатма ётюрюк ышанлагъа,
Аланы Аллах къошханды башха жанлагъа.
Тил, акъыл бермей сынады,
Сарнамагъанларына ийнанды.
Ала жыр тауушну билалмайла,
Адам болгъан жерге келалмайла.
Узакъды ол къауумну жашауу,
Башха тюрлюдю бизге къарауу.
Келдиле сагъышларынга ала,
Сен эсе, – жашаудан артха къала.
Болгъанды къайтыр заманынг!»
Даулашларын кёп адам эседиле,
Ёз оюмларын жакълай кетдиле,
Танг бола, юйлерине жетдиле.
Жашны халын ангыладыла,
Халкъны айтханына тынгыладыла.
Бары да бирча ауаз бердиле,
Межнунну Кааба ташха элтирге,
Земзем сууундан да ичирирге,
Ибрахимни межгитине барыргъа,
Сыйлы Арап таугъа чыгъарыргъа,
Файгъамбарны жатхан жерин жокъларгъа,
Алайда эки жыйырма намазны къатларгъа,
Аллахдан анга насып тилерге,
Ол сау болуп, уллу той этерге.
Межнунну, миндирип тюени сыртына,
Атасы элтди Каабаны сыйлы ташына,
Аллахдан анга тилек тиледи,
Саулукъну сурагъанын билдирди.
Ол затлагъа Межнун сейир къарады.
Сора, былай айтып, сёзюн башлады:

«Мени келтирдигиз межгитлеге,
Ислам динни сейир жерлерине.
Кааба ташны сыйлы ауанасына,
Ибрахимни атлагъан топурагъына,
Земзем шауданны къара суууна,
Арапны Алтын сыйлы таууна,
Маккада кёп шыйых къабырлагъа
Жюрегимден суюмекликни къурутургъа,
Лейланы манга унутдурургъа,
Акъылымдан жырланы ёчюлтюрге:
«Межнунну хорладыкъ!» – деп кюльюрге,
Жаным саулай къабыргъа кийирирге.
Тейри адамы, ол затха тёзалмам!
Ант этеме, жырсыз бирда болалмам,
Лейланы къабырда да унуталмам,
Анга суюмеклигим алышалмам!
Ол синггенди жюрекни тамырларына,
Жетгенди баууруму къан ызларына.
Акъылым саулай Лейлагъа кетгенди,
Хапарым кёп эллени титиретгенди,
Баям, ол кёкню бийигине да жетгенди.
Келирми Уллу Аллахдан бир кюч манга,
Жарарча эрий тургъан жаныма?
Бу ауруудан турлукъма таралгъанлай,
Биргеме жюрютюрме, жаным саулай».
Алай айтып, Межнун минди тюесине,
Бирсиле да тебиредиле биргесине.
Атасы артдан ызларындан жетгенди,
Мудах бола, алайда кюйюн этгенди:
«Не этейим, Уллу Аллах, Межнуннга?
Баш урдурдум, сыйынып оноунга,
Ислам динни сыйлы топурагъына.
Ол, земзем сууундан уртлагъанында,
Каабаны ташын сылагъанында,
Аллахдан саулукъ, акъыл тилемеди,
Ол жырын, суюмеклигин терслемеди:
«Аллах, Лейланы манга буюр!» – деди.
О, Жаратхан, къабыл этгин тилегин,
Тынчайтырча солумагъан жюрегин.
Тангнга дери къысылмай эки кёзю,
Лейланы атын айта чыгъады сёзю,
Саулай эсин суюмекликке бургъанды,
Кюнден-кюннге инжилиуге баргъанды,
Жарлы термилиулеге къалгъанды.
Аны сёзлерин эшитип, мудах болдум,

Акъылым тюрленип, жарсыудан толдум.
Аллахым, аны былай кёргенден эсе,
Атасыны ёлгени иги, төресе.
Усталаны ахшыларына термилдим,
Ол ауруудан аязмазлыгъын билдим.
Алай айтдыла: «Жокъду Межнуннга дарман,
Мынга жарамаз не Къуран, не да заман».
Жашлыгъы аны бу ауруу бла кетди,
Ол ауруу мыйысын жара этди,
Аны ууу тукъумуна жетди.
«Межнун, Лейланы сен бирда унутма,
Алай атангы, анангы да улутма.
Биз тёзалмай, зат болса, къыйналырса,
Къыямат кюн Аллахха не айтырса?» -
Деп да кюрешдим, кёп кере даулашдым,
Алай мен аны унаталмадым,
Акъылын бир жары буралмадым,
Ниетин аз да тюрлендиралмадым,
Айтханымы бирда этдиралмадым.
Къум тюзледе ётед аны жашауу,
Кийикле бла бирди анда ашауу.
Лейлагъа этген жырларына тынгыларгъа
Барадыла, кюреше ангыларгъа».
Алай айтып, атасы, жүреги азына,
Башы сагъышда, атланды арбазына.
Тангы къыйын атды, турса да базына,
Эрттенликде атасы Межнунну тапмады,
Жүрегин жарсыу алып, къайры чапмады?
Чыкъды аны къум тюзледе хапары.
Атасы, анасы атландыла ары.
Турады Межнун юч терек арасында,
Сууу, ашы болмай къум тюзню къарасында.
«Не ашап жашайса, жашым?» – деп сорду анасы.
«Аллах не берсе, аны, – деди баласы. –
Мени ашым-сууум, диним да Лейлады,
Акъылым, ниетим, жырым да андады.
Манга къоялла ашны, сууну жолоучула,
Узакъдан келип, жырыма тынгылаучула.
Юч туюеде бир асыл адамла келдиле.
Ала манга аш, кийим да келтирдиле,
Тангнга дери жырларыма тынгыладыла,
Жарсый-жарсый, жолларына атландыла,
Сёз бердиле дагъыда бир жокъларгъа,
Халкъны арасында мени жакъларгъа,
Жырларымы толусунлай жазаргъа,

Хапарымы арап элдеде жаяргъа,
 Мени ючюн, барып, Лейланы кёрюрге,
 Жашыртын саламымы анга берирге».

Кюрешдиле ала Межнунну юйлерине элтирге,
 Къарыу эталмай, ызларына кетдиле.
 Кёп да турмай андан бир заманда,
 Тангларын аман бла атдыргъанда,
 Жаны саулай атасы отда кюйдю,
 Юсюне аязмазлыкъ кёлек кийди,
 Жашауунда тынчаялмазлыкъын кёрдю.
 Сора жашыны ачыуундан ёлдю.
 Мал кесгеннге баралла
 Къурман кюнню биринде,
 Тюени терисин алалла
 Жети жаш аулакъ кенгинде.
 Межнун алайгъа атлады,
 Эки къолун кёкге жайды,
 Эсине тюшюре аятла,
 Алгъыш этди алагъа.
 «Къабыл болуп къурманыгъыз,
 Умутугъузгъа жетигиз,
 Къыямат кюн къыл кёпюрден,
 Къыйналмай, сый бла ётюгюз,
 Бразы этип Аллах,
 Рахматы бла къарасын:
 «Шафагъатымы къулусуз!» – деп,
 Къыямат кюнде айтсын.
 Ахыратны бу дунияда сынадым,
 Каабаны тегерегинде жети къат айландым.
 Жакъчым болду деп, чыгъа эдим тангнга,
 Бир зат болушмады ол заманда манга.
 Жюрегимде халланы ангыламадыла адамла.
 Ала Межнуннга сейир этип тынгыладыла,
 Сора, хурмет бере, менден кенгде къалдыла».

Межнунну анасы – белгили къатын,
 Халкъгъа иги бла айтдыргъанды атын.
 Ич сёзюн тыялгъанды ичинде,
 Сабырлыкъ танылгъанды кючюнде.
 Аманны игиден айыра билгенди,
 Ётюрюкню кертиден терк сезгенди.
 Керек жерде сёзюн, ишин ангылатханды,
 Кесине тукъумун, элин да тынгылатханды.

Ол, эки керти нёгер да алып,
 Межнунну къошуна барды салып,

Къатына келип, аны башын сылады,
Аякъ тюплеринден кёп шинжиле чыгъарды,
Алайда хар бир тюгюн тансыкълады,
Жараларына дарман хансланы салды.
Кёз жашларын ол исси къумгъа тамдырды,
Жазгъы тангын аман бла атдырды.
Сёзю бла Межнунну жүрегин къозгъады.
Сора анга былай айтып башлады:
«Межнун! Ашыгъып келгенме жашыма,
Къулакъ салгъын мени сагъышларыма.
Атанг санга жарсый кетди дуниядан,
Келдим аны сууумагъан къабырындан.
Жан аурутхун, тынгыла сёзюме мени,
Сакълайды ахлу-жууукъ, тукъумунг сени.
Уллу къууанч этилликди, сен къайтсанг.
Бары санга жарыкъ боллукъду, ийнансанг.
Атангы мингле бла жылкъысы, малы,
Акъыл жыяргъа болмай къалды амалынг.
Ырысхы бары сеникиди, жашым, Межнун,
Алдагъанды сени ол Ибилис малгъун.
Башынгы, санынгы ол иеси болду,
Кёп азаплыкъдан, къыйынлыкъдан толдунг.
Атангдан къалгъан малгъа ие болгъун,
Мюлкге, жерге оноу этип олтургъун.
Акъылынгы, башынгы, балам, иги жыйсанг,
Хорларса жарсыуну, тукъумунга ушасанг!»
«Угъай, – деди Межнун, – мен элиме къайталмам,
Юйреннген жашаууму къоюп кеталмам,
Сюйген жерими, шауданымы аталмам,
Атамдан къалгъан мюлкню да сакълаялмам.
Атамыча суюдюм къызыл-къолан къумланы,
Къарындашча кёрдюм кийик жаныуарланы.
Тынч барып, атамы къабырын жокъларма,
Баш уруп, Къурандан аятла къатларма.
Жумушакъ болсун, Аллах, жатхан жери,
Гюняхлары къурусунла, къалмай кери.
Ол жыйгъан байлыкъгъа мен не болалмам,
Бу жашаууму къоюп, бир жары да баралмам.
Мени байлыгъым Лейлагъа этилген жырлалла,
Атамдан къалгъан мюлкден багъалы алалла.
Ёлсем да, мен бу ниетим бла ёллюкме,
Жарсыуларымы кесим кётюрлюкме».
Алай айтып, Межнун сёзюн бошады,
Анасыны жүрегине ауур жара салды.

Кёп да турмай, анасы дуниядан кетди,
Эл жыйылып, аны жияуун этди.
Кёп сарналла ол элни къатынлары,
Мудах болуп олтурдула къартлары.
«Жашыны ачыуундан ёлдю», – дедиле,
Межнуннга хапар берирге оноу этдиле,
Олсагъат ачы тауушла анга жетдиле.
Межнун, гулоч таягъын алып къолуна,
Тебирегенди сагъышлы узакъ жолуна.
Аны мудахлыгъына къаргъа, къузгъун чапдыла,
Акъ туманланы къара туманла жапдыла,
Кёк кюкюрөп, къара тамычыла саркъдыла.
Межнун онгсуз болуп олтурду арагъа.
Атасы, анасы жатхан къабырлагъа.
Кёп жияды, кёп сарнады ол алайда:
«Мени дуниягъа жаратханла къайда?
Мени ючюн къаллай азап чекдигиз,
Менден бир деп бир игилик кёрмедигиз.
Мени болсун ахырат азабыгъыз,
Мени болсун дуния гюняхыгъыз.
Къыйналгъаныма сиз тезалмадыгъыз,
Инжилгеними кётюралмадыгъыз,
Тюзде айланнганымы сиз суймедигиз,
Мени да термилгеними билмедигиз.
Апчыгъанма мудахлы къадарыма,
Биргеме кюйдюгюз къолайсыз мадарыма.
Андан эсе, дуниядан мен кетсем,
Сизден эсе, алгъа мен ёлсем,
Хар жаны бла ол алай тийишли эди,
Тюзлюгю бла да хамам келише эди.
Эркелетип, ким къысар арыгъан санымы?
Энди, суйюп, ким сылар мени башымы?
Къатыма келип, ким берир ашымы?
Къыйын кюнюмде ким тынчайтыр жанымы?
Аллахны берген сынаууна тезерме,
Атамы, анамы халларын сезерме.
Жууукъладан эртте айырылгъанма,
Ажашхан кийик улакъгъа ушагъанма.
Не этерге билмейме, болалмайма,
Келир заманны кёзюм бла кёралмайма.
Элде атангы арбазын сакъла дейле,
Тукъумунгу оноун жакъла дейле,
Атангдан къалгъан мюлкню сыйла дейле,
Заман келсе, кесинге къыз сайла дейле.

Айтама сизге, атам бла анама,
Ачыу этдим сизден айырылгъаныма.
Кюн да алгъынча жылытмаз кюндюз мени.
Ай бурунча жарытмаз кече бетими.
Къыйналлыкъма, дуняда жашау эте,
Турлукъма, инш Аллах, муратыма жете».
Алай айтып, къум тюзге жол алгъанды,
Атлай, туруучу жерине баргъанды.
Алайгъа Салим – асыл киши келди,
Ол Лейладан туура хапар келтирди.
Лейла жазды: «Межнун, мени эрге берелле,
Мен суймеген бир саудюгерчини кёргюзтелле,
Менден сормай, неках этерге дейле.
Жашауум аны бла къалай ётсюн?
Алай бла муратына ким жетсин?
Атам манга энди аны кёргюзтмесин.
Мен аны суймегеними билдиргенме,
Ниетими анама айтып кёргенме.
Анам олсагъат атама терк жетди.
Эрге бармазлыгъымы баям этди.
Аны эшитип, атам ачыулу турду,
Бу сёзлени айтып, къамичи бла урду:
«Эрге барсанг, Межнун жырларын къояр,
Къоймаса уа, ол жанын женгил жоар».
Амал бла, Межнун, мени мындан терк кетер,
Жашар кюнум болмагъанча терк ётер,
Анга берир ючюн, манга зорлукъ жетер.
Ол затха мен а бирда тёзмезме,
Сагъышымы бир кишиге билдирмезме.
Жашаууму ол саудюгерчи бла этмем,
Аллах берген жанымы аны бла ётдюремем,
Жаным сау болуп, арбазында кёрюнем.
Салим мен толу ийнанган келечиди,
Адамлыгъы, жюреги да бек игиди.
Сюерикме сени къошунгда сууну-дамны,
Суймейме тийишли кёрген адамны.
Аны туюе сютюнден, къой бишлагъындан эсе,
Сен билдирмей, элибизге келирсе,
Эл къыйырда эски юйчюк кёрюрсе,
Бийик чалыладан сен аны билирсе,
Аны ичине кече бла кирирсе.
Анда кеси жашагъан бир къарт къатын,
Ол болушур, аямаз сенден бир затын.
Эртте заманда оюлгъанды къаласы,
Тас этгенди санга ушаш жырчы баласын.

Сени жырларыңгы ол бек сюеди:
«Жырлагъыз!» – деп, тохтамагъанлай кюеди.
Байрым кюн кече бла ары келирсе,
Боллукъ ишлени сора анда билирсе» .
Межнун ол къагъытны алып тансыкълады.
Атасы баласын къубултханча, багъалады.
Ол къагъытны биргесине алайгъа
Келген эди Межнуннга уллу саугъа.
Кёкден бир таууш эшитилгенди,
Къанатлыла учханы билиннгенди.
Межнун, кёкге къарап, аланы санады,
Ичлеринде бир акъ къанкъазны сайлады,
Лейланы эсине тюшюрюп сарнады.
Межнун ал айда анга жыр этди:
«Жырымы Лейлагъа эшитдир, – деди. –
Кёкде баргъан бууулдакъ,
Къанатынга дууа жакъ.
Дууа ичинде – элипле,
Сенден къалсам, ёллюкме.
Кёкде баргъан къанкъазым,
Кече учмай солурса,
Ауазымдан, халимден
Сен мени сорурса.
Жашил кёкде учаргъа –
Къанатларым байланып,
Кючюм айланды азгъа,
Барып кёрюрча Лейланы.
Айтхын анга мени кёргенинги,
Къум тюзледе анга термилгеними,
Къураным, Аллахым да Лейла болгъанын,
Къанкъаз жыйындан сурайма аны» .
Жангыдан къууана дуниягъа,
Атланнганды ол узакъ акъ жолгъа.
Чыкъгъан кюнню ичинде,
Байрым кюнню ингиринде
Межнун солуу алды ол элде.
Ол къарт къатын жарыкъ тюбеди анга:
«Сюймеклигинге тюз болалгъан,
Сюйгенине Аллахынача къарагъан,
Сюймекликден эримеген-талмагъан,
Сюймеклигин жаныча сакълагъан,
Анга кюн сайын намаз къылып тургъан,
Жырларына жаныуарла тынгылагъан,
Кёкде къанатлыла тохтагъан,
Межнун, жарлы, сенмисе?» – деди.

Оноун жарашдыра тебиреди.
Тынчайгъан заманда адамла элинде
Лейланы жашыртын келтирди кече белинде.
Къууандыла ала бир бирге,
Жашаргъа делле жюзден-жюзге,
Андан да узун ёмюрге,
Юлгю бола тийреге,
Бир бирлерин атмайын,
Бир заманда сатмайын,
Жарлыгъа болушлукъ этерге,
Тилегенни кёлюне жетерге.
Межнун жарыкълукъ сынады,
Лейланы башын сылады,
Жюрек аурууу да тохтады,
Тансыкъ ийнарларын башлады.
Бирге болгъанлары билинди,
Эшик-терезе туююдю.
Хыны, зор бла ары кирдиле,
Межнунну байлап кетдиле,
Лейланы атасына элтдиле.
Арап элде жигитле табылдыла,
Жигитликни кеслеринде сынадыла,
Межнунну ол къаладан къачырдыла,
Къаты баргъан тору ат бла ашырдыла,
Жол узуну аман кёзден жашырдыла.
Межнун харип кетди, ызына къарай,
Юсюнде жараларын сылай-сылай,
Лейлагъа этген кюйлерин санай-санай,
Бир кесекден ачыуундан жилай-жилай.
Ол къая туюю киришде тохтагъанды,
Суучукъ агъып тургъан жерни сайлагъанды.
Алайгъа къош салгъанды солургъа,
Кёрюнмейин бир кишиге, сакъ болургъа
Тап жерди, къауум заман бугъунургъа.
Къышы Межнунну алайда ётдю,
Жаз башында ачы хапар жетди.
Кеси суймей, Лейланы эрге бердиле,
Юч кюн озуп, жан алгъанын кёрдюле.
Жан саламын бере туруп, Лейла
Айтханды, анасыны къолун сылай:
«Эшитсе, келмей къалмаз узакъ къошундан,
Жиляууму этер къабырымы башындан.
Мени эрттеден суйген, ариу кёрген,
Мени ючюн жаны саулай эриген
Межнун, жалын отунда кюйген.

Ахыр тилегим – анга аман болмагъыз,
Бир тюрлю къыйынлыкъ салмагъыз,
Намыс берип, къатында къаршы туругъуз,
Этген кюйлерин эсигизде тутугъуз.
Ол харип да менден сора кёп турмаз,
Бу дуняда, Аллах бирди, жашаялмаз.
Аллах, энди аныча таза жан жаратма.
Арап жеринде аныча жүрек таралтма.
Тилегибиз жетмеди кёкге Аллахха,
Ёлеме, термиле, башым къалып палахха».
Алай айтып, Лейла ахыр солуду,
Анасыны сарнауу ачы болду.
Аны этген къычырыгъы къызына
Ушагъанды бёрю ананы улугъанына.
Кёп адамла жыйылдыла арбазгъа,
Жиляу-сарнау да кирдиле арагъа.
Алайгъа Лейланы бла Межнунну тюбетген
Къара кийимли ол къарт къатын келди:
«Айтханымы этмелле, – деп билдирди. –
Тюшюмде кёргенем жарыкъ жулдузла,
Термилдиле бир бирлерине ала.
Эследим арагъа къара желни киргенин,
Кёк бийигинде аланы узакъ сюргенин,
Жулдузла, анга тёзалмайын,
Тамам энишге тюшгенлерин,
Жерге жете ёчюлгенлерин.
Мен айтханем Лейланы атасына,
Къызын берсин деп Межнуннга,
Алай ол тынгыламады манга.
Кёп да турмай, Межнун харип ёллюкдю,
Лейла кирген къара жерге кирликди.
Мында умутларына жеталмагъанла,
Анда тюберле бир бирлерине ала.
Учарла, чыпчыкъла болуп, башыбызда,
Айып сала кёзюбюзге, къашыбызгъа,
Налат бере бу жерни адамларына!» –
Деп, алай бошады сёзюн къарт амма.
Жангы къайгъы кёшулду бар бушуугъа,
Болмагъанча, дуня айланды къуу-шуугъа.
Ол къатынны тегерегинден алдыла,
Тюрлю-тюрлю кёп соруула сордула.
Ол айтды жулдузлагъа уста болуучусун,
Танг ата, кёкге къарап туруучусун.
Ол хапарла Арапны сейир этдиле,
Фарсха, Тюркге, Бухарагъа жетдиле.

Межнун, алайда олтуруп, кюйюн такъды,
Аны жыры кёп элlege ёртен жакъды:
«Лейланы суююп, акъылымы ташладым,
Ол харипге кёп къыйынлыкъ бошладым,
Мутхуз болдула чагъа келген терекле,
Ийислерин тас этдиле кёгетле.
Лейлагъа этген кюйлерими билдиле.
Марал, къаплан, бёрюле баш ийдиле.
Жырларымы биринчи эшитдиле ала,
Элледe адамла жилимукъладан тола.
Чегетледе жанкъозла ёсмей тохталла,
Къурудула Арап жеринде шауданла.
Чыгъарламы энди суула аладан?
Бу мутхузлукъ бетибизге келди къайдан?
Ким келтирди къара кюнлени анга?
Нек чыкъды солуусуз ол жарыкъ тангнга?
Ким базынып барды аны жууаргъа,
Жулдузлача, эки кёзюн жумаргъа?
Жашауум ушагъанды бёрю къадаргъа,
Лейланы суюдюм тынчлыгъымы бузаргъа.
Бир кечеде юсюю тешип жатмадым,
Арапны къум тюзюнде насыбымы тапмадым.
Бёрю, къаплан бла болду жашауум,
Кёп кечени къыйын эди ашауум.
Аллахны жаны бир аурур деп ышанып,
Анга къуруда турдум мен табынып.
Лейладан эсе, иги да алгъа
Нек салмады Аллах мени салгъа,
Тутмайын мени суюмеклик жалгъа?
Сен къуу бола билмеген,
Чагъып тургъан гюл болдунг.
Мени инжилгеними кёрюп,
Кесинг ачыудан толдунг.
Жер тюбюне хамам сууча киргенсе,
Мени къоюп, харип, къайры кетгенсе?
Жашлыгъым озду, суюмеклик отда кюе,
Атам-анам, ахлум кёп къыйынлыкъ кёре.
Киргенсе ёмюрде къайтмазлыкъ юйге,
Тынгылагъыз, инсанла, мен айтырыкъ кюйге.
Лейласыз жарымады жүрегим,
Жырларымда тола эди тилегим.
Ол харип да мени чексиз бек суюдю,
Жашыртын, туура да аяусуз кюйдю.
Адамла ийди менден хапар билирге,
Лейлача къыз туумаз энди Арап элинде.

Мажюсюден огъурсуздула ала,
 Зарлыкъ бла аны къара жерге жыйгъанла.
 Ол таза жан бир зорлукъну суймеди,
 Ётюрюк сёзню, аман ишни билмеди.
 Мени атым «тели» болуп, жарсыды,
 Аман сёзню айтдырмай басдырды.
 Умутум болду бу дуняда жашаргъа,
 Лейла бла ариу юйюр къураргъа.
 Тилегим Уллу Аллахха жетмеди,
 Лейла харип, жүрегимден кетмеди».

Къум тюзледе алай айтып жияды,
 Къобалмайын, исси ташха таянды.
 Аны кёрюп, чыпчыкъла тохтадыла,
 Мудах болуп, жаныуарла къарадыла,
 Жылы желле сууукъ болуп урдула,
 Жарыкъ кёкден жулдуз, ай да къурудула.
 Дунясы къара болуп къалды,
 Эки кёзю зат кёрмейин къармалды,
 Къулагъы зат эшитмейин башлады,
 Акъылы, тили аны алайда ташлады.
 Ёллюгю тамам аны билинди,
 Жалан Лейла кёзюне кёрюндю.
 «Лейлам!» – деди, ахыр сёзюн кёлюнде.
 Къула тюзде сууудула анда санла,
 Танг ата келдиле керуанла,
 Жиляуун этдиле инсанла.
 Лейланы тукъумуна хапар жибердиле,
 Айтыр сёзлерин хазырлап, былай дедиле:
 «Бир бирлерине термилип ёлгенлени,
 Кёп къыйналып, алай жан бергенлени,
 Межнунну Лейланы къатында асыраргъа
 Тилейбиз, сизден ыразылыкъ алыргъа».

Лейланы жууукълары келдиле,
 Ыразылыкъларын билдирдиле.
 Межнунну Лейланы къатында
 Басдырдыла, жазып атын да.

Заман ётюп, кюз арты желле жетдиле,
 Ала къарт къатынны тюшюне ётдюле.
 Чыпчыкъла болуп учханларын ол кёрдю,
 Тюшю бла адамланы эслерин бёлдю.
 Бу хапар айтылды кёп жырлада,
 Суймеклик туудурду мудахлыкъ арада.
 Ачыкъ жүрегим, башым къалып ауарагъа,

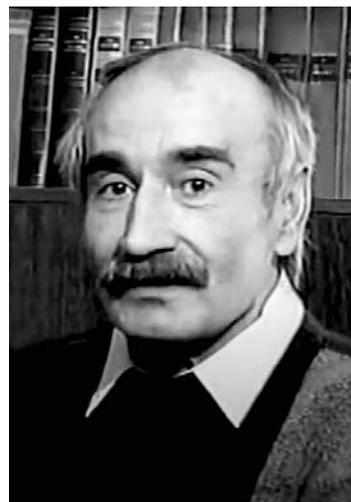
Багъдадда, Тюркде да эшитип турдум,
Кесим да бу затха шагъат болдум.
Кёп жерледе кёзлерим кёрдюле,
Жаш адамла артыкълыкъгъа тёзалмай ёлдюле,
Кюе-бише, жанларын къыйналып бердиле.
Ачый-сарнай, жарыкъ дуниядан кетдиле,
Сюймекликни Межнунча сыйларгъа жетдиле.
Бу жырла къошладан патчах арбазгъа къайтдыла,
Уста жырчыла аланы солтанлагъа айтдыла.
Байла, бийле къулакъ салып башладыла,
Тёзалмайын, ала кёз жашларын бошладыла.

Къара сууча таза Межнун
Къууанды бу дуниягъа,
Айланнгынчы сюймеклиги
Тамам жүрек жарагъа.
Жаз башы жанкъоз чакъгъанча,
Къысха болду жашауу,
Сюймеклик отда жаннганча,
Кёплеге жетди ууу.
Межнун, Лейланы атлары
Жыр болуп атландыла,
Кюйлери, жашаулары
Ёмюрлеге сакъландыла.
Бай, жарлы да къалмай бары
Тынгылайдыла, жан аурутуп
Турадыла къадарлары,
Минг-минг жылланы тутуп.
Ала ёчюлмей жашайдыла,
Сюймеклик Къуран болуп,
Жюреклени къозгъайдыла,
Жарыкъ мудахлыкъдан толуп.

Кюн батып чыкъгъанча, жерни жарыта,
Жырыгъыз кючлюдю, эсни къалтырата.
Кёпле жиялла, таулада эшитип аны,
Туудукъла да жырларла, баям, ол жырланы.
Эй, инсанла, къаст болсагъыз бир бирге,
Тюше турсун бу таурух эсигизге.
Эй, къысхады ёмюрюнг, адам улу,
Ол затны унутмасын гитче, уллу.

ИСТОЧНИКИ И ИСТОРИОГРАФИЯ

Предпринимая попытку комплексного анализа традиционной культуры балкарцев и карачаевцев с точки зрения ее этногенетической информативности, с сожалением приходится начинать с констатации того, что источниковая база этой проблемы до сих пор не систематизирована. Такое положение сложилось несмотря на то, что многие источники, о которых пойдет речь ниже, часто фигурируют в трудах историков и этнографов по XIX–XX вв. – А. И. Мусукаева, К. Г. Азаматова, М. Ч. Кучмезовой, Ю. Н. Асанова, К. М. Текеева, И. М. Шаманова и др., а также постоянно используются в работах археологов Е. П. Алексеевой, Х. Х. Биджиева и др.

Кроме того, следует отметить, что вводимые нами в оборот некоторые сведения вовсе не использовались прежде при освещении истории и культуры балкарского и карачаевского народов. Итак...

1. Письменные источники о балкарцах и карачаевцах

Как указывалось, письменные сведения об этих народах чрезвычайно скудны и отрывочны. Тем более высока цена любого источника, сколь-нибудь касающегося названных народов. Нам кажется возможным начать с сообщения писателя X в. Ибн Рустэ (Ибн Даста), который, описывая земли хазар, отмечал: «Это страна обширная, одною стороною прилегающая к великим горам, тем самым, в отдаленнейших окраинах которых живут *Тулас* и *Лугар*, и которые простираются до Тифлисской страны»¹. А. Я. Гаркави читал термин «тулас» как *Таулас*², а В. А. Кузнецов, справедливо отождествляя «великие горы» с Кавказским хребтом, полагал, что Ибн Рустэ имел в виду предков карачаевцев и балкарцев, которые именуют себя географическим термином «*таулу*», т. е. «горец». К этому термину прибавлен тюркский этноним «ас», и таким образом в сообщении автора X в. мы имеем «тау-лу + ас», т. е. «горный ас», что, по мнению В. А. Кузнецова, являет собой «одно из древнейших упоминаний карачаевцев и балкарцев в письменных источниках»³. Большую ясность в этот вопрос внес С. Я. Байчоров, по мнению которого в оригинале значитсся не «тулас», а «таулас». Вслед за А. И. Марквартом Байчоров считает, что «лугар» есть

видоизмененный этноним «булгар»⁴. Таким образом, сообщение Ибн Рустэ и на этом основании локализация С. Я. Байчоровым и В. А. Кузнецовым «лугаров-булгар» и «горных асов» (Таулас) в пределах гор Западного и Центрального Кавказа приобретает неопределимую научную значимость для рассматриваемой темы.

Для полноты сведений следует сказать, что в последнее время В. А. Кузнецов почему-то заявил о своем отказе от прежнего своего толкования приведенного известия Ибн Рустэ в пользу предположения А. В. Гадло о том, что древнейший болгарский род Дуло «не обязательно мог быть представителем тюркского подразделения Дулу, он мог иметь корни в местной западно-кавказской среде и, в частности, мог быть связан с одним из подразделений соседних оногурам-булгарам аланов»⁵. Не может быть сомнений в том, что для такого заявления должны быть веские аргументы.

Весьма важно, что крупнейший осетинский ученый Г. А. Кокиев, проанализировав многие факты, приходит к выводу о том, что «один из оживленнейших торговых путей вдоль Кумы мимо Эльбруса, через Карачай в Сванетию и Колхиду (т. е. в Тифлискую страну Ибн Рустэ. – И. М.), которым владели римляне и персы, охранявшие этот путь своими гарнизонами, византийцам был известен как Коручон или Хороучон от имени карачаевцев»⁶. Известный знаток истории северокавказских народов в числе прочих фактов, безусловно, имел в виду сообщение Менандра Византийца, у которого этот проход также назывался Хороучон⁷.

Нет сомнения в том, что на такие же факты опирался П. Бутков, когда писал, что «в Кабарде обитали в X в. теперешние коренные жители ея Чегемы и Болкары»⁸. Вполне возможно, что эти же сведения имел в виду В. И. Абаев, когда утверждал: «У меня есть некоторые соображения, что приход тюркоязычных племен совершился не ранее X в.»⁹. Однако уже в III в. Кавказские горы назывались в армянских источниках «землей болгаров», а Прокопий Кесарийский прямо писал, что в V в. гунны под предводительством Амбазука владели Дарьяльским ущельем¹⁰.

Далее, Г. А. Кокиев писал, что «по крайней мере, до нас дошли сведения, что еще в 1306 г. указываются балкарцы на Северном Кавказе»¹¹.

В 1395–1396 гг. полчища Тимура совершили ряд карательных походов против жителей окрестностей Эльбруса. Поскольку Шереф ад-Дин Йезиди и Низам ад-Дин Шами называют этих жителей *асами*, т. е. осетинским этнонимом балкарцев и карачаевцев, постольку есть прямая необходимость привести весь пассаж этих летописцев, следующий сразу же после рас-

сказа о покорении черкесов на Кубани: «Когда мысли Тимура успокоились от дел с областью русских и черкесов, то он со всеми, подобно небосводу, войсками повернул к горе Эльбурз... В намерении покорить неверных, знамя, мир завоевывающее, направилось на Буриберди и Бурикана, которые были правителями народа асов. На этом пути были большие леса. Вырубив деревья и проложив дорогу, Тимур оставил эмира Хаджи-Сейф ад-Дина при обозе, а сам с целью джихада взошел на гору Эльбурз» (В. Тизенгаузен). Разорив и истребив отчаянно сражавшихся асов, Тимур с большой добычей вернулся к обозу, где ему Сейф ад-Дин устроил роскошный пир. Вскоре Тимур вновь оставил обоз и «двинулся к крепости Кулы и Тауса, они так же принадлежали к племени обитателей Эльбурза (т.е. асам. – И. М.). У тамошних жителей были крепости и укрепления на вершине горы и пройти туда было чрезвычайно трудно вследствие высоты их, которая была так велика, что у смотревшего мутился глаз и шапка валилась с головы, в особенности крепость Тауса, которая лежала на третьем уступе горы, как гнездо хищной птицы на такой высоте, что пущенная стрела туда не долетала» (В. Тизенгаузен). С огромными трудностями, с помощью срубленных высоких лестниц Тимуру удалось овладеть крепостью и уничтожить многих храбрых защитников крепости Тауса. Сами владельцы укреплений Тауса и Кулы были взяты в плен и убиты (рис. 16–29).

Из этих крепостей Тимур двинулся «на крепость Пулада, в которой укрылся Утурку, один из старейших эмиров Джучиева улуса. По дороге один день они провели в местности *Балкан*»¹². Многие исследователи отождествляют термин «Балкан» и «Балкар». Такое отождествление оправдано самим маршрутом тимуровских походов в окрестностях Эльбруса, но справедливости ради стоит иметь в виду и то, что слово «Балкан» в некоторых тюркских языках означает «горную цепь, покрытую лесами»¹³, что также согласуется с характеристикой местности в высоких горах, где воинам Тимура пришлось вырубать густые леса и прокладывать себе путь к укреплениям асов в горах Приэльбрусья. Здесь уместно напомнить, что знаменитый историк и географ XIV в. Абульфеда называл асов Центрального Кавказа народом тюркской расы.

В 1404 г. архиепископ персидского города Султанийи Иоан Галонифонтибус, описывая свои впечатления о поездке по Кавказу, называл белых и черных черкесов. Исследователи единодушны в том, что первые означали адыгов, а вторые – карачаевцев, которых «карачеркесами» (черными черкесами) называли и многие авторы, начиная с Арканджело Ламберти, Жана Шардена до русского документа 1643 г.¹⁴ По сведениям

архиепископа, карачаевцы (карачеркесы) имели свою письменность, в которой ученые справедливо видят древнетюркское руническое письмо, памятники которого в массовом количестве обнаруживаются в Балкарии и Карачае и плодотворно изучаются С. Я. Байчоровым¹⁵.

Таким образом, в письменных источниках до начала XV в. в горах Центрального и Западного Кавказа фиксируются следующие балкарско-карачаевские этнонимы:

– *булгар*, тождественное с ныне сохранившимся самоназванием балкарцев – *малкар (балкар)*;

– *таулас*, идентичное с географическим самоназванием карачаевцев и балкарцев *таулу* с прибавлением древнетюркского этнонима *ас*;

– *короучон* и «карачеркесы» – видоизмененное самоназвание карачаевцев;

– *асы* – древнетюркский этноним, сохраненный в устах осетин за наименованием балкарцев.

Старейшим документом, в котором зафиксировано грузинское название балкарцев *басиани*, является надпись на золотом кресте XIV–XV вв. из Спасской церкви в сел. Цховати Ксанского ущелья, где написано: «Спас цховатский, я, Квенипновели эристав Ризия, пожертвовал цховатской Пречистой Богоматери имение двух дымов в Зенубане с его горами и равнинами. Попал в плен в Басиани и выкуплен твоими вещами. Пусть никакой владетель не изменит»¹⁶ (*ил. 35*). Этот популярный грузинский этноним известен за балкарцами и в более поздних документах. О земле басианов, рядом с дигорами, сванами и черкесами, писал и царевич Вахушти – ведущий историк и географ Грузии XVIII века. По его словам, «по западной стороне Дигории находится большое ущелье – *Басиани*, по которому протекает речка, истекающая из межгорья Рачинского и Басианского. Ущелье это простирается от Кавказа до Черкезис-мта... Басиани граничат с севера горою Черкезскою, отделяющей Басиани от Черкесии, с востока горой Кавказом, лежащим между Басианом и Дигорией, с юга горю Кавказом, лежащим между Сванетией и Басианом, с запада горю Кавказом, лежащим между Рачой и Басианом... Здешние овсы знатнее всех прочих овсов, и между ними попадаются помещики, имеющие закрепощенных крестьян»¹⁷.

Вполне возможно высказать предположение, что этноним «басиани» родился у грузинских авторов от этнонима «баси» – хазарского народа, размещенного, по словам царя Иосифа, у подножий высоких гор¹⁸, т. е. простирающихся, по Ибн Рустэ, «до Тифлисской страны». Возможно, он возник по образцу таких топонимических терминов, как *Бакури + ани, Дади + ани*

(*Баси + ани*). С этим же этнонимом можно сопоставить имя крымских базарианов, говоривших на татарском языке и считавшихся потомками аланов¹⁹. По нашему мнению, в этот же ряд могут ложиться мадьярское наименование печенегов – *бесню*, латинское название печенегов – *бесси*²⁰.

С этнонимом «баси» может быть связан и эпоним балкарских князей – *басиат*, оформленный с помощью тюрко-монгольского аффикса множественного числа «ат» и «т»²¹. По нашему мнению, это нарицательное имя созвучно с фамильными именами дунайских болгар – *Басиановы* и венгров – *Батиани*²².

Таким образом, в XV–XVIII вв. за балкарцами письменные источники сохраняют этноним «басиани», восходящий, видимо, к имени тюркского племени *баси* в составе хазарских и печенежских племен.

В середине XVII в. в связи с нарождавшимся в европейской политике «Восточным вопросом» происходит усиленный обмен посольствами между Россией и Грузией, искавшими политического сближения в борьбе с Турцией и Персией²³. В эти годы, в результате общекавказских вопросов, попадают сведения о балкарцах и карачаевцах в русские и грузинские документы первых посольских отчетов. К сожалению, русско-балкаро-карачаевские и балкаро-карачаево-грузинские отношения до сих пор остаются совершенно неизученными, хотя документы 80-х гг. XVI в. содержат достаточно сведений по этому вопросу. В документах 1586, 1587, 1588 гг. в составе грузинских посольств в Россию неоднократно упоминаются имена переводчиков-толмачей «кабардинского черкеса», «грузинского черкеса», «горного черкеса», в которых источники позволяют распознать деятельных участников этих посольств – жителей «горских обществ Кабарды», «Карачаевой Кабарды», «карачаевских черкесов», т. е. выходцев из Балкарии и Карачая. Интересные сведения о «горских черкесах» в Большой Кабарде содержит документ 1604 г.²⁴ Приведенные сведения позволяют заключить, что еще в XVI–XVII вв. балкарцев и карачаевцев очень часто называли «горскими черкесами», «горскими обществами Кабарды», «кабардинскими черкесами», «карачаевскими черкесами» и пр.

В январе и феврале 1629 г. в Посольский приказ Московского государства были отправлены два документа-отписки Терского воеводы И. А. Дашкова о разведке залежей серебряной руды в горах, где живут «балкары». Так впервые в русской литературе появляется современное название балкарцев, исходившее из уст кабардинцев в форме «*балкэр*»²⁵. С тех пор имя балкарского народа, территория, им занятая, богатства флоры и фауны, границы расселения и прочие вопросы жизни и деятельности этого народа все чаще стали появляться в письменных источниках.

Посол имеретинского царя Левана II к Русскому двору, отвечая в 1636 г. на анкету с вопросами о своей стране, ее жителях, границах, говорил, что страна их с севера «граничит с областью горских черкесов»²⁶. Судя по характеру его ответов и очерченным границам Имеретинского царства, под областью «горских черкесов» он разумел территорию, занятую балкарцами и карачаевцами. Традиция называть балкарцев и карачаевцев «горскими черкесами», «карачаевскими черкесами», «Карачаевой Кабардой» и т. п. сохранилась в русской литературе вплоть до начала XX в. даже в академических изданиях и работах таких крупных ученых, как В. Ф. Миллер, М. М. Ковалевский, И. И. Иванюков, П. П. Надеждин и мн. др.²⁷

В ответ на посольство 1636 г. Московское государство отправляет в 1639 г. в Грузию своих послов Павла Захарьева, Федота Елчина и Федора Баженова. Они 15 дней гостили в ауле карачаевских князей Гиляхстана и Эльбузука Крымшаухаловых в Баксанском ущелье у нынешнего города Тырныауз, КБР.

В письме Федота Елчина говорится: «А в Карачаеву Кабарду пришли октября в 13-й день. А пошли из Корочаев в Сонскую землю через снежную гору пеши октября в 28-й день; а пошли, покинув седла в Корочеях, потому что на лошадах было ехать немочно и путь был добре нужен, все шли около гор по косоугору; а под рухляд наймовали корочаевских мужиков и давали найму до Сонские земли от ноши по полуаршина сукна... А пришли в Сонскую землю в деревню Влешкареш ноября в 1-й день»²⁸ (ил. 89-91; 97).

В 1643 г. в отписке Терского воеводы М. П. Волынского говорилось «Балхарских кабаках» и «Карачаевских черкесах», живущих под Пяти горами²⁹. В 1651 г. московские послы Н. С. Толочанов и А. И. Иевлев в Грузию и обратно по реке Сукан суу через Верхнюю Балкарию. Название этой реки и высокогорного плато Сукан с перевалом, издревле использовавшимся для перехода через Кавказский хребет, мы склонны сопоставить с «горными воротами» *Цекан*, которые, по «Армянской географии VII в.», находились в земле племени *цанар*³⁰.

Н. М. Толочанов и А. И. Иевлев, следуя в Грузию, провели в Балкарии почти две недели, их гостеприимно встречал, снабжал провиантом и вьючными животными балкарский князь Айдаболов³¹.

В следующем документе 1653 г. говорится о том, как имеретинский царь Александр приглашал послов России Жидовинова и Порошина посмотреть, «как он будет крестить Женбулата, сына балкарского владельца Айдарбулова»³² (Айдаболова. – И. М.).

В 1658 г. вместе с грузинским царем Теймуразом, путь которого также пролегал через Балкарию, прибыл в Москву тот

же балкарский князь Айдаболов Артутай. В Москве к нему проявили большой интерес, который подкреплялся прежними лестными отзывами о нем послов Толочанова и Иевлева. Артутай был принят в Грановитой палате и награжден 40 соболями за услуги в налаживании русско-грузинских и русско-кавказских отношений³³.

Ровно через 35 лет после этих событий в Москву пробирается имеретинский царь Арчил³⁴. По дороге в крепость Терки на него напали отряды Тарковского шамхала Дагестана Будая и князя Малой Кабарды Кульчука Келембетова. Напавшие на Арчила северокавказские владетели в сложной международной обстановке того периода придерживались: первый – персидской, а второй – крымско-турецкой ориентации. Арчил находился у них в плену с сентября-октября 1693 г. по ноябрь того же года. Шамхал Будай готовился выдать его персидскому шаху, а Кульчук хотел отдать его крымскому хану. Однако «красота и мужество Арчила сделали такое впечатление на жену Кульчука, что ночью она доставила ему средство к побегу: он скрылся в Басян, а его люди ушли в Дигор»³⁵.

Двадцать восьмого ноября 1693 г. в Терках встретились архимандрит Лаврентий, прибывший из Москвы и следовавший с другими грузинами в Имеретию, и другой духовный сановник по имени Николай, состоявший в свите Арчила. Последний и рассказал о покушении и пленении Арчила и «его бегстве в Балкари, т. е. в страну при истоках Малки». Но конкретное место обитания Арчила оставалось в строжайшей тайне. Когда к Кульчуку явился посол от шамхала Будая с требованием выдать Арчила, последнего в Терках уже не было. Кульчук, боясь расплаты, скрылся бегством, а разъяренный Будай ворвался в его владения, «сжег его дом, потравил весь хлеб и угнал скот»³⁶. Сыщики шамхала рыскали по всей Кабарде, но найти Арчила не смогли.

Астраханский воевода Петр Иванович Хованский был уведомлен о случившемся с Арчилом только в январе-феврале 1694 г. прибывшими к нему горцами и терским воеводой. Небезынтересно отметить, что теми горцами были «Азамат-мурза Елмурзин сын Байтерекова, да Кошкарин, да Тлев Уразаев». Узнав о том, что для нового пленения Арчила на помощь шамхалу Тарковскому крымский хан выслал отряд из 500 человек и что на сторону врагов Арчила встали донские казаки, князь Хованский поднял на защиту Арчила «все племена, признававшие власть московского государя».

В своем письме от 15 апреля 1694 г. Арчил писал Терскому воеводе, «что находится в Балкаре и чтоб его оттуда вывели». Однако вывести его удалось лишь в сентябре 1696 г. В письме

от 20 мая 1696 г. Арчил писал на имя «наследственных самодержцев всея России, великим князьям Иоану Алексеевичу и Петру Алексеевичу», что он находится в Балкарии, и описывал как это случилось: «В 1692–1693 гг. мы не обращались с просьбою к государям, не требовали подпоры и вооруженной помощи. Но в Кабарде напали на нас сын шамхала и Кульчук-мирза, едва не убили нас: мы обязаны спасением только Богу и вашему чистому праву. Теперь я не могу ни оставаться здесь, ни прийти к вам, под руку, без вооруженной помощи». Письмо это было получено 5 сентября 1696 г., а имеющиеся сведения говорят о том, что осенью того же года Арчил вновь занял свой престол в Имеретии³⁷.

Со второй половины XVII вв. известия о балкарцах и карачаевцах встречаются и в трудах европейских авторов. Одним из первых среди них был Арканджело Ламберти, оставивший в 1654 г. описание Колхиды. Карачаевцев он называл «карачиоли» или «карачеркесы», как это делал до него упомянутый Голонифонтибус.

«У подножия Кавказа, – пишет Ламберти, – на севере живут карачеркесы – черные черкесы... Язык их тюркский, но они так быстро говорят, что человек с трудом поймет их. Меня очень удивило, что карачаевцы среди стольких варварских народов, – продолжает он, – могли так чисто сохранить тюркский язык». Предположение Ламберти о том, что «карачаевцы – одно из колен гуннов», в настоящее время может найти подкрепление, так как одним из колен гуннов являлись болгарские племена – утургуры и кутургуры. На карте, приложенной к работе Ламберти, Кавказский хребет изображен со стороны Черного моря. С запада на восток на ней значатся аланы, восточнее – карачиоли, за ними сваны³⁸.

В 1692 г. Николай Витсен, в очерке которого о черкесах, по мнению В. К. Гарданова, имеется ряд ошибок, писал, что черкесы «из ячменя делают напиток, крепкий, как вино»³⁹. Поскольку в традиционной культуре адыго-черкесов мало известны напитки из ячменя, то можно думать, что Витсен в данном случае имел в виду под «черкесами» балкарцев или карачаевцев, которые издревле готовили крепкий напиток именно из ячменя – «арпа боза», представлявший, впрочем, традиционный напиток и многих других тюркских народов»⁴⁰.

Нам кажутся очень важными слова Энгельберта Кемпфера (1651–1716) о том, что «к черкесам причисляются также аланы или жители Кавказа, а равным образом сваны и карачеркесы. Эти последние относятся к северным черкесам, называемым турками карачеркесами, т. е. черными черкесами... Это родина *гуннов*»⁴¹, – заключает автор и тем самым соглашается

с мнением А. Ламберти о карачаевцах. О том, что у этого автора речь идет порой о балкарцах и карачаевцах, говорит и тот примечательный факт, что он называет реку Терек его балкарско-карачаевским названием – Терк ⁴² т. е. «Быстрая». Не может быть особых сомнений и в том, что слова Кемпфера: «они (черкесы. – И. М.) очень трудолюбивы и добывают даже железо из рудников» – также относятся к балкарцам и карачаевцам, так как рудники железной, медной, серебряной руды известны в горах, а в предгорьях Кавказа подобных рудников не было.

Явные сведения о карачаевцах содержатся в сообщениях Абри де ла Мотрэ (1674–1743). В 1711 г., продвигаясь из Тамани через земли адыго-черкесов и далее по очень трудным горным тропам, он добрался до большой реки «Къара Къобан», которую его проводники именовали «Большая река». Последнее название соответствует карачаевскому наименованию истоков Кубани: «Уллу кам», что означает «Большая река». Общеизвестно, что слово «къара» на многих тюркских языках, в т. ч. и на карачаево-балкарском, означает «большой», «великий», «громадный», «обильный», «истинный» и пр.»⁴³. Отсюда «Къара Къобан» Мотрэ означает «Большая река» (как и переводили его проводники), что равно значению «Большая Кубань». Но весьма интересно, что Мотрэ продолжал писать, как, следуя по очень крутым горам, они добрались до деревни, жители которой живут в срубленных домах из больших бревен, понимают язык ногайцев, татар, турков, пьют и почитают бузу и айран, кушают конину, пекут лепешки в золе, именуются горскими черкесами ⁴⁴. В данном случае, как говорится, комментарии излишни. В этнографической науке давно известно, что все перечисленные элементы культуры являются на Центральном Кавказе этнографической особенностью быта карачаевцев и балкарцев ⁴⁵.

В 1743 г. кизлярский дворянин А. Тузов посетил сел. Эл-Тюбю (ныне сел. Верхний Чегем Чегемского района КБССР). Вблизи села, в одной из пещер, к которым вела искусственная, вырубленная в скалах лестница «Битикле», он видел «хранящиеся в сундуке 8 книг, писанных на пергаменте, на греческом языке». Одна из них оказалась Евангелием XV в. ⁴⁶. «Чегемцы», волость «Чегем», страна «Харачай», «карачаевцы», урочище «Малкар» в «кашкатавских горах» встречаются в документах 1747, 1753, 1757, 1760 гг. А в 1768 г. А. Шелков сообщал, что карачаевцев насчитывается 400 семейств, а народ «балкар» находится между «Караджау и Дигором»⁴⁷. Через пять лет после него Гюльденштедт подробно характеризует все балкарские общества, перечисляет все их населенные пункты, хорошо освещает их быт, нравы и обычаи XVIII в., их торговые

связи и культурно-экономические контакты с соседними народами⁴⁸.

С 1779-го по 1783 г. путешествовал по Кавказу Якоб Рейнегс, который упоминает о «племени Балкар, Бисинги (Бызынги. – И. М.), Чегем и Оруспи»⁴⁹.

В 1793 – 1794 гг. по Северному Кавказу и Крыму путешествовали академики П. С. Паллас и Ян Потоцкий. В их работах о «балкарах» говорится, что они «населяют высокие горы, говорят на тюркском языке и являются язычниками»⁵⁰.

Несколько лет спустя, в 1807–1808 гг. по Северному Кавказу предпринял путешествие академик Г. Ю. Клапрот. В своем «Путешествии по Кавказу и Грузии» он дает подробное описание быта, нравов, границ обитания и населенных пунктов балкарцев и карачаевцев. По полноте сведений эта работа занимает ведущее место среди известий об этих народах в дореволюционной литературе⁵¹. В его труде особого внимания заслуживает упоминание старинного аула Бердиби в Чегемском ущелье, переданное Клапротом как «Пербеди». В связи с этим названием нельзя не вспомнить сообщение Иосафата Барбаро (XV в.) о том, что он на Кубани прибыл «в страну, называемую Кремух. Ею управляет государь по имени Биберди, т. е. «Бием данный», сын Кертибия, т. е. «истинного властителя»⁵². Эти сведения хорошо увязываются с преданием балкарцев «о том, как первые поселенцы Чегемского общества собрались вокруг огромного каменного валуна, прозванного в памяти народа именем своего предводителя – «Бердиби таш», т. е. камень Бердибия⁵³. С распространением ислама этот камень стал культовым и именовался «Намаз таш», т. е. камень для намаза. Его и сейчас можно увидеть на берегу речки Джылгы суу у сел. Верхний Чегем. Можно предположить, что имя Бердиби в несколько иной огласовке упоминается летописцами тимуровских походов как имя правителя народа асов – Буриберди⁵⁴.

Интересные сведения о балкарцах и карачаевцах оставил путешествовавший в 1829 – 1830 гг. по Северному Кавказу в поисках исторических связей народов Венгрии и Кавказа венгерский ученый Янош Карой Бессе (Бешш). В 1829 г. он был приглашен Эмануелем принять участие в экспедиции по покорению Эльбруса. Исходя из своих наблюдений, Бессе пришел к заключению о близком родстве дигоров, балкарцев, карачаевцев и венгров. Он писал, что «никакая другая нация не похожа так на венгров, как карачаевцы и дугуры». О близком родстве венгров рассказывал ученому балкарский князь Мырза кул Урусбиев, участвовавший в восхождении на Эльбрус⁵⁵.

Руководитель группы ученых, сопровождавших экспедицию, академик А. Я. Купфер писал о карачаевцах, что они

сохранили в своей эпической памяти далекое родство с дунайскими болгарами и племенами Панонии⁵⁶. В отчетах Купфера определены и границы владений кабардинцев и карачаевцев того времени.

По прибытии на Каменный мост через Малку он писал: «До этого времени мы находились на территории кабардинцев, которые привыкли к присутствию русских войск на своей территории; но распространился слух о том, что мы вступили на территорию карачаевцев...».

Весьма ценны его сведения об окрестностях карачаевского аула Хасаут (Схауат. – *И. М.*): «Здесь нам встретились свинцовые рудники, разрабатываемые черкесами (курсив мой. – *И. М.*) в течение долгого времени»⁵⁷. Эти слова полностью согласуются со сведениями упоминавшегося Кумпфером о рудниках и вновь напоминают нам о традиционном наименовании карачаевцев черкесами.

При возвращении с восхождения, в другом укреплении на Кубани, тоже называвшемся «Каменный Мост», Купферу один из казаков показывал саблю. «Она казалась очень старой, – пишет академик, – и на ней было высечено «Геноа»⁵⁸. Купфер удивился: «Неужели жилища генуэзцев простирались до этих мест?». Разумеется, жилища их не простирались до этих мест, исследователи устанавливают, что находка является еще одним свидетельством давних торговых и иных связей жителей Прикубанья с генуэзскими колониями Причерноморья⁵⁹.

В 1835 г. И. Ф. Бларамберг завершил фундаментальное трехтомное описание Кавказа в топографическом, статистическом и военном отношениях. По словам В. К. Гарданова, это энциклопедическое описание явилось для своего времени выдающимся научным трудом, в котором читатель найдет очень много интересного по самым различным аспектам жизни, хозяйства, верований, обычаев и нравов народов Северного Кавказа, в т. ч. о балкарцах и карачаевцах⁶⁰.

Таковы основные письменные свидетельства о балкарцах и карачаевцах, по которым почти невозможно создать сколь-нибудь удовлетворительную историческую картину о далеком прошлом названных народов.

2. Археологические источники темы

Этот вид источников рассматривается в нашем исследовании с той непреложной точки зрения, что «такую же важность, какую строение останков костей имеет для изучения организации исчезнувших животных видов, останки средств труда имеют для изучения исчезнувших общественно-экономических

формаций»⁶¹. Вопросы историографии археологического изучения Балкарии и Карачая и значение этих источников для освещения нашей темы неоднократно затрагивались в ряде наших работ⁶², поэтому здесь мы ограничимся лишь основными вехами археологических исследований и характеристикой важнейших памятников и публикаций.

Первая археологическая экспедиция в Балкарию и Карачай связана с именем А. Фирковича, который в 1849 г, во время поездки по Кавказу, отметил ряд интересных памятников этих областей⁶³. Почти 20 лет спустя, в сентябре 1867 г., на Кавказ с археологической целью едут братья Нарышкины. Среди многих памятников они описали мавзолей карачаевского князя Камгута Крымшаухалова у упоминавшегося поселения Эл-Джурт, где в 1639 г. останавливались русские послы⁶⁴ (ил. 89,97).

Работы Фирковича и Нарышкиных вызвали живой интерес к памятникам Балкарии и Карачая. Вскоре в Балкарию выезжает экспедиция В. Ф. Миллера и М. М. Ковалевского, которая совершила поездку по маршруту: Нальчик – Холам – Чегем – Быллым. Экспедиция провела небольшие раскопки в Верхнем Чегеме и Быллыме, описала различные архитектурно-археологические памятники края⁶⁵. Подробное описание итогов было дано в обобщающей работе В. Ф. Миллера в первом выпуске «Материалов по археологии Кавказа» (М., 1888).

Очень важными оказались итоги исследований скальных захоронений у аула Хасаут, предпринятые М. М. Ковалевским в 1885 г. В этих захоронениях были найдены многочисленные предметы – остатки орудий труда, украшений, обрывки тканей и одежды из шелка. Позднее М. М. Ковалевский писал, что «одна витрина в Историческом музее занята результатами моих собственных исследований в горных пещерах, прилегающих к аулу Хасаут, расположенному на недалеком расстоянии от Эльбруса. Один из консерваторов музея, покойный Сизов, говорил мне, что содержащиеся в этой витрине куски материи, в какие были облечены найденные мною скелеты, принадлежат к числу интереснейших материалов для истории древнего орнамента, какие содержит в себе Исторический музей в Москве»⁶⁶. Правдивость оценки Сизова подтвердили и исследования советских археологов, по мнению которых, обрывки, обнаруженные Ковалевским, представляют собой великолепные образцы китайского шелка VIII в.⁶⁷

В 1882 г. Е. Д. Фелицин составил археологическую карту Кубанской области, в которой были отмечены ряд интересных памятников Карачая⁶⁸. Различные памятники у селений Безенги, Холам, Верхний Чегем были описаны и изучены в

1883, 1885, 1893 гг. В. И. Долбежевым, а вслед за ним Н. Я. Динником и В. Тепцовым⁶⁹. В 1896–1898 гг. большие работы в Баксанском ущелье проводит И. А. Владимиров⁷⁰. Интересными оказались раскопки Д. А. Вырубова в Черекском ущелье. В одном из курганов, раскопанном им у сел. Зылгы, по преданиям балкарцев, были захоронены «окаменевшие женщины»⁷¹.

Археологические работы, проводившиеся в Карачае в 1895–1898 гг., были обобщены В. М. Сысоевым в сводной работе⁷², представляющей такой же обобщающий труд по памятникам Карачая, каковым был труд В. Ф. Миллера по отношению к памятникам Балкарии.

После победы Октябрьской революции ученые все чаще стали переходить от прежних описательских работ к использованию археологических материалов для раскрытия общих закономерностей социально-экономического развития различных этнических групп и народностей.

Огромную роль в организации археологических исследований на Северном Кавказе сыграл созданный в 20-х гг. Северо-Кавказский институт краеведения в городе Владикавказе и открывшийся в 1921 г. областной Краеведческий музей в городе Нальчике. В те же годы за планомерное изучение верховьев Кубани берется музей Северного Кавказа в городе Ставрополе⁷³. С 1923 г. изучением археологических памятников Северного Кавказа занялась Государственная академия истории материальной культуры (ГАИМК) имени Н. Я. Марра. В 1924 г. экспедиция ГАИМК во главе с А. А. Миллером впервые посетила Балкарию, изучала памятники Верхней Балкарии⁷⁴. В 1927 г. сотрудник кабинета кавказоведения Горского политехнического института Д. М. Павлов опубликовал большую работу о памятниках Карачая и истории их изучения⁷⁵. В 1933 г. в связи со строительством Баксанской ГЭС в Баксанском ущелье был направлен специальный отряд экспедиции ГАИМК под руководством Б. Е. Деген-Ковалевского, который вел работы на средневековом городище с весьма примечательным названием *Гацар-кала* (Хазар къала)⁷⁶.

Начиная с 1939 г. плодотворные археологические работы в верховьях Кубани – Карачае проводит Т. М. Минаева. Среди ее работ особого внимания заслуживают раскопки на Верхне-Архызском городище XIII – XIV вв., именуемом карачаевцами *Эски-Джурт*, т. е. «Старая Родина», а также ее работы на Ново-Кувинском могильнике и на поселении в устье реки Теберда⁷⁷.

Большую ценность представляет обобщающая работа А. А. Иессена, вышедшая в свет в 1941 г. В ней автор остро ставит вопрос о необходимости изучения и о большой роли археоло-

гических источников для освещения истории северокавказских народов именно периода позднего Средневековья⁷⁸.

Великая Отечественная война прервала изучение памятников Балкарии и Карачая. Только в 1958 г. начинаются новые полевые изыскания в этих областях. В изучение затрагиваемых источников активно включаются П. Г. Акритас, Е. П. Алексеева, В. А. Кузнецов⁷⁹. В конце 50-х – начале 60-х гг. в археологическое изучение Балкарии и Карачая включается и автор данной работы. При его участии в 1960–1961 гг. были обследованы два крупных поселения – Верхне-Чегемское городище и Нижне-Чегемское поселение⁸⁰.

В 1963 г. вышла книга Е. П. Алексеевой «Карачаевцы и балкарцы – древний народ Кавказа» (Черкесск, 1963), где она проследила осязаемую историческую связь между древней кобанской культурой I тыс. до н. э. и археологическими памятниками Балкарии и Карачая эпохи Средневековья⁸¹.

В 1965–1976 гг. специально изучением археологии Балкарии и Карачая в тесной связи с вопросами социально-экономической и этногенетической истории балкарского и карачаевского народов занимаются экспедиции Карачаево-Черкесского и Кабардино-Балкарского НИИ под руководством автора этих строк⁸². В 1967 г. итоги этих работ были обобщены в его кандидатской диссертации, а в 1970 г. вышла его монография, посвященная архитектурному наследию Балкарии и Карачая⁸³.

В 70-х гг. плодотворно ведут археологические работы по эпохе раннего Средневековья А. В. Гадло и Х. Х. Биджиев, результаты которых имеют огромное значение при изучении этногенетической истории карачаевского и балкарского народов⁸⁴. Накопленный до конца 70-х годов археологический материал по историко-культурному развитию балкарцев и карачаевцев XIII–XVIII вв. был обобщен нами в книге «Балкарцы и карачаевцы в памятниках истории» (Нальчик: Эльбрус, 1981).

В 1983 г. вышла очень содержательная книга Х. Х. Биджиева «Хумаринское городище» (Черкесск, 1983), посвященная итогам многолетних работ на одном из самых интересных городов Хазарского каганата, основным населением которого были кавказские булгары. Книга Биджиева имеет принципиальное значение при рассмотрении вопросов этногенетической истории карачаевского и балкарского народов, т. к. является первым крупным обобщением археологического материала о древних булгарах на территории Карачаево-Черкесии. Осязаемым сдвигом в разработке этнокультурной истории балкарцев и карачаевцев является книга В. М. Батчаева «Из истории традиционной культуры балкарцев и карачаевцев» (Нальчик: Эльбрус, 1986), в которой автор прослеживает как сугубо кавказские истоки,

уходящие в глубь эпохи бронзы и раннего железа, так и генетическую связь традиционной культуры этих народов с сармато-аланами. Таковы основные археологические источники, которые помогают исследователю осветить историю и культуру балкарского и карачаевского народов названного периода.

3. Этнографические источники темы

Этнографические данные, отражающие социально-экономическую и этнокультурную историю балкарцев и карачаевцев XIII–XVIII вв., до сих пор также не систематизированы. При привлечении этого материала исследователи обычно ограничиваются фиксацией культа верховного божества *Тейри* (Тенгри)⁸⁵. Между тем богатый этнографический материал – планировка поселений и жилищ, одежда и украшения, пища и утварь, идеологические воззрения и обряды – содержит в себе неопределимую научную информацию. Источниковой базой исследований в данном случае могут быть как сведения дореволюционных ученых и путешественников, так и работы советских этнографов и археологов. В этом отношении прежде всего следует отметить труд Л. И. Лаврова «Карачаевцы и балкарцы до 30-х годов XIX в.» (КЭС. М., 1969. Вып. 4). В нем дан обстоятельный анализ историко-этнографического материала, собранного им в довоенное время. Особенно важным обобщением этнографического материала XIX–XX вв. является коллективный труд «Карачаевцы», изданный под редакцией Л. И. Лаврова⁸⁶. Большую лепту в создание этой работы внес известный карачаевский этнограф И. М. Шаманов. Ценным вкладом в этнографическое изучение балкарцев является работа специальной этнографической экспедиции Института истории АН Грузии под руководством А. И. Робакидзе⁸⁷. Для этнографии карачаевцев и балкарцев трудно переоценить посмертно изданную книгу А. Я. Кузнецовой «Народное искусство карачаевцев и балкарцев»⁸⁸. Ее работа вводит в научный оборот огромный материал, собранный автором на протяжении многих лет. Эти материалы успешно могут быть использованы при рассмотрении истории этих народов XIX–XX вв., хотя не все положения автора являются бесспорными, а сама работа не лишена ряда погрешностей. Прежде всего имеются в виду разделы о народном жилище и архитектурных памятниках. Еще в 1967–1970 гг. было высказано исследователями мнение о том, что башенные сооружения Центрального Кавказа идут по убывающей с востока на запад региона, и о том, что эти сооружения, вместе с надземными склепами-мавзолеями в Балкарии и Карачае, свидетельствуют об определенном уровне социально-экономического развития, а

именно: уровне феодальных отношений в балкаро-карачаевском обществе. Кроме того, некоторые очень труднодоступные оборонительные комплексы этих областей никем из исследователей не осмотрены и подробно не описаны, за исключением автора этих строк. Однако А. Я. Кузнецова, переняв все это, нигде не сослалась на существующие работы ⁸⁹.

Ценные сведения по рассматриваемой теме можно почерпнуть из толковых и содержательных работ И. М. Шаманова о хозяйстве и хозяйственном укладе карачаевцев, из работ К. М. Текеева о поселениях и жилищах карачаевцев, из ряда монографических исследований А. И. Мусукаева по различным аспектам истории балкарского народа XVIII–XIX вв., из статей К. Г. Азаматова о язычестве и раннерелигиозных воззрениях балкарцев ⁹⁰. Первой попыткой обобщить данные этнографии применительно к этнокультурной и этносоциальной истории карачаевцев и балкарцев является доклад автора данной работы на Всесоюзной этнографической конференции 1982 г. в городе Нальчике ⁹¹.

4. Эпиграфические данные по теме

На территории Кабардино-Балкарии сейчас насчитывается 33 эпиграфических памятника, представляющих собой надписи на стенах мавзолеев, на межевых камнях и надгробиях ⁹². Эти надписи датируются временем с 1693-го по 1797 г. Из них самыми высокогорными являются 3 памятника – два у аула Холам, датируемые 1715, 1720 гг., третий найден в ауле Кюнлюм и относится к 1735 г. Именно эти памятники и имеют непосредственное отношение к нашей теме (*ил. 64*).

Наиболее интересной представляется надпись на каменной плите из Холама, выполненная на балкарском языке арабскими буквами в 1715 г. В ней говорится о разделе и закреплении земельных участков за отдельными княжескими семьями, об определении их границ при целом ряде третейских свидетелей. Кроме того, что надпись свидетельствует о документированном закреплении земельной собственности, она говорит о существовании письменности на арабской графике. С этих позиций значение данного памятника для истории балкарского народа трудно переоценить. Основоположник балкарской историографии Мисост Абаев считал, что в этой надписи речь идет о «споре о границах земель народов малкъар, безенги, холам, чегем и баксан (Орусбий), с одной стороны, владений крымского хана, занятых Кабардой, – с другой». По его мнению, этот спор был решен третейским судом, в котором, кроме «избранных из своей среды представителей, участвовали приглашенные сванетский князь

Отар Отаров (Дадешкелиани) и кумыкский Агалар-хан»⁹³. Выдающийся кавказовед-этнограф Л. И. Лавров, оставляя дословный перевод текста на долю балкарских филологов, передает его содержание в следующей форме: «Батумар сын Кайтука, Асланбек сын (имя неразборчиво), Сафар-Али сын Битыра, Булак сын Базанта и другие удостоверяют, что некая территория, границы которой указаны в надписи, предоставляются во владение Исмаила Урусбиева. Дата 1127 г. хиджры (27/XII 1714 г. – 26/XII 1715 г.)»⁹⁴. Большой знаток балкарской этнографии и фольклора, хорошо знавший арабскую графику, С. О. Шахмурзаев переводил надпись следующим образом: «Батомыр Солтан, Асланбек сын Кайтука, Сафар-Али сын Караджау, сын Биттира... сын Кабазанты с княжичем борется. Свидетельствуют, что горы (земли) Елхузун его должны быть... пишет Хажмурат... сторона от ущелья, тянущегося от Акъ-Къая до стороны Исфир от горы Кяфкун далее верховья реки от Камышовой долины до пределов верховьев Акъ-Къая, идущей от поляны Юнхузун, это принадлежит Бекмырзе. Сын Карка, сын Биттира, сын князя Орусби Исмаил... год 1127» (т. е. «зыл 1127»).

Известный специалист по дешифровке рунических надписей Северного Кавказа ученый-филолог С. Я. Байчоров посвятил этой надписи подробную работу. Надпись сохранилась не вся, и перевод ее, по Байчорову, буквально звучит следующим образом: «Батымар Сёлтан Кайтука сын Асланбек Караджау (или Хараджау) сын Сафар-Али Биттира сын Булака в Бызынги князя сыном боролись очень за землю... мырзы // земля его... была // что... свидетельство... Хаджимурта балка... сторона подножие // Белого ледника ущелье пропуская сверху // асы свидетели от следа нижней стороны Кэгкуна // от реки же в верхней стороне – низ // от камышовой же поляны задней стороны Белой скалы верхняя граница в широте над Белой же скалой от спуска ледника проходила граница по вечноснежному Чынхузу от межи они Бекмырзы были сын Кергю – свидетель Орысбия Исмайыла документ // лошади год»⁹⁵. Проанализировав графо-фонетические особенности, редукцию гласных, морфологические особенности и лексическое своеобразие надписи, ученый приходит к выводу, что «надпись на плите близ Холама – это надпись смешанного ДЗ–ДЪ и ДЖ – диалекта старокарачаево-балкарского языка, сохранившего многое из протобулгарского»⁹⁶.

Каковы бы ни были разночтения этого документа (а они расходятся в очень незначительных деталях), в своей основе все сходится на том, что речь идет о закреплении земельных участков между враждующими феодальными семьями Балкарии. Очень важно, что балкарские феодалы закрепляли границы

своих земель при третейских свидетелях, в присутствии кабардинских князей Кайтукиных, дигорских князей Караджаовых, прародительница которых была из карачаевского рода Крымшаухаловых⁹⁷.

На территории Карачая известны 4 памятника, относящиеся к концу XVII века⁹⁸. Один из них находился у нынешнего города Карачаевска на стене 9-гранного надземного склепа-мавзолея, другой – у сел. Къарт-Джурт на 4-гранном склепе, третий – у сел. Хурзук. Четвертый памятник был обнаружен в 1829 г. у слияния рек Кубань и Теберда. Участник известной экспедиции на Эльбрус архитектор И. Бернардацци 16 октября «прибыл к Каменному мосту и провел весь день», изучая надписи на мавзолеях и надгробных камнях. Он сделал рисунок склепов и надписи, гласящей, что усопший в этом склепе «Ахмедбек сын Хаджи». Эту же надпись, «сделанную на турецком языке» (карачаево-балкарском. – *И. М.*), отмечали и другие участники экспедиции – Бессе и Купфер⁹⁹.

Как бы скудны ни были эти памятники, они представляют определенный интерес для истории и культуры балкарского и карачаевского народов. Они свидетельствуют о попытке создать свою письменность на арабской основе, о проникновении сюда арабской грамоты. Вкупе с другими источниками они могут оказаться полезными и при анализе этнокультурной истории названных народов. Кроме того, в этих памятниках уже запечатлены определенные феодальные распри по поводу земельных владений, период достаточно развитых феодальных отношений, экономические и общественно-политические основы которых подготовили благоприятную почву для насаждения ислама, прежде всего в среде социальных верхов балкаро-карачаевского общества.

Такова характеристика источниковой базы нашего исследования.

Примечания:

¹ Хвольсон Д. А. Известия о хазарах, буртасах, болгарях, мадьярах, славянах и руссах Абу-Али-Ахмеда бен Омара ибн Даста. СПб., 1869. С. 16.

² Гаркави А. Я. Крымский полуостров до монгольского нашествия в арабской литературе // Труды IV археологического съезда в Казани. Казань, 1891. Т. 2. С. 243.

³ Кузнецов В. А. Аланские племена Северного Кавказа // МИА. М., 1962. Вып. 106. С. 73.

⁴ Байчоров С. Я. Карачаево-балкарский арабписьменный памятник и его отношение к болгарскому языку // Вопросы языковых контактов. Черкесск, 1983. С. 135.

⁵ *Гадло А. В.* Этническая история Северного Кавказа IV–X вв. Л., 1979. С. 117, 118.

⁶ *Кокиев Г. А.* Из истории русско-осетинских отношений в XVIII в. // ИСОНИИ. Орджоникидзе, 1932. Т. 4. С. 133 (Приложение); Он же. Алано-балкаро-карачаевские этнические сближения: Рукопись // Архив Краеведческого музея в г. Владикавказе. Ф.Г.А. Кокиева, № 33; Он же. К вопросу о происхождении и времени расселения балкарцев и карачаевцев на нынешней территории // Социалистическая Кабардино-Балкария. 1941. 28 янв.

⁷ *Кулаковский Ю.* Аланы по сведениям классических и византийских писателей. Киев, 1899. С. 46.

⁸ *Бутков П.* О имени «Козак» // Вестник Европы. 1822. Кн. 21. Ч. 1. С. 191.

⁹ *Абаев В. И.* Об аланском субстрате в балкаро-карачаевском языке // О происхождении балкарцев и карачаевцев; Материалы научной сессии (Далее: МНС). Нальчик, 1960. С. 131.

¹⁰ *Хоренский Моисей.* История Армении / Пер. Н. О. Эмина. М., 1983. С. 62; *Кесарийский Прокопий.* История войн римлян с персами, вандалами и готфами. СПб., 1876. Кн. 1. С. 115, 116.

¹¹ *Ган К.* Известия древнегреческих и римских писателей о Кавказе. Тифлис, 1890. Ч. 2. С. 208; Кокиев Г. А. Указ. соч.

¹² *Тизенгаузен В. Г.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. М.; Л., 1941. Т. 2. С. 122, 182; *Мизиев И. М.* О некоторых оборонительных сооружениях средневековой Балкарии // КСИА. М., 1966. Вып. 113. С. 66; Он же. Средневековые башни и склепы Балкарии и Карачая. Нальчик, 1970. С. 51; *Лавров Л. И.* Карачай и Балкария до 30-х годов XIX в. // КЭС. М., 1969. Вып. 4. С. 86–87; *Хизриев Х. А.* Борьба народов Северного Кавказа с экспансией Тимура: Автореф. дис.... канд. наук. Л., 1982. С. 12.

¹³ *Мурзаев Э. М.* Словарь народных географических терминов. М., 1984. С. 69; Турецко-русский словарь. М., 1945. С. 59.

¹⁴ *Алексеева Е. П.* Малоизвестные сведения автора XV в. о карачаевцах и черкесах // Проблемы археологии и этнографии Карачаево-Черкесии. Черкесск, 1983. С. 101–103; *Ламберти А.* Описание Колхиды, называемой ныне Мингрелией // СМОМПК. Тифлис, 1913. Вып. 43. С. 122; Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XIII–XIX веков. Нальчик, 1974. С. 107; Кабардино-русские отношения в XVI–XVIII вв.: В 2 т. М., 1957. Т. 1. С. 222. (Далее: КРО.)

¹⁵ *Байчоров С. Я.* Северокавказский ареал древнетюркской рунической письменности: Автореф. дис. ... канд. наук. М., 1977; Он же. Гуннско-протобулгарско-северокавказские языковые контакты // Вопросы языковых контактов. Черкесск, 1982. С. 44–61; Он же. О протобулгарских географических названиях в верховьях Кубани // Вопросы взаимовлияния и взаимообогащения языков. Черкесск, 1978. С. 103–131; Он же. Протобулгарские эпиграфические памятники

Кубано-Терского междуречья // Проблемы историко-сравнительного изучения языков народов Карачаево-Черкесии. Черкесск, 1983. С. 87–129.

¹⁶ *Такайшвили Б. С.* Археологические экскурсии, разыскания и заметки // Известия кавказского отделения Московского археологического общества. Тифлис, 1915. Вып. 4. С. 106.

¹⁷ *Вахушти.* География Грузии // ЗКОРГО. Тифлис, 1904. Вып. 24. С. 138, 141–156.

¹⁸ *Коковцев П. К.* Еврейско-хазарская переписка в X в. Л., 1932. С. 52.

¹⁹ *Кулаковский Ю.* Указ. соч. С. 58, 64.

²⁰ Ученые записки Императорской академии наук по I и III отд. СПб., 1855. Т. 3. Вып. 5. С. 733.

²¹ *Баскаков Н. А.* О происхождении этнонима «башкир» // Этническая ономастика. М., 1984. С. 13, 16; *Юсупов Г. В.* Булгаро-татарская эпиграфика и топонимика как источник изучения этногенеза казанских татар // Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья. Казань, 1971. С. 228.

²² *Немет Ю.* Список слов на языке яссов венгерских аланов. Орджоникидзе, 1960. С. 7.

²³ *Полиевктов М. А.* Экономические и политические разведки Московского государства в XVII в. на Кавказе. Тифлис, 1932. С. 9–10; *Кушева Е. Н.* Народы Северного Кавказа и их связи с Россией в XVI–XVII вв. М., 1963. С. 261–262, 278–276; Очерки истории Чечено-Ингушской АССР. Грозный, 1967. Т. 1. С. 84–86; История Дагестана. М., 1967. Т. 1. С. 282–286; История Кабардино-Балкарской АССР. М., 1967. Т. 1. С. 124–129.

²⁴ Переписка на иностранных языках грузинских царей с российскими государями от 1693-го по 1770 г. СПб., 1861. С. 1, 2, 8, 15–22; Покоренный Кавказ. СПб., 1904. С. 59; *Кушева Е. Н.* Указ. соч. С. 276; *Мизиев И. М.* У истоков великой дружбы // Блокнот агитатора Кабардино-Балкарского обкома КПСС. 1982. № 9. С. 14–23.

²⁵ КРО. С. 119 и сл.

²⁶ *Полиевктов М. А.* Указ. соч. С. 26.

²⁷ *Миллер В. Ф.* Терская область. Археологические экскурсии в горские общества Кабарды // МАК. М., 1888. Вып. 1; *Ковалевский М. М., Иванюков И. И.* У подошвы Эльборуса // Вестник Европы. 1888. Кн. 4; *Надеждин П. П.* Кавказский край // Природа и люди. Тула, 1901.

²⁸ Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских. М., 1887. Кн. 2. С. 302 и сл.; *Полиевктов М. А.* Европейские путешественники XIII–XVIII вв. по Кавказу. Тифлис, 1935. С. 36; *Мизиев И. М.* Балкарцы и карачаевцы в памятниках истории. Нальчик, 1981. С. 26, 30.

²⁹ КРО. – Т. 1. С. 222, 242.

³⁰ *Патканов К.* Из нового списка «Географии», приписываемой Моисею Корейскому // ЖМНП. СПб., 1883. Ч. 225. С. 25.

³¹ Акты исторические, собранные и изданные Археографической комиссией. СПб., 1842. Т. 4. С. 159–160; *Караулов Н. А.* Болкары на

Кавказе // СМОМПК. Тифлис, 1908. Вып. 38. С. 131–149; Международные отношения Грузии с иностранными странами. Тифлис, 1926. Т. 2. С. 32 и сл.; Кушева Е. Н. Указ. соч. С. 173.

³² Переписка на иностранных языках... С. 61.

³³ *Виноградов В. Б.* Время, горы, люди. Грозный, 1980. С. 87–91.

³⁴ Ученые записки Императорской Академии наук... Т. 2. С. 569–576.

³⁵ Там же.

³⁶ Там же.

³⁷ Там же.

³⁸ *Ламберти А.* Указ. соч.

³⁹ Адыги, балкарцы, карачаевцы... С. 87.

⁴⁰ *Потанов Л. П.* Очерки по истории алтайцев. Новосибирск, 1948. С. 222–225; *Томилов Н. А.* Этнография тюркоязычного населения томского Приобья. Томск, 1980. С. 185–187.

⁴¹ Адыги, балкарцы, карачаевцы... С. 118.

⁴² Там же. С. 115–117.

⁴³ *Кононов А. Н.* Семантика цветообразования в тюркских языках // Тюркологический сборник 1975 г. М., 1976. С. 161–162.

⁴⁴ Адыги, балкарцы, карачаевцы... С. 125–129, 131–133, 138, 141, 144.

⁴⁵ *Кобычев В. П.* Типы жилища у народов Северо-Западного Кавказа в XIX–XX вв. // КЭС. М., 1972. Вып. 5. С. 157–163; *Он же.* Поселения и жилища народов Северного Кавказа в XIX–XX вв. М., 1982. С. 83–86.

⁴⁶ *Кокчиев Г. А.* Материалы по истории Осетии // ИСОНИИ. Орджоникидзе, 1934. Т. 6. С. 34.

⁴⁷ Там же. С. 30–31; КРО. М, 1957. Т. 2. С. 188, 141, 199, 205, 281.

⁴⁸ *Гюльденштедт Г. И.* Географическое и статистическое описание Грузии и Кавказа. СПб., 1809. С. 146–151.

⁴⁹ Адыги, балкарцы, карачаевцы... С. 212–213.

⁵⁰ Там же. С. 214 и сл.

⁵¹ Там же. С. 226.

⁵² Там же. С. 214, 226, 244, 255.

⁵³ *Калоев Б. А.* Ковалевский М. М. и его исследования горских народов Кавказа. М., 1979. С. 172.

⁵⁴ *Тизенгаузен В. Г.* Указ. соч. С. 122, 182.

⁵⁵ Адыги, балкарцы, карачаевцы... С. 330 и сл.

⁵⁶ *Kirver A.* Voyage dans les environs du mont Elborouz dans le Caucase. St.-Pet., 1830. P. 4.

⁵⁷ Там же. С. 27.

⁵⁸ Там же. С. 43.

⁵⁹ *Алексеева Е. П.* Древняя и средневековая история народов Карачаево-Черкесии. М., 1971. С. 223.

⁶⁰ Адыги, балкарцы, карачаевцы... С. 353 и сл.

⁶¹ *Маркс К., Энгельс Ф.* Соч. 2-е изд. Т. 23. С. 191.

⁶² *Мизиев И. М.* Средневековые башни и склепы Балкарии и Карачая (XIII–XVIII вв.) Нальчик: Эльбрус, 1970. С. 7–14 и сл.; *Он же.* Балкарцы и карачаевцы... С. 3–6.

⁶³ *Фиркович А.* Археологические разведки на Кавказе // ЗИАО. СПб., 1857. Т. 9. Вып. 2. С. 381–395.

⁶⁴ Отчет гг. Нарышкиных, совершивших путешествие на Кавказ (в Сванетию) с археологической целью летом 1867 г. // ИРАО. СПб., 1877. Т. 8. Вып. 3. С. 325–340; *Мизиев И. М.* Указ. соч.

⁶⁵ *Миллер В. Ф., Ковалевский М. М.* В горских обществах Кабарды... С. 540–588.

⁶⁶ *Калоев Б. А.* Указ. соч. С. 20.

⁶⁷ *Иерусалимская А. А.* Аланский мир на «шелковом пути» (Мощевая балка – историко-культурный комплекс VIII–IX веков) // Культура Востока. Древность и раннее Средневековье. Л., 1978. С. 160; *Она же.* О Северокавказском «шелковом пути» в раннем Средневековье // СА. 1967. № 2. С. 55–78.

⁶⁸ *Фелиции Е. Д.* Археологическая карта Кубанской области. М., 1882.

⁶⁹ ОАК за 1882–1883 гг. С. 290–299; ОАК за 1893 г. С. 32–33, 102–104; Архив. ЛО ИА АН СССР, ф. бывш. Археол. комис., д. 1882/12; д. 1893/74; *Динник Н. Я.* Горы и ущелья Кубанской области // ЗКОРГО. Тифлис, 1884. Вып. 1. Кн. 13. С. 307–308; *Он же.* Поездка в Балкарию // ЗКОРГО. Тифлис, 1890. Вып. 1. Кн. 14. С. 112–140; *Тепцов В.* По истокам Кубани и Терека // СМОМПК. Тифлис, 1892. Вып. 14. С. 93–109.

⁷⁰ ОАК за 1897 г. С. 142–143; Архив ЛО ИА АН СССР, ф. бывш. Археол. комис., Д. 215/1897, л. 15ИСЛ.

⁷¹ *Вырубов Д.* Раскопки кургана Хусанты близ поселка Зылги в местности Рахты // Древности: Тр. Императ. Московск. археол. общ-ва. М., 1900. Вып. 16. С. 195–196.

⁷² *Сысоев В. М.* Поездка на рр. Зеленчук, Кубань и Теберду летом 1895 г. // МАК. М., 1898. Вып. 7. С. 115–136; *Он же.* Древности по верхнему течению р. Кубани // МАК. М., 1900. Вып. 9. С. 140–166; *Он же.* Дневник поездки и раскопок в Карачае летом 1898 г. // Архив ЛО ИА АН СССР. Д. 38/1898, л. 15–20; *Он же.* Карачай в географическом, бытовом и историческом отношениях // СМОМПК. Тифлис, 1913. Вып. 43. С. 1–156.

⁷³ *Ермоленко М. И.* Древние христианские храмы близ Нальчика и мумии балкарских могил // Труды Ставропольской ученой комиссии. Ставрополь, 1910. Вып. 1; *Прозрителев Г. Н.* Мумии балкарских могильников // СССК. Ставрополь, 1904. Т. 9.

⁷⁴ *Миллер А. А.* Краткий отчет о работах в Балкарии в 1924 г. // Архив ЛО ИА АН СССР. Ф. ГАИМК, д. 102/1924; *Он же.* Краткий отчет о работах Северо-Кавказской экспедиции ГАИМК в 1924–1925 гг. // СГАИМК. Л., 1926. Т. 1. С. 73–83; *Он же.* К вопросу об охране памятников старины // СГАИМК. Л., 1935. № 4–5. С. 26–30.

⁷⁵ *Павлов Д. М.* Искусство и старина Карачая // СМОМПК. Махачкала, 1927. Вып. 45. С. 247–264.

⁷⁶ Деген-Ковалевский Б. Е. Работы на строительстве Баксанской гидроэлектростанции: Археологические работы на новостройках // ИГАИМК. Л., 1935. Т. 2. Вып. 11. С. 15–17.

⁷⁷ Минаева Т. М. Отчет об археологических работах в верховьях Кубани в 1939 г. // Архив ЛО ИА АН СССР. Ф. 35, оп. 1, д. 1939/44; Она же. Из истории археологического изучения верховьев реки Кубани // УЗСГПИ. Ставрополь, 1951. Т. 7. С. 229–230; Миллер В. Ф. Древнеосетинский памятник из Кубанской области // МАК. М., 1893. Вып. 3. С. 110–111.

⁷⁸ Иессен А. А. Археологические памятники Кабардино-Балкарии // МИА. М.; Л., 1941. Вып. 3. С. 27–36.

⁷⁹ Акритас П. Г. Археологические работы в Чегемском ущелье в 1959 г. // Сборник статей по истории Кабардино-Балкарии. Нальчик, 1960. Вып. 9; Алексеева Е. П. Археологические раскопки у сел. Верхний Чегем в 1959 г. // Сборник статей по истории Кабардино-Балкарии. Нальчик, 1960. Вып. 9; Кузнецов В. А. Археологические разведки в Балкарии и районе г. Кисловодска в 1959 году // Сборник статей по истории Кабардино-Балкарии. Нальчик, 1960. Вып. 9.

⁸⁰ Ионе Г. И. Археологические памятники у сел. Верхний Чегем VI–XIV вв. // УЗКБНИИ. Нальчик, 1962. Т. 19. С. 183–207; Мизиев И. М. Средневековый могильник «Байрым» у сел. Верхний Чегем // Сборник студенческих научных работ КБГУ. Нальчик, 1964. Вып. 3. С. 15–22; Он же. Нижне-Чегемское поселение // УЗКБНИИ. Нальчик, 1967. Т. 24. С. 172–176.

⁸¹ Алексеева Е. П. Карачаевцы и балкарцы древний народ Кавказа. Черкесск, 1963; Кузнецов В. А. О книге Е. П. Алексеевой «Карачаевцы и балкарцы - древний народ Кавказа» // УЗКБНИИ. Нальчик, 1965. Т. 23. С. 319–323.

⁸² Мизиев И. М. Материальная культура Балкарии и Карачая XII–XVII вв.: Автореф. дис.... канд. наук. М., 1967.

⁸³ Мизиев И. И. Средневековые башни и склепы...

⁸⁴ Биджиев Х. Х., Гадло А. В. Исследования на Хумаринском городище в 1974 г. // V Крупновские чтения по археологии Кавказа: Тез. докл. Махачкала, 1975. С. 70; Биджиев Х. Х., Гадло А. В. Раскопки Хумаринского городища // Археология Северного Кавказа: VI Крупновские чтения в Краснодаре Пез. докл.). М., 1976. С. 12–13; Гадло А. В. Кавказская археолого-этнографическая экспедиция 1966–1981 гг. // Вестник Ленинградского государственного университета. Л., 1982. № 2. С. 18–22.

⁸⁵ Лавров Л. И. О некоторых этнографических данных по вопросу происхождения балкарцев и карачаевцев // МНС. С. 63–68.

⁸⁶ Карачаевцы: Историко-этнографический очерк. Черкесск, 1978.

⁸⁷ Робакидзе А. И., Харадзе Р. Л. К вопросу о свано-балкарских этнокультурных взаимоотношениях // МНС. С. 135–152; Робакидзе А. И. Форма поселений в Балкарии // МЭГ. Тбилиси, 1960. Т. 11. С. 103–107.

⁸⁸ Кузнецова А. Я. Народное искусство карачаевцев и балкарцев. Нальчик, 1982.

⁸⁹ Там же. С. 49–56; *Мизиев И. М.* Средневековые башни и склепы... С. 48–52.

⁹⁰ *Шаманов И. М.* Хозяйство и хозяйственный быт карачаевцев в XIX начале XX в.: Автореф. дис.... канд. наук. М., 1972; *Текеев К. М.* Поселения и жилища карачаевцев в прошлом и настоящем: Автореф. дис.... канд. наук. М., 1970; *Мусукаев А. И.* Из прошлого и незабытого. Нальчик, 1975; *Он же.* Балкарский тукум. Нальчик, 1980; *Он же.* Об обычаях и законах горцев Нальчик, 1985; *Асанов Ю. Н.* Поселения, жилища и хозяйственные постройки балкарцев во второй половине XIX – 40-х годах XX в. Нальчик, 1973; *Азаматов К. Г.* Пережитки язычества в религиозных верованиях балкарцев // Из истории феодальных отношений в Кабарде и Балкарии. Нальчик, 1980.

⁹¹ *Мизиев И. М.* Этнографические данные об этногенезе балкарцев и карачаевцев // Этнография и современность. Нальчик, 1984. С. 134–144.

⁹² *Лавров Л. И.* Эпиграфические памятники Северного Кавказа. М., 1966. Ч. 1; 1968. Ч. 2.

⁹³ *Абаев М.* Балкария. Исторический очерк // Мусульманин. Париж, 1911. №14–17. С. 586–627.

⁹⁴ *Лавров Л. И.* Карачай и Балкария... С. 105. Табл. VII. Рис. 509, в.

⁹⁵ *Байчоров С. Я.* Карачаево-балкарский арабписьменный памятник... С. 114–117.

⁹⁶ Там же. С. 138–139.

⁹⁷ *Мизиев И. М.* Шаги к истокам этнической истории Центрального Кавказа. Нальчик, 1986. С. 92–93.

⁹⁸ *Лавров Л. И.* Эпиграфические памятники... Ч. 2. С. 22, 58–59. № 509. Табл. VII. Рис. 509, а.

⁹⁹ *Kirver A.* Указ. соч.

Исмаил МИЗИЕВ

ЭНЕЕВ МАХМУД АЛИЕВИЧ
(1901–1937)

С 6 ноября 1927 года по 15 января 1929 года работал в должности заместителя заведующего облоно, отозван для работы в облисполком // ЦГА КБР Ф. Р-16, оп.1. ед. хр.145, л.113об

На момент 4 июля 1930 года работал зам. зав. орготделом КБАО // ЦГА КБР Ф. Р-71, оп.1. ед. хр. 25.

1931 год – зам. зав. облоно // ЦГА КБР Ф. Р-8, оп.1. ед. хр. 351.

Из протокола заседания Президиума Кабардино-Балкарского облисполкома о школьном строительстве в области. 7 июля 1934 г. Слушали. О школьном строительстве (Доклад т. Энеева М. А.). // Абазов А. Из истории школьного строительства в Кабардино-Балкарии (МОУ «СОШ №7» г. Баксана // Литературная Кабардино-Балкария, 2010. – № 3. С. 138–145.

До апреля 1937 года, Махмуд Энеев начальник управления по делам искусств // ЦГА КБР Ф. Р-2, оп.1. ед. хр. 892, л.113.

Согласно архивным источникам, он был назначен на должность начальника управления по делам искусств Совнаркома КБАССР (с сохранением предыдущего места работы), а не «наркомом (министром) культуры Кабардино-Балкарии». Находился в этой должности всего лишь около года, т.е. с 1936 по 8 апреля 1937 года, а не до 1938 года, как это указано на сайте Министерства культуры Кабардино-Балкарской Республики.

Был арестован 11 июня 1937 года. Расстрелян по приговору Военной коллегии Верховного Суда СССР 8 октября 1937 года.

Как установлено нами, под псевдонимом А. Курпский отмечается писатель Александр Аюбович Сарахов. «Два брата одна судьба» (О Махмуде Энееве), как установлено нами, относится к разновидностям историко-документальных очерков. Текст данного очерка нам любезно был предоставлен национальной библиотекой Азербайджана, с пометой: «Уважаемый Альбек Абазов! На Ваше письмо от 5 октября 2019 г. № 30 отвечаем. Мы посылаем Вам информацию об Энееве Махмуде Алиевиче».

Альбек АБАЗОВ

ДВА БРАТА – ОДНА СУДЬБА

(О Махмуде Энееве)

С любой дороги повернешь обратно,
И лишь дорога жизни безвозвратна.

Расул Гамзатов

Магомет и Махмуд, два брата, рано лишились отца. Родились они в селении Гунделен, Эльбрусского района. Старший родился в 1897 году, а младший Махмуд – в 1901-м. Отец их Али был известным священником в Кабарде и Балкарии, получил духовное образование в Турции. Преподавал Али и в медресе. Другого места учебы в те времена, кроме медресе, не было, и братья обучались в нем. Имели небольшой магазин, занимались торговлей, обеспечивая односельчан товарами первой необходимости. Впоследствии, уже при советской власти, указанная работа признана была большим «грехом». Магомет уехал в Константинополь на учебу, откуда вернулся через три года и в период политического хаоса примкнул к большевикам. Уже в 1918 году на съезде народов Терека в Пятигорске Магомет стал членом данного совета. Власть на Тереке попеременно переходила то к «белым», то к «красным». Энеевы не без основания опасались мести со стороны «белых» и, по словам Махмуда, в 1919 году они с братом вынуждены были покинуть родные места и обосноваться в Баку. Здесь они встретились с Казгери Максидовым, видным деятелем из Кабарды. В Баку братья оставались без работы, без средств к существованию. На помощь к ним пришел даргинец Казбеков, человек влиятельный в кругах мусаватского правительства Баку. Через него Махмуд устроился надзирателем паспортного стола. Через три месяца Махмуду удалось устроиться на работу в канцелярию Министерства просвещения переписчиком. Здесь в Баку у них некоторое время проживал Хасан Зукаев, известный деятель революционного движения в Кабардино-Балкарии. В 1920 году братья Энеевы переехали из Баку в Дагестан, в город Буйнакск. Через некоторое время они переехали в Хасавюрт, а затем в Дербент. Летом 1920 года, когда буря революционной неразберихи стихла, братья вернулись в Нальчик. В апреле 1921 года на первом учредительном съезде Советов Балкарского округа Магомет Энеев был избран председателем исполнительного окружного комитета. Магомет занимал ответственные должности в Чеченской автономной области по поручению Юго-Восточного бюро ЦК РКП (б). После учебы в Коммунистической академии в Москве, его назначили заместителем председателя Северо-Кавказского краевого национального Совета. Был он и заместителем председателя Кабардино-Балкарского облисполкома.

27 августа 1928 года Магомед Алиевич Энеев застрелился у себя в кабинете. По словам Махмуда Энеева, брат перед смертью оставил письмо на имя секретаря Крайкома ВКП (б) Андреева. Содержание письма не было обнародовано. Потом пошли различные слухи. По словам Махмуда, взаимоотношения брата с Калмыковым за последнее время обострились. В народе шли такие слухи. Не исключена возможность, что причиной самоубийства Магомета Алиевича было именно обвинение его Калмыковым в троцкизме и других смертных грехах. Но такая версия не была выдвинута и проверена. Такую работу никто не смог бы выполнить в ту пору расцвета могущества Бетала Калмыкова.

Махмуд Энеев работал инструктором облисполкома. Но вскоре, с учетом его опыта и знаний, был назначен заместителем заведующего областным отделом народного образования. Заведовал тогда отделом Исмаил Афаунов. Махмуд всегда отличался деловым, инициативным поведением. Он курировал строительство объектов народного образования и вложил немало усилий для развития школ в области. Все шло нормально, люди старались, добивались успехов в то сложное время. Но пламя политических репрессий охватила и облоно. Были арестованы лучшие специалисты, преданные своему делу. 17 мая 1937 года взяли Афаунова. Пришел черед и для Махмуда Алиевича. Его арестовали по тому же стандартному обвинению 11 июня 1937 года. Он допрашивался 27 раз самым жестоким способом, которым в совершенстве владели люди из НКВД. Долгое время чекистам не удавалось сломить волю простого и честного человека, ничего не понимавшего о контрреволюционной деятельности в Кабардино-Балкарии. Махмуд все время твердил одно и то же: членом контрреволюционной организации не состоял, никаких заданий о проведении вредительской работы ни от кого не получал. Вот один эпизод его допроса.

– На протяжении двух недель вы продолжаете упорствовать, отрицая свою принадлежность к контрреволюционной троцкистской организации. Прекратите бесполезное упорство, дайте сведения о вашей роли в контрреволюционной организации, – строго допрашивает лейтенант Белинский.

– Я категорически отрицаю такое обвинение, – заявил в очередной раз Энеев.

Проводились очные ставки с теми, кому уже стала безразлична своя судьба. Махмуд отвергал всякие ложные обвинения.

– Следствием установлено, что во дворе вашего дома в беседе с Василием Парафило вы защищали разоблаченного к этому времени контрреволюционера Ако Гемуева. Подтверждаете вы это? – спросил другой участник допроса сержант госбезопасности Макеев.

– Гражданина Парафило вообще не знаю, и в его присутствии я не мог защищать Гемуева.

– Когда и при каких обстоятельствах Афаунов Измаил высказывал свое несогласие с линией ВКП (б)?

– Никогда Афаунов не высказывал мне свое несогласие с линией ВКП (б).

Так продолжалось долго, пока хватило сил у Энеева. Но человек есть человек, он не из железа. 7 августа 1937 года, когда силы уже иссякли, Махмуд Алиевич предстал перед палачами полуживой, которому не на что было уже надеяться.

– Я понял бесполезность дальнейшего упорства и решил рассказать органам следствия правду о том, что я состоял в контрреволюционной троцкистской организации, – записал следователь в протоколе. И Махмуд его подписал, так как он уже не мог сопротивляться.

Ироды добились того, чего хотели, и они облегченно вздохнули. Теперь он превратился из избличаемого в избличителя, легкоуправляемого механизма лжи и обмана. Он подписывал любую бумагу, писал любой текст под диктовку. Нарком Антонов 3 сентября спокойно утвердил обвинительное заключение и дело пошло в суд.

Приговор Военной коллегии Верховного Суда СССР от 18 октября 1937 года: Махмуда Алиевича Энеева РАССТРЕЛЯТЬ. В тот же день приговор приведен в исполнение.

У него была семья: жена Зинаида Михайловна. Жила она в Нальчике, на улице Свободы, 1. Она не смогла смириться с ложным обвинением мужа и подала жалобу. Ее требования опротестовать несправедливый приговор и реабилитировать безвинного Махмуда Энеева были отклонены 27 апреля 1940 года прокуратурой КБАССР.

К уголовному делу в отношении Энеева были приобщены как источник доказательства его виновности две копии протоколов допроса И. Т. Афаунова от 6 и 7 июня 1937 года, якобы взятые из уголовного дела по обвинению Афаунова. При проверке же самого дела Афаунова подлинники таких протоколов допроса в деле не обнаружено. Так фабриковались дела на неугодных людей. Так сводились счета.

Военная коллегия Верховного Суда СССР 28 июля 1956 года отменила приговор в отношении Махмуда Энеева и дело о нем прекратила за отсутствием состава преступления. Так закончилась судьба двух братьев Магомета и Махмуда Энеевых.

А. КУРПСКИЙ

*Подготовил к печати
Альбек АБАЗОВ.*

АЛИ ШОГЕНЦУКОВ
Скульптор Ахматланы Леуан

АЛИ ШОГЕНЦУКОВ И НАЦИОНАЛЬНЫЙ ЛИТЕРАТУРНЫЙ ПРОЦЕСС XX ВЕКА

*И я сразу же осознал эту очевидность
(эту странную очевидность): чешская
нация не бессмертна, она тоже может
перестать существовать.*

Милан Кундера

Творчество Али Шогенцукова всегда являлось объектом пристального внимания литературоведов и критиков. Пожалуй, нет ни одного адыгского автора, чьи тексты анализировались бы так же часто, ни одного автора, цитаты которого служили аргументами в столь широком диапазоне научно-гуманитарного поиска.

Доподлинно мы не знаем реального статуса Али Шогенцукова в глазах его современников – не весь Северный Кавказ был в восторге от идеологической, культурной среды новой Советской России. К тому же А. Шогенцуков выступал одним из активных деятелей, формировавших этот незнакомый, насыщенный внутренними конфликтами контент. По сути дела, противоречивое духовное пространство, актуализированное жесткими границами идеологических норм, в которых жила и функционировала мысль адыгского художественного (культурного) сознания, официальная востребованность концептуалистики кабардинского поэта на протяжении всех десятилетий существования СССР явились причиной того очевидного обстоятельства, что и в недавнем прошлом, и по сию пору фигура Али Шогенцукова представляет собой некий непостижимый бинарно-виртуальный образ. В первой и уже привычной своей ипостаси – это некая умозрительная фигура, относящаяся, скорее, к ряду многочисленных идеологем советского общества и положений теории социалистического реализма; во второй – творческая личность, мотивацию, уровень одаренности, систему ценностных критериев и эстетических стандартов которой попросту обходят фигурой традиционно почтительного умолчания.

Национальное своеобразие писателя и, тем более, его индивидуальность человека и творца оказались подменены его функциями провозвестника нового мира, проводника новой идеологии, иногда реализованными в обличениях этнического прошлого, причем, не всегда правомерными.

Тем не менее, сейчас уже ясно, что фигура А. Шогенцукова не может расцениваться как своеобразная форманта, ангажированная на уровне советской культурно-генерационной тен-

денции. Десятилетия живого читательского интереса к его произведениям, сохранение суггестивного потенциала его текстов даже в пространстве современной адыгской культуры и художественной словесности – свидетельство его индивидуальной значимости, его масштабного мышления и глубокой интегрированности в структуры адыгского этноментального сознания и национально-языковой стихии.

Основатель и главная действующая фигура советской кабардинской литературы начальных этапов ее становления и развития, ученик баксанских просветителей, вне всякого сомнения, сохраняет свою эстетическую актуальность именно ввиду органической связи со значимыми структурами мифоэпического сознания, «религиозно-бессознательного» мышления, национальной специфики художественной рефлексии. И важно, что Али Шогенцуков в новых условиях демифологизирует адыгский этикет – «духовную конструкцию бытия», с его цикличностью и полнотой восприятия национального бытия, распавшегося под натиском «чужой» истории. То есть «напряжение между «реальной действительностью» и «парадигмой будущего» придаёт утопии историзм и укореняет её в соответствующей эпохе...» [1, с.51]. Таким образом, творчество А. Шогенцукова в целом – это национальная реконструкция «чужой утопии». Отсюда его этико-эстетическая рефлексия и «своя» оппозиция к национальной истории, определившая для поэта «эсхатологическое» направление его творческой эволюции в контексте противоречивой всемирной цивилизации. Али Шогенцуков понимал, что столь сложная задача – вписаться в «красные тридцатые» – может быть решена только в том случае, если, создавая новую для этноса картину мира и осваивая литературные традиции русской и европейской литературы, он сумеет, тем не менее, остаться национальным поэтом.

Али Шогенцуков вбирает в свой художественный мир представления и структуры развитых литератур и выстраивает его по координатам непреходящих этико-эстетических традиций и ценностей, верность которым он переводит, как и национальную литературу, не в «идеальное» эпически-циклическое, а историческое измерение.

Но в утверждённой Али Шогенцуковым национальной поэтике все же ощущается некоторая «разорванность» художественного сознания и восприятия эпической полноты бытия народа. И эту тенденцию в кабардинской литературе, развивая традиции эпопеи «Камбот и Ляца», преодолевает А. Кешоков на следующем этапе развития литературы в – дилогии «Вершины не спят», где автор «возвращает» национальной культуре эпически целостное мировосприятие, в которой по-новому озвучиваются все звенья национальной традиции.

Плодотворным путем осмысления-переосмысления наметившейся идеологизации литературы первой половины XX века была трансформация поэтической рефлексии А. Кешоковым в пределах конфликтной модели: именно в его произведениях наметился, а затем и оформился переход от обобщенного коллективного «мы» к условно-индивидуальному «я».

Условно-индивидуальное «я», как опосредованная форма «мы», обязательная «высокая» тематика, проблематика, пафос и обращение к рефлексии коллективного характера превалировала в кабардинской литературе вплоть до начала творческой деятельности Зубера Тхагазитова.

Подчеркнем, что мировоззренческое состояние кабардинской литературы зафиксировано ещё в творчестве А. Шогенцукова; взгляды первого кабардинского советского поэта, будучи в высокой степени инкорпорированы в общие модели социалистической витальности, всё же, полностью определялись диалектикой «линейной» и обратной эволюции соотношения миф – эпос – этика: этика – эпос – миф. Поэтому проблема теоретического освоения институциональных основ национальной специфики, взаимообусловленности долитературных и литературных традиций продолжает оставаться основополагающей для адыгской гуманитарной мысли.

Дело в том, что к середине-концу XVIII века, как героический эпос, так и феодальная адыгская соционормативная культура достигают пика структурного развития, а это, естественно, предполагает и начало процессов их угасания. Последние, как следствие социального кризиса, порождают два равнозначных, равновеликих в контексте национального художественного сознания устремления: личностное сознание, в поисках идеологического фундамента осмысливающее эпическую историю народа (Ш. Ногмов), и индивидуализации эпического сознания с его закрепившимися в фольклорно-религиозном мышлении самодостаточными центростремительными тенденциями (цикл сказаний о Жабаги).

Национальная литература, во многом, условно, конечно же, но вполне очевидно разветвляется на две основные художественно-стилевые тенденции развития, каждая из которых сформировалась под несомненным влиянием основоположника кабардинской советской литературы: а) миф – эпос – этика: героический эпос «Нарты» – Шора Ногмов – Али Шогенцуков – Алим Кешоков – Джабраил Хаупа, Руслан Ацканов («эпическое мифологизирование»), б) этика – эпос – миф: цикл сказаний о Жабаги Казанок – Бекмурза Пачев – Али Шогенцуков – Зубер Тхагазитов – Сафарби Бейтуганов – Хабас Бештоков – Афлик Оразаев, где творческая индивидуальность переосмысливает

мифоэпическую традицию культуры на уровне «индивидуального мифологизирования». Синтез обозначенных художественно-стилевых тенденций реализуется в произведениях «первых среди равных» творческих индивидуальностей, однако, при неоспоримом и активном участии писателей «второго ряда». При этом выделенный, дифференцированный анализ национальной этики позволит нам более аргументировано обосновать направление развития творчества Али Шогенцукова и инициированных им эволюционных линий современной кабардинской литературы. Здесь нас тоже «интересует состояние, поведенческие и культурные приоритеты словесности в кризисной ситуации... в сходстве и отличиях национальных версий» [2, с.26].

Важно проанализировать еще одну сторону соотношения миф – эпос – этикет, имевшую для новописьменных литератур немаловажный характер – это миф творимый сознательно. Сложное соотношение мифа народного и мифа творимого является характерным не только для новейшей западной прозы, но и для многонациональной литературы Советского Союза, правда, не столько в творческом плане, сколько в плане социальной и политической адаптации. И не всегда интеграция различных генерационных эстетических начал интенсифицировало литературный процесс. Так, взаимодействие двух типов мифологизирования («эпическое» и «индивидуальное мифологизирование») в кабардинской литературе часто ограничивало диапазон восприятия действительности, подчеркивая несоответствие движения национальной истории изображенному национальному миру, замыкая последний в конвенциональных границах псевдогармонии природного и социального. Сегодня такие негативные тенденции в новописьменных литературах преодолеваются различными способами, но, в первую очередь, полемикой с устоявшейся в 60–80 годы XX века литературной традицией. Движение литературы от идеологически целостного восприятия к его «разрушению» не является целью дискуссии эстетических стандартов, в прямой и опосредованной форме ведущейся вот уже более четверти века, но даже в контексте буквального восприятия «ускоренного развития литературы» появление в кабардинской литературе такого произведения, как «Каменный век» (1985), казалось далекой перспективой.

Однако уже к началу 80-х годов прошлого века в кабардинской поэзии сложилась сколь парадоксальная, столь же, по всей видимости, типичная для новописьменных литератур ситуация. Национальные авторы, пытаясь вырваться из оков эстетических доктрин «развитого социализма» основным средством видели фольклор, обращение к формантам устного народного творчества, справедливо полагая, что наиболее архаичные из

них лишены не только идеологического, но и социального содержания.

Тем не менее, опыт социалистических литератур свидетельствует – прессинг государства обусловил проникновение в тексты советского периода (явление, чётко наблюдаемое, по меньшей мере, до начала 80-х) именно идеологически переосмысленных элементов, начиная от сюжетных схем и заканчивая точечными характеристиками героев. В произведения проникали, прежде всего, структуры, выступавшие аргументами идеологических деклараций: образы героев-борцов за социальную справедливость, секуляризированные в соответствии с официальной эстетикой символы, идеоматика крестьянской среды.

Система художественных ценностей (не только их – в равной степени это касалось и исторических представлений народа, и его этнораритетов), фактически, пришла к тому положению, при котором существенной становилась лишь оценка используемого образа, его соответствие-несоответствие стандартам идеологического плана. Сами принципы модальной идентификации описываемого при этом не менялись. Использование фольклорных элементов становилось компонентой идеологии – традиционной советской в большинстве случаев – либо оппозиционной идеологии осознанного этницизма. И в том, и в другом случае структуры народной словесности функционировали на концептуально-понятийном уровне, практически не влияя на суггестивный потенциал и художественную достоверность текстов, фольклорные апеллятивы, превратились, по сути дела, в разноплановую, но, по существу, идеологическую атрибутику. Необходимость отказа от понятийной – социально и национально значимой – интерпретации прямых и косвенных заимствований из фондов устного народного творчества стала очевидной уже к концу 70-х годов.

Важность преодоления инерции деидеологизации национальной литературы и творческой полемики Х. Бештокова в «Каменном веке» в этом смысле очевидна и однозначна. Автор намеренно и осознанно дистанцировался от национального обозначенного и, одновременно, от социального подхода, уведя событийное и объектное поле произведения в доэтническое и, разумеется, досоциальное бытие человека.

Как справедливо заметила Ф. Урусбиева, «Каменный век» – это «борьба двух доисторических племен, дореев и эминеев, которые существуют в поэме не в исторической и национальной определенности, а как архетипы будущих народностей».

Поэтическое своеобразие романа-мифа «Каменный век», как этапного для национальной литературы явления, есть ре-

зультат органичного синтеза анимистической языковой стихии, по сути своей явившейся первоэлементом новой художественности, с западным опытом «индивидуального мифологизирования». Творческая полемика с национальной классикой, поначалу являвшаяся необычной формой связи с традицией, по несчастью или к счастью, вылилась в дальнейшем творчестве Х. Бештокова (уже в далеко нешогенцуковско-кешоковские времена) в затянувшееся раздражение видом пизанской башни соцреализма.

Ещё одним вектором развития кабардинской поэтической мысли, заложенным Али Шогенцуковым и оказавшим решающее влияние на формирование новой художественности, оказался процесс «стяжения» пространных поэтических и повествовательных жанров в национальной литературе. Наиболее показательные его образцы сконцентрированы в лучших афоризмах и миниатюрах С. Бейтуганова, преодолевшего «фольклорный реализм» в русле традиционных аксиологических ориентиров ярче и значимее, чем целая когорта авторов жанрово несостоявшихся многостраничных романов и поэм. Самое удивительное – его тексты нельзя расценивать, как чисто литературное явление новой генерации, они полностью сохраняют свой этический, дидактический и рекреативно-жизненный потенциал, являя собой концентрированные резюме, сделанные по реальным наблюдениям за сегодняшней действительностью. Подтверждением сказанному может служить удивительное соответствие миниатюр тем или иным моментам современного общежития. Например, афоризм «Написанное им (писателем – Ю.Т.) уже давно на том свете, а он продолжает влачить свое существование на этой грешной земле», можно оценить, как, едва ли, не самое действенное замещение живой критики, отсутствием которой литература КБР страдает, практически, четверть века. И при всей, порой кричащей, противоречивости некоторых публикаций С. Бейтуганова на самые различные темы, они отмечены главным – «духом сомнения», преодолением зависимости от однозначной логики фольклорного реализма. Его лучшие эссе и афоризмы – это творческая полемика с идеализацией «светлого» прошлого, индивидуализации традиционного общественного сознания, но в абсолютно определённых и жёстких формальных и этико-эстетических границах этого самого прошлого и традиционного. По большому счёту, С. Бейтуганов реализовал одну из ресурсных возможностей национального эстетического мышления, и причудливый синтез новационного смысла его миниатюр и их этической дидактики в высшей степени ожидаем. Ожидаем, ибо в кабардинской литературе соотношение миф – эпос – этикет зримо определяет её эволюционный мейнстрим,

и, закономерно, не исключается возможность совпадения и неразрывного переплетения различных типов художественного сознания и различных художественно-стилевых тенденций, которые могут взаимодействовать, как в художественном мире одного писателя, так и в структуре одного литературного произведения.

К ряду пиковых достижений кабардинской лирики в полной мере должно отнести и сонеты Р. Ацканова, с их нетривиальными визуальными трактовками национальных образов. Его колористика, равно как и ощущения от описываемых объектов, отмечены странной и совершенно неожиданной тягой к единению, казалось бы, взаимоисключающих качеств. Контрастное противопоставление цветов, предельный кларизм в их употреблении с доминирующим предпочтением очевидных спектрально-чистых тонов и, одновременно – текучесть, пластичность и размытость восприятия в процессуальных режимах. Взгляд Ацканова, в этом плане, одинаково чуток и к жусткой линии горизонта, видимой им в полной однозначности соотношения «светлый – темный», и к переливающейся пастели цветов, мимо которых протекает взор поэта на пути к месту соединения земли и неба.

В определённом смысле слова можно утверждать, что лирика Р. Ацканова замыкает одну из упомянутых эволюционных линий кабардинской поэзии, и весьма показательным видится то обстоятельство, что в некоторых базовых чертах она весьма близка текстам Афлика Оразаева – столь же очевидного носителя характеристик альтернативного вектора развития национального художественного слова. Ему так же свойственны сочетания колористических контрастов с зыбкостью и переменчивостью цветовых картин. Оба поэта болезненно равнодушны к ключевым пространственным концептам, переходящим в бесспорные сензитивно-маркированные образы, природа которых синтетически объединяет не только устоявшиеся в художественном сознании материальные атрибуты национального Универсума, но и осуществляют нетривиальный переход от представления-объекта к представлению-процессу – с соответствующими, естественно, нюансами возникающих при этом переходе смыслов. И с этой точки зрения стабильные ориентиры Вселенной в текстах обоих авторов рефлекторно равнозначны эфемерным сущностям, передающим своё непостоянство окружающему миру, Космосу, в целом. И посему, семантически неоднозначные концепты Ацканова и Оразаева, как и феноменологические «текущие» объекты («дождь», «снег», «свет», «ветер» и др.) – не просто индивидуальные слепки с реалий бытия. Их зыбкость – по крайней мере, в одной из ипостасей – тревога по-

этов о будущем. Это, прежде всего, ощущение неустойчивости и хрупкости национального бытия, аутентичного этнического существования, и уязвимость такового ощущается Ацкановым и Оразаевым, как незащищённость мироздания в целом. Именно в произведениях этой плеяды – во многом завершающих целую череду трансформаций кабардинского эстетического мышления, появляются выраженные апокалиптические мотивы, столь редкие для авторов новописьменных литератур. Можно долго рассуждать на тему тематической универсальности развитых и неразвитых литературных систем, но отрицать очевидный и бесспорный философский посыл некоторых поэтических текстов не приходится:

«Ни закатов, ни ярких восходов,
Ни назад, ни вперед – ни следа,
Лишь стенает теперь непогода
На тропе, что ведет в никуда» [3, с. 109].

Глобализационные процессы, столь противоречивые для традиционных культур – явление объективное. На этапе очевидного кризиса традиционной кабардинской культуры возвращение к опыту литературной классики, творчеству Али Шогенцукова, конечно же, является необходимым шагом. Ведь именно он сумел интегрировать национальные этические и эстетические модели в систему унификации и нивелировки идеологической и политической реальности первых лет Советской власти – в сущности, встроился в современный ему глобализационный процесс и открыл национальной культуре новую парадигму ее функционирования. Именно поэтому логику развития национально-художественного мышления в кабардинской литературе следует рассматривать как эволюционный процесс, тотально соотнесённый с творчеством Али Шогенцукова и мировой литературой «полями соответствия» различной временной протяжённости, эстетического и идеологического качества.

Источники и литература:

1. *Аинса Фернандо*. Реконструкция утопии. – Москва, «Наследие», 1999. – 207 с.
2. *Надъярных Н.С.* Аксиология перечтения. – Москва, ИМЛИ РАН, 2008. – 336 с.
3. *Оразаев А.П.* Дорога моя не прервётся. – Нальчик. «ООО Тетраграф», 2018. – 163 с.

Юрий ТХАГАЗИТОВ,
доктор филологических наук

ЖЮРЕГИМИ ЖОРУГЪУ

Тюзлю кишни къулу болсун акъылынг,
Кертини ётюрюкден айыртлай бил.
Жюрегинги халаллыгъын, акълыгъын
Шайтанны алдауларындан сакълай бил.

Бир-бирде кёк кюкюрөп да кёрюнсюн –
Сюел къаты, кюкюреюне чыда.
Жашауда жангыз тюзлюкдю ёлюмсюз –
Аны сакъла, жанынга олду чыракъ.

Ёз анангы сютю бла келгенни
Ариу сакъла, учуз этдирме аны.
Тенги болмаз ол ишде экилини,
Артыкъ огъурамаз халкъым аллайны.

Къарайма да, заман барады артха,
Сакъла сен тюзлюкню сылхыр жутладан .
Ол ишлерингде жолунгу жарытхан
Жулдуз болсун аты Ата журтунгу.

Бурдум этсин суу шорхасы, къутуруп, –
Тюзлюк, батмай, жолун ишлейди эркин.
Жипиден да ол, тюрленмей, къутулур –
Къоркъмайды да жауун булутдан да кюн.

Балчыкъгъа окъун малта сен алтынны –
Багъасын ол эниш этмез кесини.
Башкесле жол кесгенде да, къадалып,
Тюзлюк ёретин къалды жер юсюнде.

Бирде хорлагъан да этер ётюрюк,
Алай харамлыгъы иймейди узакъ.
Кертилик байрагъын бийик кётюрюп,
Тюзлюкню жолу бла барлыкъды халкъ.

ПУШКИН

Ким такъгъанды жырла кавказ таулагъа,
Жюреги тауладан да бийик бола?
Ким эди жашауу халкъгъа аталгъан,
Жыгъылгъанны эрлай къатында болгъан?

Сенсе, Пушкин! Алай эди адетинг.
Китапларынгы окъугъан халкълада
Азат жырчысына атынг айтылды,
Халкъ ийнанып къалды азат хакъына.

Юйю эди жазгъанынгы, хатынгы,
Халкъынгы ариу тили, бай да тили.
Жазгъанынг адамны керти антына
Жарагъанды – киши болмаз экили.

Келир кюнубюзге да сен жыр этип,
Уятдынг Къабартыны да жукъудан.
Хар сёзюнгден Чолпан жарыгъы жетип,
Шауданны басхан шинжи жулкъунду.

Элле, журтла кеслерине жол ишлеп,
Бетлери жарыкъ болду тауларында.
Пушкинни жыр макъамына тийишли
Макъамла да орналгъандыла мында.

Сени кесине жаш этди жерибиз,
Сёзюнг халкъгъа жарайды да хар къайда.
Эркин эдинг – дурус ангыладыкъ биз –
Кеси заманында былай айтыргъа:

«Атымы уллу Россейде айтырла,
Бар миллет тиллеринде да къаллыкъма –
Славянлыла, финле суююп къалырла,
Кийик тунгуз, ёзен ахлу къалмукъ да».

Бугъоулагъа, зорлукъгъа да чыдадынг,
Халкъынга уа бир тюрленмей жашадынг...
Патчахлыкъны къара сабанчылары
Ёлтюрдюле сени халкъдан жашыртын.

Алай, туумады Пушкиннге ишеклик.
Башкес тукъум къоркъгъанына тубеди:
Назмучула къурман бола ишине,
Халкъ а аны тейрилеге тенг этди.

Кёрсе эди бизни бу дуниябызны,
Чыгъып мыртазакъланы кёрлеринден,
Жыр тагъаргъа да болур эди бизни
Толгъан муратыбызны кюнлерине.

ГУРТУЛАНЫ Салих
кёчюргенди.

АНАМА

Нана, не хапар билесе жашынгдан?
Къайгъым уллуду чал тенгиз боюнунда.
Санга, эски элибизге ашыгъа,
Тансыкълыгъым къысып, жарсыйма мында.

Аллай кюн терк келмез, билеме аны, –
Мен къарарча Минги таугъа, Басханнга.
Барым-жогъум бу жерли аналаны
Къайгъыртмайды, ышармайдыла манга.

Богъаз... Кемеле... Тыш къырал сахары...
Дауур-дууур. Жюк ташыгъан кишиле,
Бетлеринден тер бурчакъларын, арып,
Песле бла сюртедиле, кючсуне.

Башымы сылап, иш кёллю тюркюле,
Мени жапсара, айтадыла ачыкъ:
«Хайт де, жашчыкъ, хайт де! Билебиз биле:
Ёксюзлюкню тюню, тюшю да – ачы!»

Берч къоллары башымы сыласала,
Бир иги кёрюнеди, бир хычыуун.
Туугъан жеримден узакъдама, алай
Манга кимден да, анам, сенсе жууукъ!

Эх, къалай иги боллукъ эди, анам,
Былай къыйналмаз ючюн, туумай къалсам!
Сени къатынгда турлукъ эдим, анам,
Сабийлигимде ёлюп, оба болсам.

Айт, не гюнях этдим, кючю кёп Аллах?
Юйсюзле, кюнсюзле жолун сынатдынг!
Тул къалгъан анама да бердинг палах:
Инжилтип, апчытып, ачы жилиятдынг.

Бугъуп тураса жаннетле тёрюнде.
Аллах, сабий жияп эшитмей эсенг,
Къалкъыйды ол къара багуш тебеде,
Анга кюлдюресе байланы уа сен!..

Сакъла, анам! Мен, ишлей-ишлей, мында
Киши болурма. Дунияны бир тангы
Жарыкъ атар да, шош Басхан боюнунда
Сау-эсен антта кёрюрге балангы!

ЖЮРЕГИМИ ИЗЛЕМИ

Не заманда да тюзлюк отун ышыр,
Айыра бил кертини ётюрюкден,
Ниет тазалыгъынгы тас этмей тур.
Кёзбау, хыйла да сенден болсунла кенг!

Эс бур жарсыуларына адамланы,
Къыйынлыкъ келгенде, тёзер онг изле.
Тюзлюк ёлюмсюздю, унутма аны,
Ол минара чыракъчады тенгизде.

Элия атылса, кёк кюкюресе,
Гузаба этме, жашаугъа ийнан.
Тюзлюкню сакъ къалаууру бол да сен,
Кече-кюн да аны къоруулап айлан.

Заман жоймай орамлада, ныгъышда,
Ишинг, кючюнг бла эс тапдыр халкъгъа.
Керти сёзню жалгъан сёзге алышхан
Тенгди атылгъан-сатылгъан артмакъгъа.

Терк кетерле жылла, кёрюнмей узун,
Кюреш бардыр душманла бла къаты.
Жолунгу дайым жарытхан жулдузунг –
Сыйлы, ёхтем Ата журтунгу аты.

Суху черек гюрюлдесин, къайнасын,
Тюзлюк батып, жоюлуп къалмаз анда.
Тюзлюк да, кюн да – бир, суу къоймаз басып, –
Кюн кёзюне кир къонмаз бир заманда!

Алтынны багушха, батмакъгъа да ат,
Сыйы тюшмез, къыйматы кетмез аны.
Тюзлюкню жоялмазла сатхыч, жалдат.
Кюн болуп, ол жарытады дунияны.

Бирде кертини хорлайды ётюрюк,
Алай ол хорлам кёпге бармазы – хакъ.
Терслик тюзлюкню къоялмаз ёлтюрюп,
Кёлюн тюзлюк жарыта, жашайды халкъ.

ЧАПЫРАКЪ

Башында – кюзню булутлары,
Бир терек сюеледи тикде.
Ол кенг жайгъанды бутакъларын,
Тёппеси – бийикде, бийикде!

Анда къалтырайды саргъалгъан,
Жылы желчик къакъгъан чапыракъ,
Ёксюзча, жангыз кеси къалгъан,
Къалкъыугъа хорлатхан чапыракъ.

Бизни тийрени чыпчыкълары,
Ол терек бутакълада къала,
Тангнга тюбейдиле. Бир жарыкъ,
Бир ариу жырлайдыла ала!

Чапыракъ бек эрикгенди, бек.
Анга не чыпчыкъла жырлары?
Къоншу бутакъда бир гёбелек
Эследи да, аралды ары.

Сора, кесин ол гёбелекге
Тенг сунуп, айтды, этмей оюм:
– Мен да учайым тегерекге,
Былайда бош турууну къоюп.

Алтын гёбелек, юзчю мени!
Болайым, тюз сенича, омакъ.
Жел тапдырды да излегенин,
Юзюлдю да къалды чапыракъ.

Туугъан бутагъындан эригип,
Узакъгъа кетерге ашыкъгъан,
Кёп мычымай, тапды керегин –
Тюшдю жол жанында балчыкъгъа.

КЕЧЕ КЪАЛАУУР

Жулдузла булутха кёмюле,
Кече аязы сууукъду, буз.
Аз-маз жилтиреген кёмюрлей,
Башлы чыракъ жанады мутхуз.

Кёреме, бир юйню къатында,
Алгъа-артха бара акътырын,

Къарт жырлайды кече чарсында
Аппасындан эшитген жырын.

Къочхар тону – жумушакъ, жылы
Жагъасын къайыргъанды ёрге.
Жырлай-жырлай халкъ суйген жырын,
Юйренгенди тангнга тюберге.

Кечесин ашырыр къалауур,
Эски жырны айта биягъы.
Ары-бери атлайды ауур,
Жерге-жерге къагъа таягъын.

Жырын тохтатды да, бир чакъда
Солуу алды ол, бираз арып.
Эшитди жашланы узакъда
Жарыкъ жырлагъан ауазларын.

Жыр келе жууукъдан-жууукъгъа,
Къулакъ салып сюеледи къарт.
Ариу жырлайдыла туудукъла...
Сен да бар, жашлыкъны жырын тарт!

Туудукъларынг – бары да жарыкъ.
Бар да, къууан биргелерине.
Жырлайды, безирейди жашлыкъ.
Бу дуняда жырдан иги не?!

Да ким тиер къартны жанына?
Жырла, аппа, жашла бла жыр!
Ким биледи, санга жангыдан
Бир кесекге жашлыгъынг къайтыр.

Бир кесекге... Да неди да, не?
Жашлагъа къанат къакъдыргъан жыр
Асыу болур да жүрегине,
Бети жарыр, кёлю къууаныр.

КЮЗ

Бийик эди кюнден толу
Жазда акътерек,
Кёксюл чапыракъла басып,
Ариу эди бек.

Къона эди бутакълагъа
Эрке аязчыкъ,
Кюн таякъла жылтырата,
Жылы эди чыкъ.

Ол терекни жауун жууа,
Кюн да кепдире,
Жырлай эдиле чыпчыкъла,
Зауукъ этдире.

Хар кюн къууанч эди анга,
Кечеле – мамыр.
Жер къууатын жазда, жайда
Махтай эди жыр.

Жаз да, жай да озуп женгил,
Кюз келди жууукъ,
Терек чапыракъларында
Чыкъ болду сууукъ.

Алгъынча, чапыракъланы
Кепдирмейди кюн.
Урады, сызгъырады жел,
Таныта кесин.

Шыхырдайдыла саргълан
Чапыракъчыкъла.
Кетип барадыла мындан
Сабан чыпчыкъла.

Кюн сайын жауады жауун,
Энтта булутла
Ашыгъадыла таулагъа,
Желле къууулта.

Шургулуду, сууукъду кюн
Кюз арты чакъда.
Жыйырылып, къайырылып
Къуу чапыракъла.

Бююн не тамбла ала
Жерге агъарла.
Бирге шыхырдай турурла,
Жаугъунчу къарла.

ЖАЗ БАШЫ

Хош кел, жаз башы, хош кел,
Сууунг, кырдыгынг – жангы!
Хар жер, хар терек, хар кёл
Къууана, атды тангынг.

Хычыуун жылыуунга
Хар жан, хар чёп да бирге
Ашыгъадыла, – санга
Сюедице туберге.

Дуния къууанчы болгъан,
Сен дайым жарыкълай къал!
Санга тубейди алгъа
Жумушакъ кишиулу тал.

Сабан чыпчыкъла жыры –
Къобуз тартыудан жарыкъ.
Жыр да кёп, жылыу да кёп,
Чибин, ургъуй да тепсеп...

Сабанчы уа сабанда
Салам бергенди тангнга.
Кюн бек керекди анда
Баразала тартханнга.

Кече темир атла бош
Жоймагъандыла заман,
Жангы танг, берекет къош,
Бир иги битсин сабан!

Тылпыу этген сюргюге
Суйюп жайылгъанды танг.
Кюн да, жауун да – иги,
Иш кылыгъын билалсанг.

Жерге кыйын салгъанны
Заман ахшыгъа сорур.
Кёп да турмай, сабаннга
Ариу, кёк зыгыт урур.

ТАУ СУУ БОЮНУНДА

Чат-чатладан тегюлесе,
Туугъан жеринг – кём-кёк буз.

Кёп ёмюрлени келесе,
Бизни суху сууубуз.

Къурч иер салып, кёресе,
Жууаш этгенбиз сени.
Толкъунунга миндиресе
Жуууннган сабийлени.

Чамланып, ташланы сюрме,
Сен бизге къарама терс.
Сенсиз жарыгъын берирми
Халкъ ишлеген Басхан-ГЭС?

Энди жашауунг жангыды,
Сёзюм тиймесин къыйын,
Сени хар тамычынгы да
Иги билеме сыйын.

Биз шуёхлабыз. Сен, хаман
Шуёхлукъ сырын сакълап,
Кёп элдеде, ийнанам,
Жандырырса чыракъла.

Сен жарытхан адамла уа,
Тартып, темир юзерле.
Толкъунланнган сабанда уа
Комбайнала жюзерле.

Сенден хайыр алырла да,
Эллиле иш этерле.
«Тау сууланы барына да
Сен таматаса!» – дерле.

Назмум жолунгу махтайды.
Туугъан жеринг – кём-кёк буз.
Шорхулда, шууулда, хайда,
Бизни ариу сууубуз!

НАЛЬЧИК СУУУ

Къайнай, кёмюк эте, барып
Тураса кечеде, кюнде.
Терекле ауаналары
Кёрюне сени бетингде.

Къууулуп бараса, артда
Къоя тарны салкъынлыгъын.

Таулада сен кѳрген хата
Неди? Сейирди кѳылыгѳынг!

Бел бауча, тѳгерекден
Агѳач кѳуршалапды. Неге
Тартдыраса, ярабий, сен?
Былай ашыкѳма тюзлеге!

Ёмюрлюк чыранды ананг.
Бу жыр таууш неди мында?
Сен жырлайса, толкѳунлана,
Таудан тюзге барыуунгда.

Узакѳда кюн кѳысып тургѳан
Жер, сенден кѳанып, хош болур.
Бара барсанг, жолда Урван
Сууу да санга кѳошулур.

Бюгюн жууукѳдан, узакѳдан
Сериуюнѳнге келгенле
Былайдабыз, сени махтап,
Алгѳыш аякѳ кѳтюргенле.

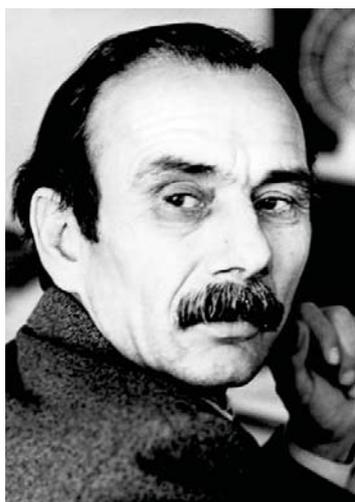
Жагѳаларынг – жашил, омакѳ,
Не табаса, барып тюзге?
Биз санга болгѳанбыз кѳонакѳ.
Ариу кѳрюнесе кѳзге!

Сенден бир уууч суу ичген
Дагѳыда кѳонакѳгѳа келир.
Сууунг – бек хычыуун ичги!
Келген-кетген ичип кѳрюр.

Шош аязны урууунда –
Жашил агѳачны хауасы.
Сабан чыпчыкѳла жырындан
Толуду бу суу жагѳасы.

Нальчик сууу, кѳал тазалай,
Насыпдан тѳйюлсе жарым.
Ой, кѳалай ариуса, кѳалай!
Сени барыуунга кѳарай,
Жашнайды мени сахарым!

*МОКѳАЛАНЫ Магомет
кѳчюргенди.*

АКЪАЙЛАНЫ Тахир

КИТАПХАНАДА

«Жарыкъ толкъун» романдан

Бир жол, былай ингир алада, кесини фатарына чакъырып къойду Алий. Ишчи жерине къалай эсе да бир терк, бир женгил юйюрсюндюрюп къойгъанды бу адам бизни. Ары не аз да тартырмай барабыз. Фатарына уа... Бу деу адамны жашагъан жерине уа... Ангылаймыса, бизни кибик бир бош адам фатарына кирсе, Алийни къачына

сыйсызлыкъ тюшерик сунабыз.

Былайгъа дери хазна аллай зат сезгенибиз болмай келгенбиз, бо-сагъа аллында уа бир къужур армаулукъ хорлап тохтады бизни. Бирибиз бирибизни алгъа тюрте, иги кесек чырмалдыкъ. Хар жерде кесин алгъа атыучу Сагъит шуёхум окъуна, артха ыхтырылып, манга жол къойгъаны уа кюллюгюмю да келтирди.

Биз бу ауарагъа чырмашып тургъаныбызлай, аллыбыздагъы уллу ауур эшик, шо бир таууш иш чыгъармагъанлай, кеси ачылып къалды. Сен да жолукъгъан болурса аллайлагъа, къуруда тишлерин ышартханлай тургъанла бардыла. Кереклиге-керексизге да кёзлерин кюлдюре жашагъанла. Ала бла бирге уа, бетлерине мутхуз булут чапдыргъанлай, битеу дунягъа къаш туююп жашагъанла да боладыла. «Аны уа несин айтаса, – дерле быллайны юсюнден, – таш суратха ушаш, не къашын кётюрмез ол, не кёзюн жарытмаз».

Мени устазыма бу ёлчемледен бири да келиширик туююлду. Мен таныгъанлы, андан бери уа кёп тюрлю болумлада, кёп тюрлю ишлени юслеринде тюбей келгенме Алийге, не кесин бошлап кюлгенин, неда мардасыз гурмук болуп, бир кере да кёрмегенме аны.

Бизни юйюне жууукъ эте туруп да, тыш халына къарап къойгъанда, бир уллу къууанчлы болду дерча кёрюнмеди ол. Шо былай бир аз-маз ышармыш этди дейме ансы. Алай аны бети... Ичинден кётюрюлген жарыкъ сезимини ариу ингилиги жайылып. Аны жумушакъ жылыуу бла таза нюрю эки кёзюнден ургъан жарыкъгъа да бир байтамал тюрсюн чапдырып. Къашлары уа, былай бир сабыр сыйдамлыкъда ёрге учхалап, аны кёзлеринден ургъан тейри жарыгъына эркин жол берип.

Эшикни ахырына дери ачды Алий, эшик къанга бла бирге кеси да бир жанына ышырылды. Былайда ауузундан шо бир сёз чыгъармады къонакъбай. Сёзню кереги да болмады. Юйюню эшигин ача туруп, аны бла бирге кесини уллу жүрегини эшигин да ачханы кёрюнюп къалды

къонакъбайыбызны халында. «Юй да, мен да сизникилебиз. Киригиз да, юйлюле болугъуз», – дегенни ауазгъа салып кюрешмей билдирип къойду ол.

Керти окъуна, бу адамны тейриле кесине энчи илишан этип берген бир жашырын кючю барды. Аны бусагъатда да бир кере кёрдюм. Биягъында, эшик сабына узалыргъа кишиликлери жетишмей, армаулукъда тюртюше сюелген адамлагъа толу азатлыкъ берип къойгъан ма ол кюч болду. Аны, бу мен айтхан кючню, себеби бек алгъа Сагъитге тийди. Алгъаракъда хар бирибизге жол берирге кюрешген жаш кесин алгъа урду. Тюз ата юйюне киргенча атлады ол юй ичине, аны ызындан а, уялгъаныбыз-буюкыгъаныбыз да кетип, биз да тизилдик.

Бу юйде биз кесибизни не халда тутарыгъыбызны сезип болур Алий, акъылыбызны не затлагъа юлеширигизбизни билип болур, былайда да зат айтмады. Тыш эшикни къангасын артха къайтарды да, сол къолунда эшиги ачылгъанлай тургъан отоугъа кирип кетди. «Кырдык тансыгъын сынап тургъан токълучукълагъа жубаныр затчыкъла табыллыкъдыла анда. Къарагъыз, шагъырейленигиз», – дегенни уа къайдан эсе да теренден эшитдирди.

Биз тыш отоудабыз. Эшикни ачардан алгъа, чыракъны жандыргъан болур эди къонакъбайыбыз, жарыкъды отоу. Алай бизни кёзлерибизни къаматхан, жаныбызны жарытхан а ол чыракъ тюйюлдю. Тапкала. Тюз чурукъ буруну жетген жерден юйню башына дери, къабыргъаланы узунлукълары да саулай алып, китап тапкала. Хар бири уа – тюрлю-тюрлю китапладан тыгъым-тыкъма!

– Ох анасыны! Ма байлыкъ десенг!

– Жашасанг, ма былай жаша! Ансы...

– Хау, тейри адамы! Ол кийизледен бла кюйюзледен эсе уа...

– Китапханада десенг, бир иш, мында уа...

– Бир адам кесини жашагъан жерине быллай бир китап жыяр депми? Кесим былай кёрмесем, не хазна ийнаныр эдим!

Бир кесекден сора, туурадан къарап сейирсингенни къоюп, китаплагъа къол узата башладыкъ. Кёзлерибиз жут жанып, къайсы китапны алыргъа билмей къалабыз кесибиз а. Андан сора да, бир къужур сезимле чырмайдыла къолларыбызны. Бир жерде кесин арсарлыкъгъа хорлатмаучу Сагъитни окъуна узалгъанын кёрсенг, бу китапла аны бармакъларын кюйдюрген сунарса...

Къайда бир китапха къараргъа керек болуп келеме бери, башха жумушла бла айлана келсем да, Алийни китапханасына къайтмай кетмейме. Бюгюн а мындан алда чыкъгъан китабымы алып келгенме. Адетибиз алайды: кимни китабы чыкъса да, ол аны кеси келтирип салады бери. Мында кёп турур акъылым жокъ эди. Бу сыйлы мекямгъа, бу китапла дуниясына киргенимлей а, тюз ол биринчи кюндеча сезе башладым халымы. Ол кюнюм артха къайтыпмы келди, огъесе мен ары тюшюпмю къалдым деп да келди кёлюме.

Ненча магъаналы дерс алгъанма мен бу фатарда, ненча жарыкъ уу-ахтым къалгъанды былайда! Бусагъатда уа ала бары да, тенгиз толкъу-нуна ушап, бир ызгъа басып къойдула мени. Не этгеними дурус билип да болмай, тюз биринчи келгенимдеча, китапла жесири болуп къалдым. Жесир этип къояр затла уа, айтама да, Алийни ишчи столунда бла китап тапкаларында угъай эсенг, фатарны хауасында окъуна бардыла. Алийни кесинден, аны атасындан, аппасындан да тамата китаплагъа тюбейсе мында. Бирси тапкалада уа – алыкъа бояу ийислери кетмеген жангы китапла. Сора китапланы бу эки тёлсюню арасында чыкъгъанланы да алагъа къош.

Кесибизни тау эллерибизде гитче китапханалагъа, уллу шахарланы белгили илму китапханаларына да кире-кире тургъанма мен. Китапланы юслеринден «бардыла», «чыкъгъандыла» дегенни орунуна «жаратылгъанды», «туугъанды», «жашайды» деригим келеди китапны юсюнден. Алай Алийни китапханасында уа, бу китап дегенибизге къуруда бериучю битеулю хурметиме къошулуп, бир башха сезимле да жокълайдыла мени.

Алийни къол жылыуун сакълап турмагъан шо бир китап жокъду мында. Китапладан къайсы бирин алсам да, сеземе мен ол жылыуну. Аладан бирини чапыракъларын аудура келсем а, Алий нарт сёз орунуна айтып къоюучю затлагъа жолугъуп къалама. Не да болсун, мен мындан чыгъып кетгинчи, Алий къатымда турады. Не этгеними кёрюп турады ол, мыйымы не теренинде къымылдагъан сагъышларымы да, тюз сау заманындача, билип турады.

Тюз сау заманындача... Керти окъуна, тыш эшикден бери атлагъанынглай, бетинге къарап къалады Алий. Бет тюрсюню бла кёз жарыгъы да тюз биринчи кере келгенибиздеча болуп. Ич отоугъа элтген эшикни башында орнатылгъан суратны юсюнден айта турама. Алий арабыздан кетгенден сора ишленгенди бу сурат. Кесин да Алий атлы китапхананы ачылгъан кюнюнде Окъуп къарындашыбыз келтирген эди. Миллетибизни сурат ишлеуде уллу хунери, бийик окъууу да болгъан биринчи уланы эди Окъуп. Къуру бу тийреге угъай, битеу къыралгъа да айтылгъан эди, жаш болгъанлыгъына, закийлиги. Арабыздан асыры эртте кетип, атын «жаннетли болсун» деп сагъынырча этип къойду бизни ансы. Жангыдан чыкъгъан тейри къылычыбызны бек жарыкъ ызлыгъы деген эди Алий, бу чегемли жашны биринчи кёрмючюнде сёлеше. Консерваторияны ол кезиуде бошап келген биринчи жырчыбыз Сергейни юсюнден а, аны жырларына тынгыларгъа жыйылгъан халкъны аллына чыгъып: «Намысха тенг бийик жерибизни жангыдан чакъгъан терегине къоннган биринчи булбулу», – деп къууаннганы эсимдеди.

Устазыбызны фатарына биринчи келгенибизни эсгере башлагъан эдим. Айтханымча, биз алыкъа тыш отоудабыз. Сейирсиниюбюзден къарыла, сукъланнгандан, аууз сууларыбыз келе къарайбыз китаплагъа. Бек эски китапла да кёпдюле мында, жангылары, жаппа-жангылары да

алай. Терезе кёзден кем болмагъан китапланы да, ауурлукъларына сейир эте, алабыз тапкаладан, таракъ орунунга эркин сыйынып къалырчаларына да къарайбыз.

Китапланы кёбюсю, да алай болмай не амалы барды, суратлау чыгъармаладыла. Алай кийик жаныуарланы бла юй хайыуанланы юслеринден хапарлагъан китапла да бардыла мында, жер тюрлю байлыкъланы, тенгиз терени къудуретни, кёкле дунясыны жашырынларын да ачыкълайдыла мындагъы китапла, адам чархыны неси къалай ишлегенин да кёргюзтедиле.

«Была уа неге керекдиле Алийге!» – деп ычхындырдым мен, аллай китапладан жүкленген тапканы кёргюзтюр. «Сени кибик гаккыбашха, хау, керек да тюрлюдюрле ала, иелерине уа!..» – деп, къолундагъы китапха къарап тургъанлай айтып къойду Солтан.

Китапланы кёбюсю орус тилде жазылгъаны сейирге къалдырмады бизни. Къазах, къыргыз, узбек, татар тилдегиле да бир тюрлю соруу туудурмадыла. Сёзлюкле, ала да иги кесек жерни аладыла, неге жарагъанларын билебиз. Ма бу немис, инглиз, француз, арап тилдеде жазылгъан китапла бла сёзлюклени хайырланып шагъырейленеди Алий.

«Жашла, былай бери бир кирчигиз энди!» – деп эшитилди бир заманда къонакъбайыбызны ауазы. Такъыр отоучукъгъа кирдик. Алай айтханлыгъыма, алты–сегиз адам олтурурча, тегерегинде артлы шинтиклерери бла, стол да барды мында, мюйюшде, терезеден бир жанлыракъда орнатылып, таянып солурча, тапчан да барды. Тапчанны баш жанында – бир эшигин саулай кюзгю алып – шкаф, отоуну бирси мюйюшюнде уа иги бёкемлиги болгъан холодильник сюеледи.

Артыкъ кёп зат барды демем, алай столну юсю да къуру тюрлюдюр. Тюз ортасында тёрт шеша – коньяк, аракъы, чагъыр, гара суу. Бийик аякълы мияла табакъда – кампетле, тюз аллай экинчи табакъда уа – алмала бла кертмеле. Аланы бери алларында жукъа-жукъа кесилген ётмек туурамладан толу сай табакъ турады, андан гитчерек къамилде уа – сары жау. Бу затланы биринчиге салып санагъанлыгъыма, кёзюм а бек алгъа къара икрагъа илингенди. Анга, татыуундан-татымындан аз хапарлы болгъаным себепли, алай бек жан атып да тюрлюме, ариу, шатык жылтырагъаны бла тартып къойгъанды къарамымы ансы.

Олтурдукъ. Хант къангагъа кесибизни Алийге тенг этип олтургъан алай тынч болмады бизге. Негерлерими да къошуп бош айтама ансы, аладан хазна хапарым болмагъанды мени. Кесим а буюгъуп, ма былай бузлап къалгъанма. Эки къолуму къайры этерге, кёзлерими къайсы жанына бурургъа билмей.

Бу деу киши бла бир къангагъа олтурургъа тюрлю кългъанындан сора да, бир зат болду мени былай сын къатдыргъан. Жукъачыкъла кесилген чабакъ этле да бардыла, мен биягъында санагъан ашарыкъладан тышында, сора мен бюгюннге дери къарап окъуна кёрмеген бир зугул затла да. Мен а, аны сенден несин жашырайым, бу къадар затны къайсын къалай, къайсыны ызындан къайсын ашарыгъымы да билмейме. Ол а

не, бу аллымда жылтырагъан шишни, къашыкъчыкъны бла бичакъны къалай хайырланьргъа керек болгъанын окъуна билсенг а!

Нёгерлерим да менден онглу болмаз эдиле. Кесибизни таулу адетибиз болушуп къойду ансы, ким айтсын, къаллай бир олтурургъа тюшерик болур эди бу халда бизге. Не адетдими дейсе? Хант къанганы тёрюнде олтургъан таматадан ал болуп ким узалады ашха? Билемисе, ол кюнден берисинде бир бек суююп жюрютеме мен бу алапат адетибизни. Хар жолдан а, ол сагъатымы эсима тюшюрюп, кесима ичимден кюле.

Бу халда бир кесек олтургъаныбыздан сора, биз адетни билип сакълагъан окъуна сунду дейме, къонакъбайыбыз, бизге «жол ачханын» ангылатып, хант къангагъа узала башлады. Мен, кёз къыйырымы аз-маз жетдире, бир затындан шашмагъанлай, Алий этгенни къатлап турдум. Юйге кетип бара, бу аман акъылымы ачханымда, нёгерлерим, тюгел аллай бирчикге уа бизни мыйыбыз да жетгенди дегенни айтып кюлген эдиле.

– Къайсындан тартабыз, жигитле? – деп, Алий, биз аз-маз ауузлангандан сора, шешала таба узалды.

– Биринден да угъай. – Сагъит барыбыз ючюн да кеси айтды.

– Угъай, къарындашым, алай жарамаз. – Алий коньяк шешаны алды. – Ол оруслу акъылман айтханлай: «Ушкок къабыргъагъа тагъылып кёрюнген эсе, ол атылыргъа да керекди».

– Оруслу акъылман айтхан да болур, алай тау миллетинде шапалыкъны тамата этерге керекди дегенни уа алыкъа бир киши айтмагъанды, – деп, Солтан Алийни къолундагъы шешагъа узалды.

Алий угъай демеди. Ыразы болгъанын ышармышы бла билдире, шешаны Солтанга берди. Коньякны бир къолунда тутханлай, аракъыны бла чагъырны бирси къолуна алды Солтан, ёрге къопду да, шешаланы эшик арты мюйюшге салып къайтды. Алий анга кёлю бла сейирсинип къарады.

– Ма бу мылтыкъны атдырсакъ, тамамды бизге. – Солтан, кюлекюле, гара суу болгъан шешаны алды.

Былайда кёп олтурмадыкъ. Хант къангадагъы ашарыкъла бла бираз жубангандан сора, къонакъбайыбызны ызындан тизилип, ич отоугъа барып къалдыкъ. Суюсенг ийнан, суюсенг къой, быллай жерге кирликбиз деп жокъ эди акъылыбызда. Тыш отоуда тамашагъа къалдыргъан тапкаланы унутуп къоймадыкъмы, бери келгенибизлей. Бу уллу отоуну тёрт да къабыргъасында китапладан ауур жюкленген тапкала алмагъанлай, жалан эшиги бла терезеси къалып турадыла.

Алийни ишчи жери терезе аллындады. Юсю китап къалауладан толу уллу стол, аны баш жанында артлы шинтик. Кечеги чырагъын, столгъа сыйындыралмагъандан болур, терезе ауузуна салып къойгъанды. Жазыу этген жеринде, кеси да бек такъырчыкъды, тюрлю-тюрлю къаламладан толу ёре оруну, къагъытлары уа, манга алай кёрюнгенди, тизгинсиз чачылып. Кире келгенлей, бизни башыбызгъа эркин этип, кеси уа былайгъа бурулуп къалгъанды Алий.

Бир тапкадан айырылыргъа кёзюбюз кыймай, бирси тапкагъа кыйналып кече, бир китапны артха кючден сала да, башхасына узала, къаллай бир заман ашыргъаныбызны билмейме. Заманны да унутханбыз биз мында, кеси кесибизни да тас этгенбиз. Эсими жыйып къаргъанымда, барыбыз да кесибизни ана тилибизде жазылгъан китапланы алларында сюелип турабыз.

– Аланла, кёремисиз бу эски китапчыкъланы! – Сагъитни ауазы болду бу.

– Кирличикле, зыккылчыкъла – бизни сабий заманыбыз...

– Нечик тап ушатдынг! Тейри адамы... Керти окъуна, ёксюзчюкле, онгсузчюкъла болуп, – деди Солтан.

– Юйюгюп-буюгъуп. Кеслери да бу такъыр, бу къарангы мюйюшчюкге кысылып.

Нёгерлерими мудах ушакъларына сагъышлы тынгылап турдум мен. Ала айтхан китаплагъа, кесим кесиме, битеу халкъыбызгъа да жазыксынып турдум. Ахырында уа, кесим да билмегенлей, акъылымдагъын ауазгъа салып кюйдум: «Миллетибизни бушуулу къадары нечик туура кёрюнюп турады былайчыкъда», - деп. Бу ууахтыда уа, кимни эсе да къарамын желкем бла сезгенча болуп, артыма бурулдум. Алайда уа, инбашын да китап тапканы жан агъачына берип, Алий сюеледи.

– Мен да кёп кере сюелгенме, бусагъатда сиз айтхан сагъышлагъа берилип, алайда. Бусагъатда сиз кёре тургъан китапланы жартысы окъуна жокъ эди алгъаракълада. Ауур сагъышла мыйымы чанчдыра тургъанлыкъгъа, аман кюуум а бирда этмейме мен. – Алий къолунда тутуп тургъан китапчыгъын бизни таба узатды. – Муну кёремисиз? Миллетибизни тин жазыны биринчи къарылгъачы! – Китапны ал бетин ачды. Аны ачды, окъугъан а анга къарамай этди:

В день горя ты, как посох, нам хорош,

В день радости ты как зурна поёшь.

Родной язык, ты юности язык,

Родной язык, ты верности язык!

Алий китапны жапды, бизни таба къарагъанлай бираз турду ол.

– Эшитдигиз да, ана тилибизни юсюнден нечик ёхтемленип айтады шайыр. Къалай сюйюп да айтады! «Жашлыкъны тили», – дегени уа! Ёсерик-жашарыкъ тил! Айнырыкъ-жашнарыкъ тил! – Сора, къарамын китапха буруп: – Кайсын Кулиев. «Хлеб и роза», – деп билдирди.

Назмуланы тап кёчюргенлерин айтып, Наум Коржавиннге, Дмитрий Кедриннге, бирсилеге да ыспас этди. «Бу китап Москвада, айтханымча, бусагъатлада чыкъгъанды, – деди ол, – ызы къалын боллугъуна уа ишексизме. Нек десегиз, ма бу китап чыкъгъанны бла бюгюнню арасындагъы кысха заманны ичинде окъуна бек аздан бир жыйырма китап къошулгъанды ол сизни жарсытхан тапкагъа. Къайсын кеси окъуна мындан тышында ненчасын къошханды! «Таула», «Жер бла жыр», «Мени къоншуларым», Шахмырзаны «Назмулары» бла «Сырыйнасы». Аладан

сора ма алайда Керимни китаплары, аны ары жанында Хажы-Мусаны «Каштанлы шахары». Жанакъайытны «Тау къушлары» уа! Кесибизни тилибизде роман окъур умутну алай кеп таулу кютмегенди. Къарачайлы Алий улуну «Къара кюбюрю» да алайдады. Бусагъатлада кесибизде бла ара шахарда басмагъа хазырлана тургъан китапла да бир къошулсунлачы алагъа!»

Биз, аз-аз тепчий, Алийни къатына тийишдик. Сагъит, ма биягъы Сагъит, кечгинлик тилерге унутмагъаны иги болду ансы, акъырынчыкъ узалып, Алийни къолундагъы китапны кесине алып къойду. Алий а анга аман къууум этдирмеген шартланы, биз келюбюз бла къууанып тынгылагъаныбызны кёрюп, терен ыразылыкъда санайды.

Жаш назмучуларыбыз Ибрахимни, Магометни, Ахматны, къара сёз бла жазгъан Элдарны бла Алимни, Зейтунну бла Жагъафарны кесибиз да иги таныйбыз. Газет бетлеринде, «Шуёхлукъ» журналда да окъуйбуз аланы чыгъармаларын. Бек къууанып, ёхтем да болуп окъуйбуз кеси тёллюбюзде ёсе келген жашланы назмуларын бла поэмаларын, хапарларын бла повестьлерин. Аланы юслеринден Алий кеси селеше башлагъанда уа, таулула айтычулай, асыры къууаннгандан, бирер къарыш ёсген болурбуз. Сиз угъай эсегиз, мен окъуна умутлума бу жашланы уллу жетишимлерин кёрюп къууаныргъа деди Алий.

Илмугъа албур болгъан жашладан да бир къауумун санады. Философиягъа берилген Салихни бла тил тинтиуле бла кюрешген Ибрахимни атларын айтды ол. Адабият жанындан кесаматчылыкъ эте башлагъан Далхатны бла «тилни юсюнден илмуда терен ангылауун кёргюзте тебиреген» Жамалны, башхаланы да сагъынды. Кеси уа, акъырынчыкъ узалып, Зейтунну «Айыуташ» атлы китабын алып къойду.

– Миллет адабиятыбызда къара сёз бла жазылгъан чыгъармала аз болгъанлары барыбызны да жарсытып турады. – Китапны ары бла бери айландыра, аны тыш бетин къол аязы бла сылай, кеси кеси бла селешген халда айтды Алий. – Алай жарсыуубуз, узакъ да бармай, къууанч бла бошаллыгъын ма бу гитче китапчыкъ окъуна кёргюзтюп турады. Аны бла бирге уа бу китапчыкъ, аны кезюбюз бла кёрюр кюннге да сау жетейик, муну жазгъан жаш, адабиятыбызгъа кеп жангы илишанла кийирип, аны айныу жолуну бек белгили ёр айланчларындан бири болуп окъуна къалыр.

Кесини бу къууанчлы умутун газет бетинде да къатлагъан эди Алий, акъылында аны туудургъан шартланы да айтхан эди: «Жашауда болгъан ишлени ич сылтауларын ачыкълай туруп, алагъа багъа биче туруп, энди-ге дери бола келгенича, жангыз бир адамны кезю бла къарап къоймайды Зейтун. Ол ишге кез къарамлары, аны юсюнден акъыллары башха-башха болгъан бир белек адамны кезлери бла къарайды жаш жазыучу. Аланы бири бирине иги келишмеген, бир бирлерине чюйре окъуна келген оюмларын даулашдырады», – деп.

Зейтунну бир ауукъ замандан сора басмаланган повестин да окъугъанды Алий. Белек жыл мындан алда «Айыуташны» юсюнден айтха-

нын эсибизге салып, тенгибизни «Эрирей» повестине алай кёчген эди бизни бла ушагъында. «Бу чыгъарма бек алгъа аны жазгъан адамны суратлау иште жашау шартлыкъны бузукъсуз, ийнаныулу кёргюзте билгенини кюзгюсюдо, – деген эди ол. – Аны бла бирге уа жазыучуну суратлау усталыгъыны ёсюу жолуну жангы бурулушу дады». Зейтунну бу китабын биз да окъугъанбыз, адабият ингирлерибизден биринде сюзген да этгенбиз аны. Алай тенгибизни «тилини байлыгъыны», ол хар сёзню «тюрсюнюн-татыуун да билип, уста хайырланнганыны» юсюнден Алий кеси айтханда уа, къууаннганыбыз бла бирге кесамат этиуде кесибизни къолайсызлыгъыбызны да сезип, акъылыбызгъа алалмай тургъан талай затны ангылагъанбыз.

Алий, биз къауумдан биреуню ишине къарай, «жарарыкъды», «хатасы жокъду», «игиди» деген сёзледен бирин айтса, кёлюбюз кёк бла тенг болуп къалады. «Закий», «уста», «фахму» деген бийик сёзлени, алагъа къызгъанч болуучусун билгенибиз себепли, сакълагъан да этмейбиз андан. «Эрирейни» юсюнден сёлеше туруп а: «Башха-башха бояуланы, тюрсюнлерин бирин бирсине да тап келишдирип, хар бирин керекли жерине сала билген уста суратчыны ишиди бу чыгъарма», – деп къойгъан эди Алий!

Туура Къайсынны бла Керимни китапларын айтмайма ансы, Зейтунну «Эрирейинча» энчилеп, алай кёплени юслеринден сёлешмегенди устазыбыз. «Эрирей», – деген эди ол, – Зейтунну чыгъармачылыкъ жолунда аны фахмусуну ёсюуюню бир жангы кезиуюню ал белгисиди». Аны бла чекленип къалмай: «Зейтунну къуру кесини туююл, саулай малкъар прозаны да ёсюу тарыхыны жангы бетин ачады «Эрирей», – деп да къууанды.

Адабият кесаматчылыкъ бла алай бек да кюрешмей эди Али, алай бир бек къууандыргъан затыны юсюнден жазмай а хазна къоялмагъанды. «Эрирей», керти окъуна, аны кёлюн кётюрген эди. «Зейтун, – деп жазгъан эди ол заманда устазыбыз, – кесини хатыны энчи ариулугъу бла, тил мишегенини байлыгъы бла, ана тилини сёз хазнасын уста аяулу да хайырлана билиую бла «Эрирейни» бюгюнню малкъар прозада биринчи жерге салып айтырча этгенди».

Зейтунну «Эрирейинде» кёпле эслеялмай къойгъан энтта бир уллу жангычылыкъны кёргюзтгенди Алий. Бизни акъылыбызны бу чыгъармада жашагъан Сарыланы Сафаргъа сагъайтып, ма былай айтхан эди ол: «Битеу да Север Кавказны миллет адабиятларында адамланы игилеге бла аманлагъа, аладан ким къайсы классны инсаны болгъанына къарап юлеше келгендиле эндиге дери. Байланы бла бийлени, бирин къоймай, огъурсузла, къызгъанчла, малкёзле этип, адам улуну игиси жаланда жарлыланы бла жалчыланы, къулланы бла къарауашланы араларында ёседи деп. Алай кенг жайылып, терен да тамырланып тургъан бу болмачы терени бузаргъа жаланда Зейтунну фахмусу базыннганды».

Зейтунну «Эрирейинден» артда чыкыгъан китапларын, жарсыугъа, Алийсиз къалып окъургъа тюшгенди бизге. «Къызгъыл кырдыкланы»

бла «Акъ гыранчаны», «Ашыкъ оюнну» бла «Жетегейлени», «Кёк гелеуно» бла «Акъ жыйрыкъны» окъугъан болса, Зейтунну, къуру аны бла къалмай, саулай «жангы толкъунну» да юсюнде этген жарыкъ умутлары толгъанларын кёрлюк эди жаннетлик устазыбыз. Зейтунну керти да айырмалы фахмусуну жарыгъы саулай малкъар адабиятны, андан да озуп, Север Кавказны миллет адабиятларыны барысыны да юсюне ургъанын, аланы битеулю тыш кёрюмлерине жангы къууат, ич магъаналарына жангы теренлик бергенин, айныу жолларын жангы ызгъа бургъанын байракъ этип кётюрлюк эди.

Тенглерибизни чыгъармачы ишлеринде бир жангы зат болса, аны бек алгъа Элдар эслейди. Ибрахимге «малкъар поэзияны Моцарты» деп къууанган Элдарны Зейтунну «Къызгъыл кырдыкларыны» бла «Акъ гыранчасыны» юслеринден тюз окъуп бошагъан къызыуу бла къысха айтып къойгъан биринчи оюму эсимден кетмейди. Аланы сюзерге деп жыйылгъан жерде неда газет бетинде туююл, таш тепсини тегерегинде олтуруп, сыра иче тургъан заманыбызда айтхан эди кеси уа.

Сени китапларынгы арлакъ ыхтырып, окъуучула жашынг Тахирни чыгъармаларына жутланып узалгъанларына шагъат этсин Кёкдеги бизни! – деген эди Сагъит Зейтуннга.

Оюн сёзлю, лакъырдачы Элдар Сагъитни бу айтханын жаратмады.

– Тахирчик атасын озгъанладан болсун, алай Зейтунну жангы чыгъармалары уа, аланы юслеринден кёлюбюз бла айтырча, бек жараулу затладыла, – деди ол.

– Керти айтаса, Элдар, кесини «Эрирейинде» белгилеген жангы ызын, теренирек, кенгирек да этип, былада андан ары бардырады Зейтун.

– «Къызгъыл кырдыкланы» терегине суймекликни жарыкъ жырын айтхан булбулну къондурмай бош къойгъанды Зейтун. Алай бла бу жараулу чыгъарманы асыры ауур, мутхуз да этип къойгъанды, – деп къошду Далхат.

Зейтун, Сагъитни алгъышы терен даулашха айлана баргъанын ушатмады дейме, ауаз берди:

– Къойчугъуз-къой! Андан эсе, сырабыздан уртласакъ игиди башыбызгъа!

Элдар Зейтунну айтханын къулакъгъа алмады. Далхатха къаргъанлай, бираз турду.

– Ай таланган, Далхат, – деди сора ол, – аны бир башха адамдан эшитген болсам, тёзюп окъуна къояр эдим...

– Да не?! – Далхат Элдарны ауузуна чапды. – Ётюрюкмю айтама? – деп, «ёкюл болчу» деген къарамын манга бурду.

Мен зат къошмадым. Элдар, жууабын хазырлап, айтыргъа ашыгъып да тургъаны себепли, кесими тыйып къойдум.

– Зейтун кесини чыгъарма терегинде суймеклик бутакъны ёсдюрмай къойгъанын кёргенсе сен, – ёнюне тырман тюрсюнюн чапдырды

Элдар, – алай жазыучуну миллет адабиятыбызга кийирген жангылыкларын­дан бири ол болганын а эслеялмагъанса.

Далхат кесин ары бла бери урду. Зейтун, ышармышла эте, сыра аягъын алды. Элдар а сырадан уртлады, алай айта тургъан оюмундан таймады.

– Далхатха да бош ачыуланама. – Манга бурулду Элдар. – Зейтуну «Къызгъыл кырдыкларына» дери ичинде суймеклик жырла айтылмагъан, суймекликни къызыу отлары гюрюлдемеген шо бир чыгъарма окъумагъанды ол. Миллет адабиятыбызда болгъан да этмегенди аллай чыгъарма. Анга юйренчек болгъан адам, окъуучуларыбыз а барысы да аллайладыла, аны бир уллу кемликге санап къойгъанды, – деп, оюмун ким къалай ангылагъанын билирге суйюп, хар бирибизге энчилеп къарады.

«Миллет адабиятыбызны бузулмаз төреси болуп келген суймеклик ызны не хыйсапдан ташлагъанды Зейтун?» – дедим ичимден. «Элдар анда не жангылык кёргенди?» – деген сорууну да салдым кесиме. Ахырында уа, бу сорууланы акъылымда бишире иги кесек айланнгандан сора, жууап этерге да кюрешдим.

Чыгъармаларында къурагъан сыфатларыны инсанлык къыйматлары, адамлык даражаларын жазыучуларыбыз, Зейтунга дери аланы, кеслерине адет этип, суратлауну бек иги амалына да санап, суймеклик гюренинде туугъан болумланы тюрлю-тюрлюлерине салып кёргозте келгендиле. Зейтун а, алай этип къояр онгу уа аны да бар эди, башха жол сайлагъанды – бу төрели амалдан эсе, иги да къыйынын, алай кеп да къыйматлысын.

Ниет, жан-тин хазналары бир бирге чюйре келген эки да дуния кючню – огъурлулукъну бла огъурсузлукъну – къажаулукъ кюрешлерин, биринчи да болуп, жангы амал бла ийнаныулу кёргозтюу тынч иш туююлду. Аны эндиге дери тартылгъан төрели гюренинге сыйндыралмай къалыргъа боллугъун да терегенди Зейтун, эски ызга учхалап иш а кетермеми деп да сагъышланнганды. Чынтты эр кишини – таулуну кесини бийик учунган акъылында бла къызыу илхамланган жүрек отунда жаратылгъан деменгили сыфатын, аны чархын жашау къандан толтуралмагъанлай, бир бош ауанагъа ушатып къоймагъы эдим деген къоркъуу да жокълагъанды жазыучуну, алай, керти да батырлыкъ этип, кеси кесин да хорлап, жарыкъ умут болуп, жангы атламга чакъыргъан ишин къолгъа алгъанды ол.

«Базынган базук сындырыр» дегенни бош айтмагъанды бурунгу таулу. Баз да болгъанды былайда Зейтун, «базук» да сындыргъанды. Чыгъарманы баш жигити Къаспот бизни къатыбызда жашагъанладан бир тюрлю айырмалыгъы кёрюнемеген сабыр къанлы, тынч акъыллы жууаш адамладан бириди. Алай ол ата-бабаларыны бла аппа-аталарыны бийик адет-төре хазналарын къанына сингдире ёсгенди, аладан кесине кюч-къарыу жыйышдыра жашагъанды.

«Ата журтунгу бла кесинги аллыгъызда адамлыкъ борчунгму огъесе ёз жанынгмы?» – ма бу сайлаугъа келтирип къояды ахырында Зейтун кесини жигитин. Чынтты эр кишини – тау адамыны юлгюлю жан тазалыгъын, аны бийик инсанлыкъ къачын, тамашалыкъ ич къарыуун да ма былайда кёргюзтеди Къаспот.

Кесини къатындагъы къалам къарындашлары да айтадыла Зейтунну чыгъармачылыкъ фахмусуну энчилигин, аны иги танымагъан кесаматчыла да чертедиле. Дурус оюм этгенле да бардыла, жангылыч селешгенлеге да тюбейбиз. Алай суратлау-сыфатлау иште эскирген юлгюлени бла болмачы амалланы жангы жашаугъа, эндиги болумлагъа келишдириу адетни биринчи болуп Зейтун бузгъанын а ала барысы да бир аууздан айтадыла.

Москвада «театрны бийик мектебинде» окъуй тургъан жашланы бла къызланы юслеринден айта туруп, бюгюн кибик эсимдеди, Алийни бет къаны, ауазы да тюрленип къалгъан эдиле. Суусабын не къадар терк къандырыргъа кюрешген чалгъычыгъа ушаш, ичине тартхан хауасындан къарыла. Алгъа театр маданиятны къыйматыны юсюнден селешди ол: «Театры болмагъан миллет миллет туююлдо, – деп, дурус айтханды ол акъылман киши. – Мени бек къууандыргъан бизни халкъыбыз театрсыз къалмагъаныды».

Театр окъууну уруш аллында бошاپ келген, урушда, сюргюнлюкде да тозурап къайтхан артистлерибизни атларын санады андан сора Алий. Магометни бла Ибрахимни, Шарийфаны бла Абидатны, Омарны бла Жюнюсю, Бакъсанукъну бла Шамкъызны, бирсилени да, хар бирине энчи махтаула берип, сагъынды ол. Фахмулу драматургубуз Иссаны, аны сахнагъа бусагъатлада чыкъгъан «Таулада танг жарыйды» деген пьесасын а къалай унутур эди!

Бусагъатлада окъууда болгъан жаш къауумгъа уа андан сора къайтды Алий. Кеси уа: «Алай болгъанлыкъгъа, бу жаны бла да ахшы умутубуз алдады! – дегенни да айтып. – Ана тиллерине аталып, шо бир дерсде олтурмагъандыла ала, – дейди ол, – алай болгъанлыкъгъа уа, хар ким кеси аллына болуп да, бирге жыйылып да кюреше, къалай иги юйрене барадыла, нечик ариу да селеше башлагъандыла!» – деди.

Былайда Хамитни бла Зейтунну алгъа чыгъарып айтды Алий. Ала-ны ызларындан а Ольганы бла Элизатны келтирди. «Ма кёрюрсюз, ала къаллай артистле болсала да!» – деп къууанды. Исмайылны, Тахирни, эки да Раяны бла Алексейни, Борисни бла Зийитни да санады. Бизни къауумдагъы Солтанны этиучюсюча, артистле арасындагъы къарачайлы Борисни да энчи эркелетип айтды.

Алий бу къауумну келечилерини атларын энчи ауазгъа салып не ючюн айтханы туурады бизге. Биринчи сылтауу – театр маданиятны халкъны тин жаны бла айнытыуда къыйматын иги биледи ол. Сора анга кесини энчи сюймеклиги да бек теренди. Аны ючюн болур, жыл сайын бек аздан эки айын Москвада ётдюреди – жаш артистлени биргелеринде. Дерсле береди алагъа, тилге юйретеди.

«Чагъа тургъан маданият бахчабызгъа кѣп мычымай келип къонарыкъ, кюмюш ёню бла барыбызгъа да къууанч берлик булбулубуз» дегенден башлагъан эди Алий кесини жарыкъ умутларындан бирин. Сѣз Саратовну консерваториясында окъуй тургъан Людмиланы юсюнден болгъанын къыйналмай билдик. Ызы бла Сергейни айтды Алий, Галинаны бла Исмайылны, Шарабюдюнню бла Махмутну да къошду тизмеге.

Бек ахырында уа, татлы къабынын артдасына къойгъанлыгъы болур эди, устазыбыз Абидинни бла Мустафирни атларын айтды. Мустафирни аты бир кесекден сора айтылгъанды. Айтханда да, ма былай ауузларына бал къапханча айта башлагъандыла адамла бу керти да фахмулу макъамчыны атын. Абидин а, алыкъа окъуй тургъанлыгъына, халкъгъа белгили адамды. Биз аны кесин да иги таныйбыз, биринчи бийик окъуулу композиторубуз ол боллугъун да билебиз. Сора жырлагъан да ариу этеди бу фахмулу жаш. «Сени къара чачынг тобугъунга жете, кѣзлеринг кюле турадыла» дегенни, аны жырындан алып, биргебизге окъугъан къызланы махтандыра айланабыз кесибиз. «Сен ариучукъну чексиз бек сюеме, Тахир Зухураны суйгенча» дегенни уа битеу таулу жашла шыбырдайдыла суйген къызларыны къулакъларына.

Инбашын китап тапканы жан агъачындан айырды Алий, сагъышлы болгъанын хар къымылдагъаны бла билдире, акъырын бурулду да, ишчи жери таба кете башлады. Биз бир бирибизге къарадыкъ. Таматабызны ызындан барлыгъыбызны билебиз, нек эсе да жерибизден а тепмейбиз. Бу жол да аллыбызны Солтан алды. Аны ызындан акъырын ышырыла, Алийни къатына тийишдик.

Алий ишчи жерине орналгъанды, алай, халына кѣре, не жазуугъа, не окъуугъа берилер акъылы жокъду аны. Не эсе да бир къагъытланы аллына тартханды ол, къарамын алагъа тирегенлей олтурады, алай, билген Аллахды, кѣрген а эте болмаз аланы. Бизге къарамын кѣтюрмеди Алий, кеси кесине сѣлешген халда башлап къойду: «Айтханыгъыз дурусду. Халкъыбызны жер башындан думпайталып аямагъандыла. Окъ бла, от бла да, зорлукъ бла, хорлукъ бла да...». «Олтургъан этигиз» дегенни къолу бла ангылатды, къарамын а энтта кѣтюрмеди.

Къайда да таууш иш этдирирбиз деп къоркъа, стол аллында шинтиклеге олтурдукъ. Не да болсун, бир магъаналы сагъышын айтырыгъыны аллында кириучюдю устазыбыз бу халына. Биз а аны сагъышына сѣз айттып угъай эсенг, солууубуз бла окъуна чырмау этмезге кюрешуучюбюз. Оюмун акъылында биширгени бла, башын былай бир уллу таукелликде кѣтюрюучюдю Алий, къарамына да бир энчи тюрсюн чапдырыучуду. Бу жол а, сагъышыны ауурлугъундан болду дейме, башын кѣтюрмеди ол, бизни таба да къарамады. Ауазын эшитдирип къойду:

*«Душман оту жетди бизге,
Терслик болду бу жол тюзге.
Башыбыз тюшгенди сѣзге,
Эриши кѣрюндюк кѣзге».*

Былайда солуу айландырмай болалмады Алий. Сагъит а жингиригин мени къабыргъама тийирди: «Кязим?!»

Алий ёнюн бютюн бушуулу этип окъуду:

*«Азыкъсызлай чыкъдыкъ жолгъа,
Къайгъы бла, арын, талып.
Ёлген – ёлюп, къалгъан – шашып,
Асламыбыз жолда къалып».*

Ма бу чакъда кётюрдю Алий къарамын. Аны кёзлеринден а: «Акъылыгъызгъа алаламысыз бу ачыуну? Бу бушууну жюрекге сыйындырамысыз?!» – дегенни тауушсуз сорду.

«Хау, бу Кязимди», - мен шыбырдап айтханлыгъыма, бу сангырау шошлукъда Кязимни атын бирсиле да эшитип къойдула. «Алайды... Алайды. Кязимни назмусун аны солууундан танып къояса». – Алий, къайсыбыз айтханын эслеялмагъан кёре эдим, кесин артха атып, барыбызгъа да бир ызгъа къарады. Алай къарады да, таулу акъылманны «солууун» бу жол кёлюнден айтып эшитдирди:

*«Ат чаришде сыналады,
Азап кёрмей ким къалады?
Хайт дегиз! Айып алмагъыз,
Ишде артха къалмагъыз!»*

Миллетибизни шыйых инсаны Кязимни алыкъа белгили болмагъан назмулары зикирча, Къуран аятларыча, Файгъамбарны аманатыча, осуятыча алай эшитилдиле бизге. Аладан жаратылгъан сезимлеге тумаланып. Алий бизге, биз анга къарагъанлай, кёрген а не ол бизни, не биз аны этмей, иги кесек олтурдукъ. «Ма алайды энди ишибиз: хайт дейик! Айып алмайкъ! Ишде артха къалмайкъ!» Хар заманда айта туруучу акъылын устазыбыз бу жол Кязимни сёзлери бла эсгертди бизге.

Отоуну басып къойгъан шошлукъгъа тынгылап, бироз олтурдукъ. Алай айтханлыгъыма, шошлукъгъа угъай, хар ким ёз сагъышларына берилип тура кёре эдим.

– Аланла, Кязим, артдан-артха бютюн терен тюшюне барама, кертда да шейит адам кёре эдим! – Солтан кесини акъылын алып тургъан сагъышын эшитдирди. – Кеси, хапаргъа кёре, ачдан ёлгенди. Бу назмусун жаза туруп, аны ахыр ууахтысы узакъ болмагъаны да баямды. Ол а, бир затха да къарамай, миллетни, жашаугъа чакъыра, жан-тин тазалыкъгъа юйрете турады!

Шыкъыда болсун, Арапда, Тюркде болсун – къайда, не тюрлю болумда жазгъан затларында да адамлыкъ къачны неден да багъалы этип кёргюзтеди дегенимлей, Сагъит ауузума чапды:

– Бу назмуну алай кёпле окъумагъандыла. Билемисиз, не айтыргъа сюеме мен? Бусагъатда да алай зауукълу туююлдю халкъны жашауу. Басмаларгъа керекди, хейле, муну! Адамлагъа жаяргъа керекди! Кязимни сёзю...

– Керти окъуна! – Солтан тенгибизни чырмамалгъанын хайырланды. – Кязимни сёзюн Къарачайда, Малкъарда да бек бийикде жюрютгендиле адамла. Аны назмуларын кёкден тюшген Къуранны жазууларына тенг салып окъугъанларын билебиз да!

– Гелляканы зикирлери! – Муну ичимде тыялмадым мен. Кесим а Алийни кёзюне къарап айтдым.

Устазыбызны кёзюне уа бош къарамагъанма былайда. Ма ол узакъ заманда, Алийни мектебинде олтуруучу заманыбызны эсгереме, устазыбыз кеси тилеп айтдырыучу эди Геллякама ол «зикирлени». «Файгъамбарны кёкге учханы», «Тахир бла Зухура», «Бужжигит» - была Кязим хажини назмулары болгъанларын да кеси билдирген эди бизге. Алий да, ол кюнлени эсине тюшюрген болур, башын «хау» деген магъанада къымылдатды.

– Бу ушагъыгъызгъа бек ырызы болуп, къууаннган да этип тынгыладым. – Алий ауазына жарыкъ чапдырып айтды. – Кязимни хар сёзю да багъалыды. Аны назмуларын бирге жыйышдырыуну къолгъа бек къаты алгъанды Къайсын. Тапхан да этгенди иги кесек чыгъармасын. Эртте жазылгъанлары да бардыла аланы ичинде, муну кибик, жангылары да кёпдюле. Бир китабы хазырлана окъуна турады. Алай... – Алий сёзюн, ауазын да мудахыракъ этип, бёлдю.

Биз, не айтыр кереги барды, тынгысыз болдукъ. Айтырыкъ затын, биз тилемесек да, артха тыймаучуду Алий. Ол санда артыкъ хычыуун тиймезлик билдириулени да. Аны себепли биз сёз къошмадыкъ. Алий да, айтханымча, билгенин ичинде чиритип къоймады.

– Алай аны кёп чыгъармалары бу жолгъу китабына кирмей къалыкъдыла, – деди ол.

– Сыйынмаймы? Алай кёпмюдюле Кязимни назмулары?! – деп, Сагъит, тёрели къылыгъын этип, кесин ёрге-ёрге ата сёлешди.

– Иш анда туююлдю. – Сабыр хал алып, бизни да сабырлыкъгъа чакъырып сёлешди былайда Алий. – Алыкъа басмаланыр заманлары жетмегенди аланы. Алай жетер аланы да басмаланыр заманлары! Ол заман келмей къалмазлыгъына толу ийнанып болугъуз.

Кесини бу терен ышаныуу къуру жерде жаратылмагъанын бусагъатха дери да кёп кере ангылатханды бизге Алий. Аны ючюн болур, адамланы бла аланы эте тургъан ишлеринден узун тизмеле къурап кюрешмеди бу жол. Жалан бир юлгю келтирип къойду. «Биринчи шайыр къызыбыз Танзиляны къуру кесин алып къойсакъ да, тамамды. Сиз эслеяламысыз ансы, аны хунери, кёп къатлы юйню тапкалары бла ёрлей баргъан адамгъа ушаш, назмудан-назмугъа бийикден-бийикге кётюрюле барады. Ма кёрюрсюз, къалай айтылса да аны аты!» – деп, Алий ауазын кётюрмейди. Ичиндеги иссиликни сёзлери бла бирге тышына бошлап къоймайды ол. Алай аны бу шош саркъгъан къалын ауазында, уллу черекни теренлигиндеча, не эсе да бир жашырын къарыу барды. Не кёзге кёргюзтюр, не айтып ангылатыр амал жокъду аны. Аны жаланда сезер-

ге боллукъду. Къатында олтуруп. Тынгылап. Бу фахмуну, бу къарыуну кёкдегиле Алийге энчи саугъа этип берген сунама мен.

Билемисе, устазыбызны энчиликлеринден айта келгенимлей, сени да аллай бир илишанларынг эсиме тюшюп къалдыла. Тюз жанымда олтуруп тургъанча, бир шарт сезилип къалдын. «Ма биягъы сен философияны къатыш-къутуш толкъунларына кёмюлдюн!» – деучю ауазын да эшитилди къулагъыма, мени акъылдан шашдырыучу татлы эринчиклеринг да, алай айтхан ууахтыларындача, масхаралыкъда ышара чюйюрюлдюле.

Сени бу ышарыуунг... Аны жарыгъында кёзлерингден аз-маз эслене чачыраучу жилтинчикле... Дунияда кесингден сора былай ышара билген къыз жокъду. Ичлеринден быллай жарыкъ теге билген кёзлени да, сенден сора, шо бир къызгъа бермегендиле кёкдегиле. Ол бал эринлени бла нюрлю ышарыуну, ол терен кёзлени бла аладан ургъан жаннет жарыгъын манга берип къойгъан къадарыма нечик къор-садагъа эдим да, къалай насыплы эдим мен!

Ол суратынг эсингдемиди? «Муну сайлап не ючюн такъгъанса?» – деп да соргъан эдинг ол заманда. Сени бекден-бек сюдюре баргъан илишанларынг анда толуракъ кёрюнедиле. Санга тансыкъ болгъанымлай, аны алыучу эдим суратла дефтеримден. Сени кёрюрге термилмеген ууахтым болмай къалгъанында уа, алайгъа тагъып къойгъанма. Отоуда кесим жангыз къалгъан чакъларымда сёлеше-сёлеше туруучу эдим ол сурат бла. Жюрегиме бла эринлериме кезиу къыса. Муну айтханым: ол заманда кёз аллымдан кетермей тургъанма бу суратны, энди уа, бирси суратларынга къарай-къарай туруучума, муну уа нек эсе да баштёбен айландырып къояма.

Алийни тансыкълай тургъанымлай, хапарымы санга бурун къойгъаным бошданмы сунаса? Сени эсиме алгъаным бла, ол узакъ заманнга кёчюп кетеме. Сора анда ичген татлы чагъырым, андан бери кючюн тас этмегенлей, башыма чапханча болама. Кефейген адамны уа, биле болурса, акъылы алай доюн ишлемесе да, тили эркинирек айланады.

Къачан эсе да бирде Алий: «Жюзюмню татыуун аны ауузунга салгъанлай билип къояллыкъ тюйюлсе, – деген эди. – Татлы сууун ичирипми къууандырыр ол сени, огъесе мыстысы бла тишлеринги къаматыпмы къояр». Устазымы бу керти да акъыллы, сейирлик да сёзю эсиме, бу чакъны марап, не ючюн тюшгенин а ангылагъан болурса.

Биз алыкъа Алийни фатарындабыз. Ол ишчи жеринден бизге къарап, биз а столну бери аллындан анга бурулуп олтурабыз. Алий Кязимни бир-бир назмуларыны басмаланыр заманлары жетмегенди дегени Сагъитни типискиге къалдырды. Кесин ары бла бери ура башлады биягъы чыдамсыз. Мен аягъым бла инчигине уруп тыйдым ансы, ол энтта бир затла айтырыкъ эди.

Сагъит не айтырыгъын да билипме мен. «Бир чыгъармалагъа жетип, бирсилерине жеталмай тургъан бу къужур заман неди?» – деп сорлукъ эди ол. «Кимди, не затды ол заманны аллын тыйгъан, не хыйсапдан

тыяды аны?» – деп сорлукъ эди. Ишни болушуна тюшонмегени Солтанны халында да кёрюнюп турады. Мени акъылымы да кёозгъагъанды Сагъитни тынгысызына къалдыргъан соруу. Алай айтыргъа тийишли кёрген оюмларын алайсыз да жарты кёймаучуду устазыбыз. Аны «тилинден тартып» кюрешир кереги жокъду. Айтмады эсе, ичинде къалыргъа керекди.

Кереклиси алай болгъанын ангылайма. Дауум жокъду Алийге, кёлюм да къалмайды. Алай, кесими тыйып кёйгъанлыгъыма, ичимден а нёгерлеримден эсе, мен бек чибинлейме. Алий кесими «Шыйыхла обасы» деген хапарымы элтип баргъанымда айтханы да тюз былай эди.

Болсун, мени хапарым къарыусузду. Аны кенгирекден алыныр, теренирек къазылыр жерлери бардыла. Кязимни ишинде уа къайсы «акъылман» тапханды аллай кемчиликлени?!

Ол заманда Алийни «ишлерин» тинтип кюрешгенлеге: «Жумуртха сарысында тюк излеген телиле!» – деген эди Геллякам. Кязимни назмуларыны юсюнде этгенлерине айтыргъым да тюз алайды.

Сейир этерча туююлдю. Жазыу ишни къыйыр-бучхакъ ыржыларында булжуй айланган жаш адамлабыз бусагъатда биз. Къайсынны «Осуяты», Керимни талай назмусу, ала кибик, Ибрахимни бла Танзиляны иги кесек чыгъармалары, Элдарны артда кёплени жиятхан «Ахыр тилек» деген хапары, Магометни «Акъ бутакъчыгъы» да къара чёпге салынып тургъанларын алыкъа билмейбиз.

Сархош болуп бираз олтурдукъ. Алий да, бизни бу халыбызгъа къарап, сёз айтмады. Сол жингириги жетген жерде энчи къалау болуп кёрюннген тёртгюл къагъытчыкъланы аллына тартды. Къалаучукъну башындан ала да къарай, ол къаты къагъытларындан бир бёлегин бир жанына салды. Ахырында уа, аладан бирине къарагъанлай, иги кесек мычыды. Сора, биз эсибизни анга бургъаныбызны сездидейме, айта келип бёлген хапарына къайтхан халда сёлешди:

– Алайды, жигитле, алайды. Сёздю хар нени да башы. Суюмеклик жырын айтдыргъан да – сёз, уруш отун жандыргъан да – сёз. Сёз болмаса, сабий да туумаз эди деп келеди мени кёлюме. Сёз болмаса, терек да чакъмаз эди деп келеди.

Къонакъбайыбызны ишчи столунда китап къалаулагъа бери киргенибизлей окъуна, акъыл бёлген эдик биз. Аланы кёбюсю сёзлюк китапла болгъанларын да стол къатына келгенибизлей эслегенбиз. Алий сёзню къыйматыны юсюнден не зат бла байламлы айтханын а дагъыда ангылаялмагъанбыз.

– Халкъны бар этип тургъан аны сёзюдю, тилиди. Сёзюн тас этген миллет неси да думп болуп къалады. Халкъыбызны жокъ этерге суюгенле бек алгъа аны тилин сыйыргъанларына кесигиз шагъатсыз, – дей, къол аязын аллындагъы къалаучукъну юсюне салды Алий. – Биз а, миллетибиз бар болгъанлай турсун деп, аны тил хазнасын ма былай бирге жыяргъа керекбиз. – Алий бу къалаучугъун, кесин да былай бир сакъчыкъ алып, алгъыннгы жерине кёчюрдю. Бир къауум адам болуп,

малкъар-орус, орус-малкъар сѣзлюкню жарашдыра тургъанларын да айтды.

Малкъар тилни юсюнден сѣлеше башлагъаны бла, Алийни кѣзлери къалай эсе да бир сейир энчиликде жарыдыла. Къалай эсе да бир терен учунуулукъ алып къойду бу адамны. Мындан арысында кѣп кере да кѣргенме мен Алийни быллай халын, бу уа биринчи кѣргенимди. Аны себепли бу басымлы адамны былай терк тюрленип къалгъаны бизни сейирге къалдырды. Бир кесекден а, къонакъбайыбызны хапарына бираз тынгылагъаныбызлай, кесибиз да тюз аныча болуп къалдыкъ.

– Малкъар халкъны бла японлуланы арасында къаллай жууукълукъ болгъанын билемисиз? – деп сорду да, бизге къарагъанлай, бираз олтурду устазыбыз.

Бир заманда аллай соруу эшитирме деп, кимни эсинде боллукъ эди, не сѣз, тамашагъа къалдыкъ биз.

– Мени да, жарсыугъа, бу затны юсюнден билимим терен тюйюлдо. Кеси аллыма къозгъап билирге кюреше турама хар затны. Сизге уа не айып да, не гюнях. Болсада сиз менден эсе, иги да узакъ атларыгъы-гъызыны билеме. Анга ийнаныуумдан жапсарыу да алама кесиме, – деп сѣлешди, бизни халыбызны ангылап, Алий. Ызы бла уа биягъындагъы оюмларына къайтды: – «Биз къайдабыз да, японлула къайдадыла! Не байламлыкъ боллукъду бу эки арада?» – дерсиз сиз. Мен да ол соруудан башлагъанма. Ызы бла уа битеу дунияны халкъларын бирге къатышдырып къойгъан Уллу кѣчгюнчюлюкню заманына бургъанма акъылымы.

Айтханына кѣре, Сибирьде бир уллу китапханасы болгъан жерге тюшгенди Алий. Уллу кѣчгюнчюлюкню заманына да анда бургъанды акъылын. «Японлу скифле» дегенни окъугъанымда, солууум тыйылгъанча болуп къалгъан эдим дейди ол. «Япон айрыкамла 13 ъмюрге дери алай кѣплеге белгили болмагъандыла. Гунн адамлары уа ол жерлеге бек эртте баргъандыла», – деген жазыугъа тюбеп къалгъанды Алий окъугъан китапларындан биринде.

Бусагъатда, дейди Алий, тюрк тилли халкъланы аякъ ызлары (андан эсе уа, тил ызлары десем тюз боллукъду) сакъланып турмагъан алай кѣп жер тапмазса. «Жерни бир этегинде жашагъан японлуланы бла аны бирси бучхагъындагъы малкъарлыланы тиллеринде не жууукълукъ боллукъду?» – дедим ичимден. Нѣгерлерим да бир бирге сейирсинип къарадыла.

Ажашхан адам бек алгъа, от неда чыракъ жарыкъ иш эслер эсем деп, тѣгерегине къарайды. Жарыкъ кѣралмаса уа, тийреге къулакъ салып тынгылайды. Бир таууш иш эшитилирми дегенликден. Эшитилирге уа къаллай таууш боллукъду? – деп сорду Алий бизге.

– Да не эшек окъур бир жерде, не мал ъкюрюр... – Сагъит, зауаллы кеси, былайда да кишиге ал бермеди.

– Ит юрген тауушла чалынып да къалырла ол адамны къулагъына! – муну уа Солтан айтды.

– Ма сен танг жууукъ келдинг! – Алий Солтаннга къарады. – Ол заманда Япон жерине саналгъан Итуруп айрыкамны аты бизни «ит юрюп» деген сёзлерибизден къуралып къалгъанды.

Тинтиу ишге былай сейирсинип къошулгъаныбызны жаратып, устазыбыз ыразы болду. Бир кесек мычгъандан сора уа;

– Андагъы айрыкамладан бирини аты Кунашырды. Аны сагъышын да бир этчигиз! – деди.

– Аны ал кесеги «кюн» болгъаны кёрюнюп турады, бирси жарымы уа... – деп мурулдадым мен.

– «Ашыр» деген а андан да ачыкъ кёрюнеди! – Солтан мен айтырыкъны ахырына жетдирди.

– Дурусду айтханыгъыз! – Жерни бирси этегиндеги айрыкамладан энтта да бирин къолгъа этдик. Анга Кюнашыр деп къояйыкъ. Кеси кюнню чыгъышында орналып, аны бери таба ашырып тургъаны ючюн атагъандыла айрыкамгъа алай.

Биз айтылгъан затланы юслеринден шыбырдаша, устазыбыз а кесини сагъышына берилип, бираз олтурдукъ. Алийни ауазын эшитгенлей а, башлагъаны бла, биз шош болдукъ.

– «Айрыкам» деген не болгъанын барыгъыз да билесиз. Алай бу сёзню юсюнде да бардыла, энчи алып айтырча, сейирлик шартла. – Анга акъыл бёлгенибизни бла къалгъаныбызны билир мурадта къарады бизге Алий. – Бу бизни тилибизни эки сёзюнден къуралыпды – «айры» эмда «кам» деп. «Кам» деп таулула тийредеги табийгъат къудуретинден кесини бир энчилиги бла неда суу, агъач, къаяла кибики затла бла чекленген жерге айтадыла. Сёз ючюн, ма ол Чегем жериндеги Мысты кам. «Айры» дегенибиз бла уа ол жерчик тийредеги кенгликден айырылып болгъанын кёргозтебиз.

– Керти окъуна, «айры кам» – «айырылгъан жер»! – деп къошулду Солтан.

– Келигиз, энди Камчаткагъа бир жетейик. – Алий бизге биягъыча къарады. – Бу да бизни тилни эки сёзюнден къуралгъанды. «Кам» не зат болгъанын биягъында айтдыкъ. Экинчи кесеги уа – «чат». «Чат» деп адамны эки бут арасына айтылгъанын билесиз. Анга ушагъан жерге да «чат» деп къойгъандыла таулула. Чегем ауузунда Чат-Ичи, Чат-Башы деген жерледе кесим чалгъы чалып турганма. «Кам чаты» – болгъанды Камчатканы биринчи аты. Камны уллу жерден айры этип турган суу кириши уа тамам чатха ушайды... Ай жаш, энди, барып, бизге бир чай къайнатсанг эди. – Билмей тургъаныбызлай, сёзню башхагъа бурду Алий. Буйрукъну уа манга къарап айтды.

Шапалыкъ этиуню кёрюп болмагъанлыгъыма, Алийни сёзюн жергеми жетдирлик эдим, къопдум ёрге. Мен стол артындан чыгъа башлагъанымлай а, Солтан билегимден тутуп къойду. Мени алайда тыйды да, кеси уа Алийге бурулду:

– Тейри адамы... Сен угъай демесенг... – Солтан, сёзюн бир такъыйкъагъа бёлюп, сагъатына къарай, ёрге кётюрюлдю.

– Керти окъуна! Биз, бу китаплагъа алданып... Бир ашыгъыш ишибиз барды бюгюн... – деп, Сагъит да къопду.

– Охо, къарындашчыкъларым. Ангылайма жаш адамланы. – Сагъитге ышарып къарай, Алий кеси да ёрге къопду.

Бюгюнню дерсни бираз башха тюрлю бардыргъанлыгъына, аны ахырын төрели жерине келтирди устазыбыз: хар бирибизге бирер жумуш буюруп ашырды. Мени боюнума уа, мартны сегизинчи кюнүне кёп къалмагъан эди да, ма ол сени чибинлетген «Сау бол, Роза!» деген очеркни салгъан эди. Акъылым Алийни манга «ай жаш» деп сөлешгенине кетгенди да, ол нёгерлериме къаллай ишле буюргъанын билмей къалгъанма.

Юйге кетип бара, нёгерлерим нени эсе да юсюнден даулашны къыздырадыла, мен а бу «ай жашдан» айырылалмайма. Гитче заманымда Геллякам айтыучу эди манга алай. «Алгъын сени атанга айтыучу эди Геллякабыз «ай жаш» деп, энди уа атанга кютген суймеклигин санга айландырып къойгъанлыгъы болур, жашындан тюнгулюп, атангы орунуна да сен жаша дегенлиги болур, харип, санга айта башлагъанды аны», – деп ангылатды анам.

Къалай-алай болса да, бу сёз хычыуун тийди манга: Геллякамы бла анамы эсиме тюшюрдю.

Ашауубуз-жашауубуз алгъынча барады. Университетде окъуубузгъа да къармашабыз биз, Алийни дерслерине да жюрюйбюз. Кесинг шагъатым, къызла бла безирерге да табабыз заман. Муну айта келгеним: экинчи, ючюнчю, бешинчи тюбешиуюбюзде да сөлешди Алий, «ай жаш» деп манга. Ахырында уа бирсилени атларын айтады, манга уа, атымы унутуп къойгъан сунарса, «ай жаш» деп сөлешеди къуру.

Алийни бу айтыуу хычыуун тие башлагъанын сездим бир ууахтыда. Аны эшитгеним сайын, жүрегиме бир жылыу, бир жарыкъ ургъанча кёрюне башлады. Артдан-артха аны терк-терк эшитиригим келе, Алий алай къачан айтады деп сакълай тебирегенме.

«Ай жаш, былай келчи!» – деп, таулу киши кесини туугъан сабийин чакъырмаучумуду? Кеси да ауазына бир тюрлю зыбырлыкъ берип сөлешмеучюмюдю? Ол зыбыр ауазыны ичин а кесини жүрек жылыуундан бла жан назиклигинден толтуруп! Къалай хычыуунду бу зыбырлыкъ, къалай жумушакъды! Атангы берчли къолу жаягъынгы сылагъанча. Атангы уппасында аны жумушакъ эринлери бла къаты мыйыкълары, бири биринден хычыуун тие, жаягъынгда сезилгенча.

Атангы «зыбыр» ауазын кюн сайын эшите, аны къол аязыны жылыуун бла уппаларыны хычыуунлугъун жаякъларында сезгенлей ёсгенсе сен. Мен а сезерге термилгенлей, сезген а шо бир кере да эталмай къалгъан затларымы айта турама. Аллай насыпдан къуру къойгъанды мени къадарым. Атасыны «зыбыр» ауазыны ич жылыуу, аны берчли къолуну жумушакълыгъы сабий жашны жанын къалай тирилтгенин, аны санына къаллай къарыу болуп къошулгъанын кесиме сезерге тюшмей

къалгъаны себепли, адам баласына андан бек керекли, андан багъалы зат болмагъанын билеме.

Ким биледи, бу мен айтхан затладан толу юлюшлю болуп жашагъанла, сен да аладан бирисе, алагъа бираз учуз кёзден окъуна къарай болурла. Аны ючюн кишиге айып этмейме мен, гюнях да салмайма. Сабийни атасыны этек тюбюнде къол аязында ёсгени – ол жашауну бир орталыкъ мардасыды. Марда уа марданы даражасында къалады. Анга киши сейирсинмейди. Ол затны бир уллу тангкёрдю этип, махтап, багъалап да кюрешмейдиле адамла. Болсада Солтанны бла Сагъитни, Алийни бла Зурумну, алагъа ушаш минглени юслеринде нек бузулуп къалды ол марда? Неда атамы бла кесими алып нек къоймайма? Жюрек кючюн, жан жылыуун манга берирге термиле кетмегенмиди атам? Мен а аны къол аязы башымы сылагъанын шо бир кере окъуна сезерими кюсей жашамадыммы? Нечик дурус айтхан эди, мынга ушаш бир хапарындан сора, Али: «Аллыгъы болгъан берирни излегенча, берлиги болгъан да излеп турады алырны», – деп.

Башын жабып айтханлыгъы эди ансы, Алийни хапары ол неси бла аны насыпсыз юйюрюню юсюнден болгъанды. Алий а суймейми эди, керти окъуна, мени тенгли жашчыгъын жюрегине къысып ёсдюрюрге. Сора аны бу излеми да ол жашау мардасына тамам сыйынып ушайды да! Къаллай бир айланганды бу къыйынлы киши, ненча жол арытханды, «берлигин» берир жерине тапдырыр ючюн! Ахыры уа не бла бошалды, жашчыгъыны аллына барыр умут бла атланган жолу, шайтан къаргъагъан кибик, аны къабыр тёбечигине тиреди да къойду. Сабийни башчыгъын сыларгъа ашыгъып кичиген къол аязы бла аны къабырыны сыртын сылады къыйынлы ата.

Жашы уа, жашы? Не излегенин бла не кюсегенин кесини сабий акъылчыгъына шарт билип алалмагъанды ансы, аны жаны уа термилмегенмиди ата жюрегини жаннет жылыууна къысылыргъа. Атасы берир затын берлик адамына тапдыралмай къалды. Жашы атасындан аллыгъына ие болалмай кетди. Анга тап тюшдю деп, бирине да айталлыкъ туююлсе. Къайсына къыйыныракъ тюшдю экен бу экисинден деп сорама да, жууабын а табалмайма.

Бу мен айта тургъан затла сени акъылынгы къозгъай болурламы? Огъесе сёзлерими желге сууртамы олтурама? Билмейме. Бу тюрлю «таурухланы ичинге жыйып айланыргъа» алай бек да суймеучю эдинг сен. Бирси жанындан а, къадарынг жашауну ол мен айтхан мардаларын сени юсюнде ахырда бузмагъанды. Аны себепли сени акъылынг аллай сагъышлагъа юлешинмей къалыргъа да боллукъду,

Сенден тилеригим: Аллахыбызны бу гюняхлы жеринде жан суйреген бош къуллерындан бириме мен, аны себепли, жашырмай айтайым, сукъланыргъа боллукъма санга, зарланып жаншай тургъан сунма ансы.

Кеси толу юлюш этип берген насыбынгы, ол замандагъы тилегим да, билесе, былай болуучу эди, энтта къызгъанмасын сенден Аллах!

Болсада нечик сейир оюнла кӛргюзтеди адамлагъа бу къадар дегенибиз!

Кесини адамлагъа къан бла жилимукъ къатыш тӛкдюрген оюнларындан арыгъан ишми этген болур, огъесе ол жаханым безиреулеринден жийиргенеми башлагъанды, Аллахды билген, алай кюйсюзлюгюне, адамлагъа жолукъдургъан къатылыкъларына сокъурана башлагъанча уа кӛрюнеди. Жазыкъсына окъуна башлагъан болур къадар бизге. Огъесе бизни налатыбызданмы кӛркъа болур ол? Къалай-алай этди эсе да, оюнуну ахырында Алийни бла мени жолларыбызны, биягъыча, билмей тургъаныбызлай, бирге къошду да къойду. Алай бла Алийни ӛз сабийине бералмай къалгъан суюмеклигин берирча, мени уа туугъан атамдан алалмай къалгъан жюрек жылыуну алырча адамгъа жолукъдурду.

Къумбелге, ала да юйюрлерин излей айлана болур эдиле, экеулен келген эдиле. Бири бутун, экинчиси билегин урушда алдырып. Бир кесекден экиси да кетип къалдыла. Эртте болгъан ишди бу. Унутхан да этгенме. Ол билексиз кишини Зулкъайгъа айтханы эсиме тюшерге къалгъанды да, аны ючюн сагъына турама. Билегим кетгенли жылдан атлагъанды, мен а аны къуруда сезгенлей жашайма деген эди ол. Ма бу тырнакъ тюплериме ким эсе да ийнеле чанча тургъанча болама деген эди.

Мени угъай эсенг, къарт Зулкъайны окъуна сейирге къалдыргъан эди ол хапар. «Тоба ярабий! Билек да жокъ, бармакъ да жокъ, тырнакъ тюплери уа – ачый-ауруй!» – деп къарагъан эди Зулкъай ол билексиз кишиге. Муну айтханым: Алийден айырылгъанымлы, тюз ол билексиз кишилей болуп къалгъанма мен. Ол киши кесини кетген билегин сезгенча, мен да Алий къатымда тургъанча болуп жашайма, билексизни тырнакъ тюплерин ачитхан ийнелени жюрегимде сезе.

Заман не тюрлю аурууну да сынтыл этеди, мени жюрегиме да келтирир хошлукъ деген умутум бла кечиндим бир ауукъну. Жашау хакъ болгъаны кибик, ёлюм да хакъды деп турдум, кесими ол тюрленмезлик шартха тюшондюрюрге кюрешдим. Алай, сейир туюлюмюдю бу, атамдан бла анамдан айырылгъаныма боюн салып тохтагъанма, Алийсиз къалгъанымы уа не жюрегиме, не акъылыма алалмайма. Бир-бирде уа бу хапарымы андан башлагъан ушайма да, не зат болгъанын, къайдан чыкыгъанын да билдирмегенлей, бир сейирлик толкъун жетип кӛтюреди да, тюзюнлей Алийни фатарына элтип къояды мени.

Фатар дегенлигиме, аны да айтханма, Алийни атын жюрютген китапханады энди бу. Бу мекямны ичинде болгъан затла, китапла кӛбее, анга кӛре, тапкала да къошула барадыла ансы, барысы да тюз иелери салып кетген жерлеринде турадыла. Манга уа бу фатарны ичинде хауа окъуна тюрленмегенча кӛрюнеди. Хар нени да Алийни кӛзюнден кӛрюп тансыкълайма мен, бир-бир затла бла уа, кесим да билмегенлей, ушакъ этип башлайма. Башханы къой, бу юйню хауасын окъуна, ол да тюрленмегенча кӛрюнеди манга, татлыкъсынып, жутланып тартама ичиме.

Устазыбызда не эсе да бир жашырын кюч барды дегеним эсингде болур. Ма ол тейрилик кючюн да мында кююп кетгенди Алий. Ма олду мени жанымы бери тартханлай тургъан. Бери киргеним бла уа, Алийни кеси бла жолукъгъанча болуп, жаныма бир хычыуун хошлукъ келип къалады. Бу суйген, бу багъалы кёрюп жюрютген адамьмдан тансыгъымы къандырып кетеме хар жолдан.

Алийни китапханасы... Уллу илму библиотекала да бардыла шахарыбызда, абадан адамла жюрюген, жаш тёлю бла, сабийле бла ишлеген библиотекала да кёпдюле. Аланы къайсы бирине да библиотека деп къоябыз. Китапхана деп жаланда Алийни атын жюрютгеннге айтабыз. Бу сёзню кесин да, къазах тил алып келип, Алий хайырланыучу эди.

Кире келгенимлей окъуна, хар замандача, кесибизни жазычуларыбызны китаплары тыйдыла бу жол да мени. Десем да, Алийни къачан эсе да бирде айтханы къулагъыма эшитилгенча болду. «Ма кёрюрсюз, къаллай жазычула ёсселе да! – деген эди ол кюн Алий. – Ма кёрюрсюз, къаллай китапладан толса да былайы!» – деген эди. Ол кюн умут жарыгъы эшитилген эди Алийни ауазында. Бусагъатда уа аны: «Кёресе да, къаллай жазычула ёсдюле бизде! Кёресе да, къаллай китапла жазгъандыла ала!» – деген къууанчлы ауазы эшитилди къулагъыма.

Кязим бла Шахмырза, Керим бла Къайсын, Жанакъайыт бла Танзиля, Исса бла Хажы-Муса, Миналдан бла Сафар. Быланы ызларындан а «жарыкъ толкъун» тёлюню адамлары: Элдар бла Ибрахим, Магомет бла Алим, Жагъафар бла Хасан, Ахмат бла Муталип. Отуздан аслам китабы болгъанла да бар былайда, китапларыны саны жыйырмадан атлагъанла да бар. Билген Аллахды, ондан аз китап жазгъан а болмаз былада.

Болсада не тюрлю чыгъармала, къаллай ниетле алып келгендиле адамлагъа бу китапла? Къайры чакъырадыла да, неге юйретедиле ала бизни? Сора жазычуларыбызны тил жаны бла къолайлары къалайды, суратлау-сыфатлау хунерлери уа не халдады, – быладыла ишни башы.

Къыралгъа, дунягъа да белгили кесаматчыла талай китап жазгъандыла малкъар адабиятны юсюнден. Мен санагъан соруулагъа толу жууап бергендиле ала. Малкъар адабиятны битеудуния адабиятыны тёрюн да къошхандыла.

Кязимни атына «таулу акъылман» деп къошмай къоймайдыла ала. Неда «темирчи-философну» дегенни ызындан айтадыла аны атын. Къайсынны уа «таулу закий» бла «деу шайыр» демей сагъынмайдыла. «Халкъ жазыучу», «Сыйлы шайыр» деген къырал чынланы жюрютмегенле уа тамата тёлюде бек аздыла.

Башха тёлюлени кёллерине тиерге суймейме. «Жарыкъ толкъунну» энчилеп айтханым ючюн, киши кёлкъалды болмазлыгъын да билеме. Нек десенг, бу тёлюге «жарыкъ толкъун» деген атны берген таматала бла аны ызындан келгенле кеслери къууанып, ёхтем болуп белгилеген шартланы жалан бир гитче юзюгюдю мен айтхан.

Мен да къууаннгандан айтама. Ёхтемленип айтама мен да. Къууанчымым бла ёхтемлигим а, кесим да бу «жарыкъ толкъунну» бир гитче та-

мычысы болгъаным себепли, бирсилени сезимлеринден эсе, бийик да, кенг да сунама.

Миллетибизни атын айтдыргъан, сёз ючюн, алимлиден окъуна нен-часын келтиргенди «жарыкъ толкъун». Салих кыралдан тышында да кенг белгили философ, Ибрахим бла Жамал, Зейтун бла Муса, Танзиля бла Хамит, Далхат бла Люба – филологла. Михаил бла Хусей а – дунягъа айтылгъан академикле. Аладан сора да педагогика, тарых, медицина, физика, математика, техника илмуланы докторлары. Аллай бир алимини «жарыкъ толкъуннга» дери, андан сора келген тёлюле да, барысы бир болуп окъуна, бермегендиле. Жазычуланы бла журналистлени, артистлени бла жырчыланы, устазланы да алагъа къошуп, бир тергечи.

Бир къауум адамны юсюне баргъан сагъатда къол бериуню тама-тадан башлайса. Иги-аман эсем да, миллетни бу ахшы адети къанымда болур, къолуму файгъамбар къачлы Кязимге узатдым. Аны-муну деп сайлагъаным болмагъанлай, аны китапларындан бирин алдым. Китапны чапыракъларын Кязимни тансыкълап адура келгенимлей, аны «Таукел этейик биз бюгюн» дегенинде тохтадым.

«Тёзюмсюзлюк нёгер туююл, / Оюлгъанда жолунг, юйюнг...»; «Ат чариште сыналады, / Азап кёрмей, ким къалады?..»; «Мухажирлик къыйын ишди, Ол а бизге энтта тюшдю...» – бу тизгинлени жесири болуп, кёп турдум. Алийни ауазы чалынды къулагъыма. «Алай жетер аланы да басмаланыр заманлары!» – деди ол тунукъ ауаз. Бир кесекчик мычыгъандан сора уа: «Ол заман келмей къалмазлыгъына толу ийнанып болугъуз», – дегенни къошду.

Алийни ауазы бла бирге фатарына биринчи кере баргъаныбыз да эсиме тюшюп къалды. Акъбылым эсгериулериме чырмашып, бираз мычыдым былайда. Кёзлериме чапхан чарс эригенден сора уа, Кязимни китабыны бетинде: «Сиз адамгъа саналыгъыз, / Къыйын кюн эрлей къалыгъыз!» – деп окъудум.

Къачан эсе да бирде къара чёпге тюшюп болгъан чыгъармаланы жашау эркинлигинде кёргеними къууанчын эте сюелеме мен. Алада мен экишер-ючюшер кере окъумагъан шо бири жокъду. Къайсынны «Осуятыны» кёбюсюн кёлден окъуна билеме, алай, энтта бир кёз жетдирлигим келип, аны китаплары таба бурулдум.

Къарагъан Къайсынны китапларына этдим, къолум а, сейир туююл-мюдю бу, Элдарны китапларына узалып къойду. Аны мен бек жаратхан «Шамсудин къаласында» окъуна тыйылмады къолум, «Сайламалары» таба учхалап кетди. Алдым китапны, «Ахыр тилек» деген хапарын тапдым. Былайда уа, ма энтта бир сейирлик, Кязимни алыкъа кёз аллымдан кетмей тургъан суратыны къатында Элдарны бу хапарындагъы Батырбий эфенди да кёрюнюп къалды.

Бусагъатха дери менде бу эки сыфатны тенг салып къарар акъыл болмагъанды. Мен биягъында Кязимни китабында окъугъан затланы да эсинге алып, бери бир тынгылачы. «Сиз, эгечлерим, эртте-кечден къара

кийгенни кьоюгъуз. Жашларыгъыздан, жашаудан да асыры ашыгъып тюнгюлмегиз!» – Была Батырбий эфендини сёзлеридиле. «Сиз адамгъа саналыгъыз, /Къыйын кюн эрлей къалыгъыз!» – Муну уа Кязим хажи айтады.

«Батырбий эфенди кеси да къыйналып турады. ...Бу юзюлмеген, тюрленмеген темир жол а тауусулмайды». Да къалай тутады бу къыйын сагъатында Батырбий эфенди кесин? Кимни жарсыуун этеди да, ким ючюн къайгырады ол? Аны жууабы ма былайчыкъдады: «Таркъаймаз кючю болгъан рахматлы, рахимли Аллахыбыз, бу къыйынлылагъа бир амал эт. Ибилисни къара кючю, Санга бойсунургъа суймеген зулмучула, жалгъан дау салып, бу насыпсыз халкъны къыйнагъанлары ючюн, терсликлерине жетдир!» – Кязим хажини тилегинден, жаланда назму кебине кьююлуп туююлдо ансы, муну не башхалыгъы барды?

*«Зулмугъа жетмей къарыбыз,
Къайнайды къызыл къаныбыз.
Да бюкmez палах-къанлыбыз,
– Адамды бизни атыбыз!» –*

дейди, жанын ёретинлей берип, жыгъылгъан а андан сора этген Кязим!

«Ол акъ къарда сюркелип келгенле ёзен бёрюле эдиле. «Рахимли, сыйлы Раббийим, – деди эфенди, – не ючюн атаса мени жыртхыч жаныуарлагъа? Не ючюн сынатаса манга быллай кюйсюзлюкню?» Жаныуарла жууукълаша башладыла. ...Эфенди жеринден тепмей, сюелгенлей къалды». – Бу уа Батырбий эфенди.

Кязим хажи бла Батырбий эфенди: бири халкъны биргесине жашап болгъан адам, бирси уа жазыучуну акъылында жаратылгъан сыфат. Эки-си да бирге уа – халкъыбызны таш чыдамлыгъыны, таркъаймазлыкъ жүрек кючюню жарыкъ юлгюсю. Миллетибизни ёлюмсюзлюгюн кеслерини жашаулары бла, ол угъай эсенг, ёлюмлери бла окъуна да кёргюзтген адамла.

Алийни китапханасында аз-кёп тургъанымдан хапарым жокъду. Эсгериулериме бла сагъышларыма берилип, ала келтирген жарсыуукъууанчлы сезимлериме чырмаша чыкъдым андан. Босагъадан тышына атлагъанымлай, къолтугъумда къалып тургъан китабым жерге тюшдю да, ол болду мени бусагъат заманга къайтаргъан. Алдым китапны, артха бурулуп, тапкада бирси китапларыма къошдум аны. Чыгъа келгенимлей а, тыш эшикни юсюнде, Ахматха жолугъуп къалдым.

Алийни китапханасында бла аны тийресинде жазыучу-окъуучу болуп да кёплеге тюберге тюшоучюдю. Аны себепли бу тюбешиу не Ахматны, не мени сейирге къалдырмады. Ахматны къолундагъы китапла да мени акъылымда бир тюрлю соруу туудурмадыла. Ала шайырны кесини китаплары болгъанларын, ол да, менича, аланы мындагъыларына къошаргъа деп келтиргенин билгенме.

Кёзюм бек алгъа Ахматны «Тангымы ауазы» деген китабына илинди. Мен кёзюм жетгенлей таныялмазлыкъ бир китабы болмаз Ахматны, муну энчилеп эслегеними сылтауу да барды. Бусагъатдагъы Ахмат алгъыннгы къара кекелли жилтинкёз жашха ушамагъаныча, аны бу китабы да отуз беш жыл мындан алда чыкъгъан «Кюнню кёреме» деген китапчыгъына ушамайды. Ол Ахматны биринчи китапчыгъы эди. Миллет адабиятыбызгъа энтта бир жарыкъ фахму келе тургъанын билдирген суююнчю сёз эди ол. «Тангымы ауазы» уа суратлау сёзню чынтты устасыны, назик сезимли уллу шайырны ишиди. Бирси жанындан а, бу китапха энчи кёзден нек къарагъанымы айтама, «Тангымы ауазын», ал чапырагъына бир алакат жазула да салып, манга саугъа этип бергенди шайыр.

Бийик ёсюмлю, уллу сюекли адамды Ахмат. Энди уа аны бёкемини къалынлыгъын, жүрюшюню ауурлугъун да чертирге тюшдю манга. Ахматны алгъыннгы къара кекелин бла мыйыкъларын заман къырпагъы агъартханды. Энди аны кёзлери да къалын уюгъан басымлыкъны ичи бла, ауур сагъышлы, терен къайгъырыулу да болуп къарайдыла дунягъа. Анга кёре, Ахматны шайырлыкъ къачы да тюрленгенди. Къырал саугъаладан бирин къолгъа этген белгили жазуучуду энди Ахмат. Къабарты-Малкъарны маданиятыны сыйлы къуллукъчусуду. Къарачайны, Малкъарны да халкъ шайыры. Ахматны «Тангымы ауазы» атлы китабы уа аны жазгъан шайыр керти да уллу, жарыкъ фахмуну иеси болгъанын энтта бир кере кёргюзтгенди.

Кертисин айтайым, Ахматны китапларындан сагъышсыз туююл эдим, аланы юслери бла атлап кеталмазлыкъымы да биле эдим. Алай, Алийни китапханасыны босагъасында былай жолугъуп къалмаса, бу оюмларым бираз артхаракъгъа ыхтырыллыкъ болур эдиле. Нек десенг Ахмат, мени кесимча, «жарыкъ толкъунну» кичи келечилеринденди. «Халкъ шайыры», «Сыйлы къуллукъчу» деген чынла Элдаргъа бла Алимге, Ибрахимге бла Магометге Ахматдан эсе, иги да алгъа беридгендиле. Мен а, тау адетни мардаларында жашагъан адам, ол затны эсге алмай не амалым бар эди.

Былайда абадан къарындашларымдан кечгинлик сурамай жарамаз, алай бир уллу сокъуранып да туююлме. Нек десенг, кичи уланны ахшы жетишимлери абаданла уа андан да мажал болурла деген оюмну туудуруп къоядыла. Ахматны былай боркъулдап къайнагъан «толу къазаныны» юсю бла къарап, саулай тёлюню от жагъасындагъы берекетни бла монглукъну кёрген, керти окъуна, къыйын туююлдю.

Ахматдан саламлашып айырылдым, аны юсюнден сагъышларым а, мыйымы дыгъыл этдире, башымда къалдыла.

*«Айны акъ тауушу –
Жылы сют акъ тангда.
Танг шошлугъу ушай
Шо айдан акъгъаннга...»*

Ахматны бу назмусун биринчи кере окъугъанымда, Есенинни поэзиясы тюшген эди эсиме.

Салам берип озгъанла да болдула жолда, аллымы тыйып саламлашханла, селешгенле да болдула. Салам бергенлеге, селешгенлеге да жууап къайтара бардым, акъылым а шайыр къарындашымы китапларында тюбеген жарыкъ, жангы да сыфатладан айырылалмады.

*«Жангы кюнню къолундан
Тутуп, алып келеме,
Жарый-жарый, хар юйге
Аны бла киреме», –*

дегенни шыбырдайма, биреуню саламын алгъандан сора.

*«Тилинг – кырдыкла
Тилиди сени,
Ауазынг а шо –
Жулдуз кюлгени!» –*

дейме ичимден, бирсини сорууна жууап берип оза.

Жашагъан фатарыма, юйюрюме бара турама мен, кесим а, кеп жылланы башлары бла учуп, биягъы 160-чы отоугъа тюшюп къалдым. Экибизни кюн жаууну жибитирден иги да алгъа болгъанды бу. Сагъит бла мен, ундурукълагъа сыртларыбыздан тюшгенлей, бирер китапха къарап турабыз. Эшик ачылгъанын билдик, ары таба уа кез бурмадыкъ.

– Аланла! Керти окъуна деп айтайым, бу аман малкъарлыла... – Эки ундурукъну арасына келди Солтан, алгъа мени таба къарады, ызы бла, мени дыгъылымы къозгъаялмагъандан сора, Сагъитге айланды. – Бизде, Къарачайда, экеулен бирге жолукъсала, аладан бири «кесини жангы назмуларын» окъуп башламай, амалы жокъду. – Энди мени таба бурулуп тохтады Солтан. – Мында уа хар эки зынттыу малкъарлыдан тёртюсю чыгъадыла хыртлы шайырла болуп! – деп, алып келген китабын кёкюрегиме атды.

Мен, дыгъылымы къозгъатмаздан болуп, кюллюгюмю ёрге ургъан толкъунун артха ыхтырдым, китапны уа, не зат болгъанына да къарамай, юй тюбюне тюшюрдюм. Мен алай къалдым, Сагъит а тёзалмады. Кюлкюге да жол берди ол, китапны да алды. Ол назмула окъуй башлагъанында уа, мен да кётюрюлдюм. «Шуёхлукъ» альманахны тыш суратын кёрдюм. Аны кеси окъуй тургъан бетин мени таба бурду Сагъит, андан а Ахматны жилтин кёзлери къарадыла манга.

Ахмат бла шагъырейлигибиз жолукъгъан жерде саламлашып кетгенден терен туююл эди ол заманда. Ол назму жазады деп да билмей эдим алыкъа. Аны бусагъатда Сагъит окъугъан назмуларын эшитгенимлей а, Ахматны кёзлери: «Сен суюгенингча бола тур, шуёхум, мени уа ма былайды этеригим!» – дегенча къарадыла манга.

Ахматны къарамына быллай магъана бергеними нёгерлериме айтдым.

– Этсин алай! Алай этсе игиди! – Солтан китапны кесине алыргъа эникледи, Сагъит а къолундан ычхындырмады аны.

– Малкъарлыланы хар экиси, тюз сен айтханча, тёртюшер шайыр бола окъуна барсынла, мындан аманы чыкъмасын ансы, – деп къарады ол Солтаннга.

Сагъитни ундуругъуну аякъ жанына олтурду Солтан, бет къанына лакъырдамыз тюрсюн келтирди.

– Къайсы черекни да къарыуу бла терклиги аны башланган жерини бийиклигине кёре болады. Бу жанын алып къарагъан заманда...

– Къарачайлы болгъанлыгъынгга, анда-санда бир дурус оюм да ычхынады тилингден. – Сёзню кесине алды биягъы Сагъит. – Кязим, Къайсын, Керим... Кёремисе, нечик бийик тёппеледен саркъадыла малкъар адабиятыны тагылары!

– Къатында ала кибик аламат устазлары, аллында аллай устала бичген тауушлукъ юлгюлери болгъан адам... – Биягъындагъы оюмуна былай къошду Солтан, алай акъылындагъын ахырына жетдирирге, бу жол мени хатамдан, энтта да тюшмеди анга.

– Айтханынг дурусду, Солтан. Устазла, юлгюле жаны бла насыбы тутханды Ахматны. Алай бирси жанындан алып къарагъан заманда уа... Деу Кязимни бла Уллу Къайсынны къатларында ишлеп, аланы къатлаудан кесин сакълагъан дегенинг... – Ауузума чабаргъа башлагъан Сагъитни къарамым бла тыйдым. – Ол бек къыйынды, алай андан да къыйын бир жери барды бу ишни. – Айтханымы къайсы къалай ангылай болур деп къарадым негерлериме, Солтан хазыр оюму болгъанын билдирди да, анга чырмау этмедим.

– Керти окъуна, Кязимни бла Къайсынны къатларында ишлеп, оюмларын ала жазгъан тилде айтып, аны бла бирге уа кесини фахмусуну, суратлау амалларыны, хатыны энчиликлерин, чыгъармаларыны кесилик илишанларын адамла айырып кёрюрча, багъалап окъурча эте билгенин айтсанг а! Алай эталмай жазгъандан а не хайыр? – деп, Солтан оюму ахырына жетдирди.

МОСКВАГЪА КЪАГЪЫТ

Биз Алийни аллын сакълап тургъаныбызлай келип къалгъан керохлу къонакъны унуталмайма. Битеу сабийле ёз аналарыча кёрген, битеу абаданла туугъан эгечлеринден эниш этмеген Зурумну нечик сындырып селеше эди ол! «Сизни кёрюрге асыры термилгенден келмегенме мен! Кертисин айтсам, сизден шагъатлыкъ излегим да жокъду. Сиз жокъсуз. Жокъну уа – акъылы-оюму да жокъ. Сора неди манга сизни сёзюгюз!»

Бизни Тейри къачлы Зулкъай аппабызны уа, туура таматалыгъыны намысын окъуна этмегенлей, къалай аман уата эди ол: «Жангылгъан этгенсе деп кимге айтханыгъызны билемисиз сиз?! Сизни акъылыгъызгъа

таянып кьалгъанмы сунасыз ол?! Шо сиз бодуркъула да кимни жангылычын тюзетирге кюреше болурсуз?!» – деп боркъулдай эди керохлу кьонагъыбызны къайнагъан сарыулу ауазы. Сагъит бла мен а, терезе тубю къумгъа тобукъланып, ахыбыз кетип, тынгылайбыз.

Алий къачан эсе да бирде кимге эсе да жазгъанды деп, бир къагъытны юсюнден сора эди ол киши. Зулкъайгъа да бек къаты-къаты соргъан эди аны юсюнден, Зурумну уа, бу жууаш тиширыуну, жиятхан окъуна этген эди ол къантулукъ. «Кесигизни адамла сунупму турасыз сиз энтта? Адамла тизмесинден эртте къыргъандыла сизни! Сиз энди бодуркъуласыз. Ауаналасыз сиз. Ауанагъыз окъуна жокъду, айтдырмай къоймай эсенг, энди сизни!» – ма былай ууата эди мёлек къачлы Зурумну ол харам ибилис.

Алийни юсюнден а неле айта эди ол! Къалай уллу, къалай ауур терсликле жюклей эди ол харам къан бизни жаныбыз-тинибиз Алийни юсюне, нечик эриши кирле жагъа эди! «Совет къыралны къанлы жауу!» «Совет халкъны харам душманы!» «Къыралыбызгъа, халкъыбызгъа да къара сабан сюрген хыйлачы сатхыч!» Бу ушагъыусуз кирлени барын да Алийни юсюне ма ол къагъыт бла байламлы этип жагъа эди керохлу кьонакъ.

«Ушагъыусуз кирле» дегенни бюгюннгю акъылыма келтирип айтмайма мен. Сабий болгъанлыгъыбызгъа, ол тюрлю кирле Алийни юсюне не эсе да бир жалгъан кюч бла жагъылгъанларын сезип олтургъанбыз терезе тубюнде. Ачыуубуз кёзлерибизден жиямукъла болуп тёгюле тынгылагъанбыз ол кюйсюз соруучуну айтханларына.

Къумбелдегилеге жаны ауругъан, алагъа игилик кютген адам болмагъанын абаданла угъай эсенг, биз окъуна билгенбиз. Алайлыгъын кьонакъ кеси да, кёресе, башын жабаргъа кюрешмейди. Ол киши Алийни не къадар аманлай баргъаны къадар, олду мени сейирге къалдыргъан. Алий бизге ол къадар бир ариу, багъалы да бола бара эди. Бусагъатдагъы акъылым бла окъуна, Сагъитни бла мени Алийге керти сюймеклигибизни ма ол керохлу кьонакъ уятханды деп турама.

Кьонагъыбызны алай бек чибинлетген къагъыт ол сагъатда бизни бир уллу сагъыш этдирмегенди. Бираз абадан болгъаныбыздан сора кьозгъай башлагъанды акъылыбызны. Мыйыбызны дыгъыл этдире да унутула тургъанды бир ауукъгъа дери, артда уа, ийнанамыса, эсибизге келгени сайын, адыргыгъа кьоя башлады.

Хадисге да соргъанма мен ол къагъытны юсюнден, иги таныш болгъанымдан сора, Керим бла Бертден окъуна излегенме жууап. «Ол заманда аллай кишилик этерге алай кёпле базынмагъандыла. Урушда этген жигитлигинден кем болмагъанды Алийни бу иши». Ма былай «ёзден жууап» берип къойгъан эди Хадис. Керим бла Берт а – «Шуёхлукъну» редакциясында быланы экисине да бир ызгъа айтып къойгъанма соруу-уму – бир бири бетлерине къарадыла, ахтындыла-кючсюндюле, сёзню уа башха жанына буруп ийдиле.

«Жерибизге-журтубузгъа къайтдыкъ! Къадарыбызгъа кесибиз ие болдукъ! Жаннет азатлыгъына къутулдукъ!» – быллай къууанчлы ауазланы къурманлыкъллада бла тойлада угъай эсенг, ёлюсю болгъан арбазлада окъуна эшитебиз адамладан. Аны бла бирге уа Къайсынларыбызны бла Керимлерибизни, Бертлерибизни бла Хадислерибизни ауузларына ауур киритле тагъылып тургъанларын да кёребиз.

Айтханымча, кёп сакълатды эсе да, жазычуларыбызны «басмаланыр заманлары жетмей» жатхан чыгъармаларына жол ачылды, бирси адамла да айтыр сёзлерин артха жута къарылгъанларын къойдула. Тауушсуз соруула ауазгъа салына, жутулгъан жууапла тышына эшитиле башладыла...

Уруш бошалыр-бошалмаз, жарасыны ауурлугъун тергеп, Алийни эркин этип къойгъандыла. Ол а, кёчгюнчюлюкден-сюргюнлюкден да хапары болмай, Думалагъа буруп салгъанды жолун. Бештауда окъуна айтхандыла ишни болушун. «Барма ол жанына, энди сен анда табарыкъ жокъду, – дегендиле. – Сабыр бол, сагъыш эт, энтта бир исси къапдырырла», – деп кюрешгендиле. Алий а къатына да къоймагъанды.

«Жаралылагъа бакъгъан жерде тохтатайым, саулугъунга бир кесек къарасынла, бираз солуу да ал, – деп, бек къаты болгъанды бир танышы уа. – Жазгъан-сёлешген да этейик, адамларынгы былайдан излейик», – деп кюрешгенди ол. Аны да унамагъанды Алий. Ленинчи партияны, халкъын суйген, аны бла кесин халкъгъа суйдюрген Сталинни жанындан аллай иш чыгъар дегенни акъылына келтиралмагъанды. «Ата журтуну азатлыгъы ючюн къанлы сермешлеге, Сталинни атын байракъ этип, кёп кере кирген, батырлыгъы орденле бла, майдалла бла белгиленген аскерчиге ким терс къарарыкъды?!» – ма былай болгъанды Алийни жууабы.

Да не жазарыкъ сунаса? Алий юсюне аз да экилилик чарсын къондурмай сакълагъан бу таза ниетин билдирген болур «халкъла атасына». Нальчикге келип тюшгени бла окъуна, Бештауда айтылгъан хапарла керти болгъанларын Алийни кёзюне тутуп къойдула ансы, жыйырма бла төрт сагъатны ичинде бу тийреден думп бол дегенни къаты салып. Не сёз, жюреги къыйналгъанды Алийни. Ата журт урушну жигитине туугъан жеринде былай тюбегенлери тюзлюкден узакъ болгъанын ангылагъанды ол. Бу чюйрелик къырал даражада, Сталинни, партияны оноулары бла этиледи дегенни уа, биягъыча, акъылына сыйындыралмагъанды. «Ашыкъмагъыз сиз. Тюзлюкню атасы ёлюп къалгъан сунмагъыз. Тапхан да этерме мен ол тюзлюкню, сизни тийишли жеригизге да олтуртурма!» – деп айырылгъанды аладан Алий, жолну уа, айтханымча, жаны-тини Чегем жанына бургъанды.

Тёбен Чегем, Акъ-Топуракъ, Гюдюрдю, Думала. Элле бар, эллиле уа жокъ! Тау эллени барын да къабыр шошлугъу басып. Ары да къарайды Алий, бери да бурулады. Анда да кёреди тауланы, бирси жанында да кёреди. Таула бар, таулула уа жокъ! Мудах къарайдыла Алийге таула. Бушуулу къарайдыла. Терслик аладан чыкъгъан кибик, Алийден кечгинлик тилегеннге ушап къарайдыла ала. Кёллери толгъандан, тиллери

артха тартхандан зат айталмайдыла кеслери уа. «Акъ башлыкълы къарт таулула», – деп, ауур къарамын таулагъа кётюрдю Алий. – Жаназыгъа сюелген таулу кишиле», – деп, ауур ахтынды.

Уруш узгъасындан сау къутулгъан аскерчиле эллерине къаллай умутла бла къайтханларын айтхан болур Алий ол къагъытында. Туугъан таулары аланы алларында борчларын озгъурлу толтуруп къайтхан батыр уланларына не халда тюбегенлерин да айтхан болур. Туугъан арбазына къалай киргенин, анда не кёргенин да билдиргенди, сёзсюз, ол Москвагъа.

Ата юйюню сехлеринде тохтады Алий. Дейме да, алгъын сехле болуучу жеринде. Турушуна сын таш болуп къалды кеси уа. Тюз ол иликичге ушап. Алийни атасымы орнатхан болур эди аны, не уа аппасы окъунамы? Къонакълагъа юйню иесинден эсе, алгъа тюбеучю иликич. Келген адамгъа юйню иесини мангылай жарыгъын аны кесинден эсе, алгъа кёргюзтюучю иликич. Кёремисе, жюген билекликле бла нохта баула нечик ариу сыйдамлагъандыла аны. Бусагъатда уа жюз жыл мындан алда асыралгъан адамны сын ташын кёр да къой. Бийик мурсадан баш чукою мудах къарап. Кеси да таш тюрсюнлю болуп къалгъанды. «Ачыудан къаралгъанды, харип, иликичибиз», – деди Алий ичинден.

Акъылы ол иликичге берилгенлей, иги кесек сюелди Алий: «Бу шошлукъ... Шошлукъну ауурлугъу болады деп турмай эдим... Инбашларындан тирмен ташла басхан кибики. Кеси уа нечик къалынды. Къабыр шошлугъу дегенлери бу болур. Ауур да, къалын да. Кёремисе, таланган, бу тамашалыкъны! Къалай ачы тауушу болады шошлукъну да! Анда да тюз былай ачий эдиле къулакъ жиклерим. Топладан ата туруп. Къулакъларындан къан окъуна чыгъарыучу эди бир-бирлени уа».

Бу ауур, бу сангырау шошлукъну къалын теренинде не эсе да бир къарыусуз ауаз жаратыла башлагъанча кёрюндю Алийге. Аны бла бирге къулакъ жиклерине бир хычыуун женгилик келгенча сезилди. Кёкденми саркъады бу ауаз деп келди Алийни акъылына, ол къарамын ёрге бургъанда уа, ауаз жер теренинден чыгъа келгенча кёрюндю. «Тохтачы алай! Кёкден да саркъмайды ол, жер тюбюнден да чыкъмайды! Мени отоуму терезесинден келеди бу ауаз! – деп, солууун тыйды Алий, жюрегини ургъан тауушларын окъуна тохтатыргъа кюрешди. – Жыр? Хоу бирда! Хау, бешик жырды! Макъамы... Ёню... Олду, олду!» – Не эсе да бир уллу къарыу жерден ёрге алып къойду Алийни. Алай хыны кётюрдю да, юйю таба атды.

Ырысхыдан, адамдан да толу юйюрюн къоюп кетген юйюне не халда киргенин, анда не излепенин бла не тапханын жазмай а къалай къоярыкъ эди Алий?! Къалынлыгъын жилин жырмиз, ичинде атлы кёрюнемез мурсаны теренине тюшдю ол.

Адам акъылы бла адам сезими, сиз экигизден тамашалыкъ зат жаратылмагъан кёреме бу дуня къудуретинде. Бири болгъан жерге экинчиси жууукълашалмазлыкъ затланы окъуна, къоншула этип, бирге къошуп къоясыз сиз. «Къарачы сен бу ишге, туугъан арбазымы ханслары окъу-

на кьучакълайдыла мени! Тансыкъ болуп, аллыма кьарап тургъандыла была да. Кёргенлери бла уа... жан-жанымдан алып. Бирлери ёшюнюме кьысыла, бирсилери боюнумдан кьучакълай!» – дегенден башха оюм бусагъатда Алийни акьылына сыйынырча туююлдю.

Арлакъ атлагъаны бла, мурсала Алийни кьол сыртларын бла жаякъларын, мангылай орамын бла бурун сыртын кюйдюре башладыла. Аладан алгъан сезими уа адамны акьылын башха жанына буруп ишлетди: «Эй, таланган, эй! – Алийни ич ауазы ачыу тюрсюн алды. – Бу жерни адамлары угъай эсенг, битими-хансы окьуна жау болуп кьалгъан кёреме да манга!»

Болсада кьызылжагъаланы буйрукъларына жегилмеген киши бу ханс-хунсланы чырмауларын кьулакъгъа алмады. Гумулжук тебелеге да абынады ол, аякълары жубуран тешиклерине да кетедиле. Мурсала, кишен болуп, инчиклерине чырмашадыла аны, кьамичиле болуп, кёзюне-бетине тебинедиле. Юй бийчесини жарыкъ умутлу кюнюш ауазы уа, бар чырмаулагъа да кьарыр кюч болуп, терезеден чакъырады.

Саулукъ ингилиги токъ уууртчукъларын кьызартхан топалайчыкъ жаннет мамырлыгъында жукълайды. Ариу тюшчюгюню жылы, жарыкъ да татлысын жумушакъ эринчиклери бла эмеди ол. Анасы уа, кьайгъылы-умутлу кьарамы бла аны бетчигин назик-назик сылай, бешик жыр айтады. – Бу сурат Алийни кёзюне шарт кёрюнюп кьалды бир чакъда. Алайда уа, юй бийчеси айта олтургъан бешик жыр бла тенг созулгъанча болуп, Бернесни ауазы да чалынды аны кьулагъына. «Ты меня ждёшь, и у детской кровати не спишь», – деди ол ауаз. Бир кесекден сора: «И поэтому знаю: со мной ничего не случится», – дегенни да кьошду.

Жангыз безгисине тагъылгъанлай, бир жанына эриши кьаймишип тургъан эшик кьангагъа тирелди Алий. Кьолун анга узатып, аягъын босагъа ташына салды. Таш юсюнде кьалкып тура кёре эдим, кёхтюй элгенип секирди. Кесин эшик кьангагъа урду ол, артха чартлады олсагъат, Алийни чурукъ башына ышыла, мурсала теренине ташайды.

Кёхтюйню ызындан кёзюн учхара бакъдырды Алий, алайда тыйыла турмагъанлай, босагъадан ичине атлады. Онг жанындагъы эшик ачыкъды. Кьангасы окьуна жокъду аны. Алий а сол кьолуна бурулуп кьалды. Кьолун, былай бир жийиргенчли кьалтырауукъну да сезе, эшик сабына салды ол. Эшикни бери уа тартмады, кеси аны таба ийилип кьалды. Кьулагъын эшик кьангагъа салды. Бир таууш эшитиригине энтта ийнанып тура кёре эдим бу адам! Аны кьулагъыны ичине уа кьалын шошлукъну ауур толкъуну урду.

Кьалай ангылагъын да, кьалай ангылатхын бу адамны халын? Бу кьуругъан, бу тоналгъан, бу бош кьалгъан журтда не зат табарыкъ суна болур эди ол? Аны ичин кьайгъы алды. Эшикни, шо болалгъаны кьадар, шош ачаргъа кюрешди. Ол а, тот безгили ауур кьанга, бир эришиле гыжылдап ачылды. Кесине: «Бешикдегин элгендирип кьойдум ушайды да!» – деген тырманны жолукъдура кирди Алий отоуна.

Ой сени жауунг кирсин быллай отоугъа! Жюреги юзюлюп тюшген-ча болду да къалды насыпсыз Алий.

*«Къанатлы
Азыкъчыкъ
Алып келди уясына,
Анда уа, балалары
Жокъ болуп,
Уясы – къуппа-къуру.
Кимге берсин
ауузундагъын?!»*

Насыпсыз Алийни олсагъатдагъы халын кёрюп, сезип жазгъан сунарса Ахмат бу тизгинлерин.

Жашчыгъыны бешиги. Эки къулагъы эки жанына аууп, тешек орунчугъу уа аланы арасында баштёбен къапланып. Тешекчиги ары, тобукъ жастыкъчыгъы бери атылып. Ма быланы юслерине тирелип къалды, отоууну босагъасындан ичине атлагъанлай, Алий.

Къаллай кёкле кюкюредиле бу чакъда Алийни ичинде, къаллай элияла атылдыла! Къалай тюрлю бурулду бу адамны акъыл тирмени былайда, неллай сезимле жандыла аны жюрегинде! Не сен, не мен сынамагъанбыз, Аллахны ахшылыгъындан, быллай ачы кюйню. Аны себепли Алийни бусагъатдагъы халын келишдирип айталырча мен тюйюл, аны толусунлай ангыларча сен тюйюл. Тохтап, бузлап къалгъанды ол. Кеси да, кёрюм-сезим деген затларын тас этип, турушуна сын таш болуп къалгъанды. Заман да тохтап къалгъанды ол чакъда, кюн да сын къатып къалгъанды.

Азмы тургъанды Алий бу къарангы, бу сууукъ жокълукъну теринде, кёпмю тургъанды – аны кеси да билмейди ол, мен да айталлыкъ тюйюлме. Бир заманда, сыннган бешикни тюбюнден чыкъгъанча кёрюнюп, бир ачы къычырыкъ урду Алийни къулакъ жиклерине. Алийни мыйысына сюнгу болуп чанчылды ол сабий къычырыкъ, жюрегине къама болуп кирди.

Кесин алгъа атды Алий, сермеп алды да, бешикни кёкюрегине къысды. Жаягъын а... О Аллах! О къадар! Нечик адыргы этип изледи бу адам кесини тансыкълыкъ оту кюйдюрген эринлерин сабийчигини токъ ууртчугъуна къысаргъа! Кесини зыбыр жаягъын жашчыгъыны жумушакъ эринчиклерине тийирирге, аны жылы солуучугъун жаягъында шо бир сезерге къалай бек кюседиди! Анга уа, о не амал да, не медет, жаягъын сыннган бешикни сууукъ къатысына къысаргъа тюшдю да къалды.

Шайырны ол насыпсыз къанатлысыны бушуулу къадары тюзюнлей, толусунлай къатланып къалмадымы Алийни юсюнде?! Алай болгъанлыкъгъа, адамны дуняда жаны барланы, жаны жокъланы барындан да энчи этип тургъан ёзгелик былайда да бузулмады. «Келтиргеними кимге берейим?» – деген соруу жууапсызлай къалмады. Бери бурулду да, «келтиргенинден» Сагъитге бла манга чомарт юлюшле чыгъарды Алий, ары жанына айланды да, Геллякагъа бла Зулкъайгъа узатды. Ар-

лакьдагъы кьарыусузланы да кёрдю ол, берлакьдагъы онгсузлагъа да кьол узатды.

«Ырахат олтуруп жазыу эте тургъанынлай, – деген эди бир жол Зулкьай, – кьаламын кьангагъа уруп, кесин эшикге атыу бир кьылыгъы бар эди Алийни». Хапарыны былайына жетген чагъында да атхан болур эди Алий кьаламын. Бу эсгериуонден кьачып да чыкьгъан болур эди эшикге.

Кесини юсюнден да тапханды Алий уялмай-буюкьмай айтыр затла, алай кьагъытыны асламын башхаланы юслеринден жазып толтургъанды. Ма алайда Алим – Совет Союзну Жигити, ма аны кьатында Мухажир. Сора Мухтар – самолёту бла бирге кюе тургъан ууахтысында окьуна Ата журтуну аллында борчун толтура баргъан жигит.

«Уллу Ата журт урушха мени адам саны аз, адамлыгъы кёп болгъан халкьымы ючден бири кьатышханды, – деп да кьошханды ол. – Аланы кёбюсю уа ма бу мен атларын сагъыннган жигитледен кем тьююлдюле».

Аны бла бирге Алимни кичи кьарындашлары сюрюнлюкде ачдан ёлгенлерин да билдиргенди Алий. Мухтарны бла кесини сабийчиклери кьазах жеринде кьум тёбечикле болуп кьалгъанларын да айтханды. Андан сора уа: «Жолдаш Сталин! Бу тюрлю кюйсюзлюклени кимле эселе да сенден жашырын этгенлерин билеме мен. Сен билген болсанг, аллай ишлеге жол бермезлигинге толу ийнаныпма. Болдурулгъан терсликлени тюзетмей кьоймазлыгъынга да ийнанама мен», – деп жазгъанды Алий.

Керохлу кьонагъыбыз биле кёре эдим: кьагъытыны бир-бир жерлерин Зурумгъа окьутханды Алий. Зурум а сёзюн сёзю бла келтиреди: «Малкьардан кёчюрюлгенлени, ала уа барысы да Уллу Ата журт урушда жан-кьан аямай сермешген жигитлени аналары бла эгечлери, юй бийчелери бла сабийлеридиле, кёп кьалмай, жартысы кьырылгъанды. Сени жанынгдан аталыкь кьайгъырыу терк этилмесе, алай болмазлыгъына уа терен ийнаныпма, сау миллетни аты узакь бармай ёчюллюкдю».

«Адам чыдамы кьарымазлыкь жаханым болумлада кючден жан кечиндире тургъан кёчгюнчюлеге бу комендантла этген артыкьлыкькланы санга айтмай кьоялмайма», – дегени бла башлап да, бир бёлек юлгю келтиргенди Алий. Комендантладан бири бла кеси кьалай танышханын а, Зулкьайгъа айтып, кьагъытына тюшюрмей кьойгъанды. Былайда мен Зулкьайны эсгериуон келтиреме.

Алий жеринде чыдаялмай башлагъанын кёрдюм бир ууахтыда. Кьаламын кьанга юсюне быргъады ол, секирип, ёрге кьопду. Бусагъат юй тубюню узунлугъун бла кенглигин ёнчелеп башлайды деп келди кёлюме, ол а артха олтуруп кьалды. Жингириклерин кьангагъа тиреди, башыны ауурлугъун кьолларына жюкледи. Бу халында бир кесек олтурду да, сора, кьыйналгъан сагъатларында кьуруда этиучюсюча, эки кьол аязы бла бетин сылады. Бетин сылай, башын ёрге кётюрдю, кёзлерин ачды. Кёзлерин ачды ол, кёрген затлары уа, мен сезип олтурама, былайдан узакьдадыла.

Жамбулну тёбен этегинде бир уллу элде тохтагъанды Алий. Юйюрюн излей айланнганын айтханма. Шахарда да сурайым, тегерекде элле-

ге да къарайым дегенликде. Шахарда тохтаргъа уа къоркъгъан этгенди. Бир чырмау салып иш къоярла, бир исси къапдырырла деп. Хар ишин а салыннган жорукъладан чыкъмай этергеди мураты. Былайда комендант-ха барып къалгъаны да аны ючюн болгъанды. Аны «къара дефтерине» жазылмай амалы жокъду.

Келеди Алий комендантха. Алайда уа, тыш эшикни босагъасыны жанында, аркъасын къабыргъагъа берип, мугур олтургъан кызчыкыны кёрдю. Нечик назикчикди, харип, бу сабийчик, нечик къарыусузчукъду деп жазыкъсынды. Аркъачыгъын да ортасындан сыннган чертлеуюк чыбыкыгъа ушатып къарайды анга. Былайда уа ол тиширыучукъ да, андан умутлumu болду экен, кёзлерин Алийге кётюрдю.

Бет къанындан, чачындан-къашындан бу тиширыучукъну миллетин билалмады Алий. Бет къаны жокъду аны, эки кёзю жилямукъдан толудула. Кеси да, Алийге кёрюннгенча, сабий кызчыкъ туююлду. Ауурлугъу да жокъду бу жазыкъны, алай, ёрге кючден кётюре келген къургъакъ агъачын, тобукълары тутмагъандан, энишге бошлап кёйдю.

Эшик сабына узатхан кёолун энишге бошлады Алий, тиширыучукъну къансыз бетине бла къалтырай тургъан жукъа эринлерине жаны эрий къарады. «Бек аздан бир жыйырма жылны уа къууалагъан кёреме бу насыпсыз», – деп сейирсинди ичинден. Ызы бла уа: «Ай, бу да бизникиледен болур ансы, комендантны эшигин сакълап нек олтурлукъ эди», – деген сагъыш келди Алийни акъылына.

Тиширыучукъ арыкъ аркъасын къабыргъадан сакъ айырды, Алийни болушлугъун ыразы болуп алды ол, алай бла кесин ёрге сюеди. Алийни аллына атлады сора ол. Ичинден ургъан жилярыгъын кючден тыя, къалтырауукъ эринлерин не эсе да айтыргъа хазырлады. Бу насыпсыз жан бир уллу кыйынлыкыгъа туюшуп тургъанын кёргени бла, Алий, аны не айтырыгъын сакълай турмай, эшикни сабындан сермеди. «Жердегиле, Кёкдегиле да адамгъа къажу болуп къалгъан къаргъышлыкъ дуния!» – дегенни ачыулу мурулдай, эшикни хыны тартды.

«Кесим ёлежакъ, кимге не бережакъ» дегенлейди Алийни онгу. Алай кесин унутуп кёойгъанды ол былайда. Бу къарыусуз жаннга кеси суюгенча болушалмазлыкыгъын сезгени неден да бек кыйнайды аны, азкёп болса да, бир себеп этерге итинмей да болалмайды ансы.

Ышаныулугъу бла туююл, ачыуу бла ачханды Алий бу хужу эшикни. Ачханы бла уа, не эсе да бир ачы-мысты, бир жийиргенчли ийис бетине урду да, Алийни артха тентиретди.

– Къайры сугъулуп келесе? Ашыгъыш жумушларым бардыла деген ушайма да санга! Аланы бошагъанымдан сора, кесим чакъырырма дегеним къайры барады?! – деген ауаз да, тюз ол аман ийисча, жийиргенчли болуп эшитилди Алийге.

Комендантны аллында жарты ичилген шешаны кёрдю Алий, аны халын ангылагъандан сора уа, ауазына темир тауушла кёшуп, кесин андан ёр этип сёлешди;

– Жолдаш майор! Сен алыкъя манга бир зат да айтмагъанса! Алай керти да болжалгъя салыр къярыуунг болмагъан жумушла башынгы басып тургъанларын а кесим да кёрдюм, кечир, – деп, комендантны чимдип айтды. – Сора биз да итлени суугъя сюре айланганладан тюй-юлбюз, бу къярал кыйматын тутхан «ашыгъыш жумушунгдан» бир кесекге бёлсек, гюнях салма.

Къярыусуз тиширычукъну онгсуз ауазын сакълагъан киши эзилген бадыражанлагъя ушагъан тана кёзлерин жандырыргъя кюрешип къарады къонагъына. Жагъя тюймелерине да къатылды ол, бир жанына къаймишип тургъан бёркюн да семиз башына табыракъ орнатды. Ёрге къобаргъя да бир эникледи ол, алай, ауурлугъун кётюралмаймы кълды, огъесе намысынамы келишдиаралмады, къопхан а этмеди.

– А-а... Мен а... Да алай эсе уа... Ёт былай бери, сюелип турма... жолдаш... майор, – деп, къарамын Алийни чынларындан аны ёшонюнде орденлерине кёчюре жаркъмалады комендант.

– Сау бол, майор. Мен артыкъ ёхтем адам тюйюлме, былайы да тамамды манга. – Комендант кёргюзтген жерге бармады Алий, эшик артында сюелген эски шинтикге олтуруп кълды. Ичинден а: «Майор чынны, уруш индекледен чыгъып, къл сермешлеге кире алмагъанынг а кёрюнюп турады, шуёхум», – деп белгиледи.

– Да охо, сен алай сюе эсенг, – деп, комендант, эки кёзюн Алийни юсюнде тутханлай, шешаны стол юсюнден кетерди. Аны тынгылы орнатхандан сора уа, къарамына соруу тюрсюн чапдырды.

– Айтама да, майор, кесим да бек амалсызма. Мени да, болмагъанча, кыйын ишле сюрюп айланадыла. Алай алгъя ол тиширычукъну жумушуна къарасанг, иги боллукъ эди. Не десенг да, биз эр кишилебиз. Ол а, кесинг кёргенсе, жазыксыннган да болурса, бир къярыусуз жан.

– Ол дегенинг?! Энтта кетмегенмиди ол... къахме? Урушдан анча орден да алып келген жигитни артха тюртюпмю! Аны тёздюрюп, къайда болса саякны жумушларына къараргъамы? Мен эталмазлыкъ затланы айтаса, жолдаш майор! – кесин ёрге-ёрге ата сёлешди комендант.

– Тилеп айтама, майор. Алыкъя тилеп сёлеше турама. – Алий жеринден кълду. Къарамын къонакъбайы таба къысха атды, аны эркинлигин сакъламагъанлай, эшикни ачды.

Жыйрыкны этеклери жерге сюрреле, инбашлары кёп кълмай кызыны жингириклерине тюрюп, ол бусагъатдагъы иесине деп бичилмегенин туура этедиле. Кеси аллына кымылдамаса, бу жыйрыкны ичинде жаны болгъан зат барды деп ийнанмазса.

– Мен... эрттеден жюрюйме бери. Анам... Ол мындан узакъдады. Мен а мында...

– Охо, эгечим, охо. Былайчыкыгъя бир олтурчу. Къоркыгъан этме сен, ашыкыгъан да этме. Айт жумушунгу, ангылат комендантха. – Былай юйрете, кызыны стол къатындагъы шинтикге элтип олтуртду Алий. Комендантха уа: «Акылынгы берип тынгыла», – дегенни къарамы бла ангылатды.

Алий кьолу бла, кёл этдире, кьызны инбашына кьатылды да, эшик артындагы шинтик таба кетди. Къыз а аны ызындан, кьатындан кетип кьалгъаны ючюн ыразы болмагъанын билдире, мудах кьарады. Алий жерине олтургъандан сора, аны ашыргъан мутхуз кьарамын аллындагы онгсуз жаннга кёчюрдю комендант.

– А-а! Биягы сен?! Мени жалкьытханынг ючюн, бетинг жибимегенин кёреме. Кесинг дамы эрикмегенсе бери жюрюгенден, кесинг дамы арымагъанса, таланган?|

– Да... Башха амалым жокъду. Къайры барайым да, кимге табынайым? Болуш, кьор болайым жанынга, шо кьурманынг болайым, эт манга бир мадар!

– Не мадар, не болушлукъ? Къуру сен болсанг эди уа менден болушлукъ тилеген...

– Айтхан эдим да. Анам... Бек кьыйынды дейдиле. Кьатында уа шо бир суу уртлатыр адамы болмагъанлай. Айтханма да... Къарындашым урушдан ауур жаралы болуп... Келе келгенлей, ёлюп кьалгъанды. Мен а аны да кёралмадым. – Къыз жилимукъларындан кьарылып тохтады.

Комендантны базыкъ богъурдагындан эришиле боркъулдап чыкьгъан ауазындан жийиргенди Алий. Аны бу кьарыусуз жаннга алай ауур тырманла этгенин кьыйын кёрдю. Жилимукъларын жутаргъа кюреше олтургъан кьызгъа уа жаны эрий кьарады ол.

– Тохтачы алай! Анаммы дединг биягы сен? Ха-ха-ха! Энтта самуду ол? Ол энтта ёлмегенмиди, таланган?! Нечик кьаты бегитилген эди, андан бери да чыгъаргъа унамай тура эсе, сени анангы жаны! О-о-оха-ха-ха! – деп, былхымсыз кюлдю комендант. Кесине алай ётгюр, алай ариу кёрюннген лакъырдаларына бийик багъа бичерин излей болур андан. Алий таба да кьарады кеси уа.

Алийни ёрге кьопханын эследи комендант. Ол да кюлкюге кьошуллугъуна ишексиз болуп, жангыдан харх этип башлады. Алийде уа кюлюр акъыл жокъ кёре эдим.

«Болду, маржа, болду! Уо энди кьой! Сюеклерими ууатдын! Уо жанымы саулай кьой!» – деген кычырыкъла къайтардыла Алийни жашау шартына. Къараса, комендантны юй тюбюне бауурландырып, кеси уа аны, билеклерин да жауурунларына кьысханлай, тобукълары бла ийлей турады.

Хапарны былайын бир башха ауазгъа салып айтады Зулкъай. Хар сёзюне терен татыу берип, ол харам комендантха да кёлюн кенгдире.

Ахырында, кьонакъбайын да тобукълары бла ууата тургъанлай, кьарамы бла ол тиширычукъну изледи Алий дейди Зулкъай, аны тапмагъандан сора уа, тюбюндегин, билеклерин чюйресине-юйресине буруп, энтта эки-юч кере ёкюрдю.

Комендантны сыртындан тюшеди сора Алий. Аны да ёрге кётюре, аягы юсюне болады. Былайда, инбашыны ачыгъанын бетини жыйырылгъаны билдире, керохуна узалады комендант. Алий а керохун аны

кесини гумхотуна тиреп кьояды: «Тели болма, майор! Сен, акъыллы киши, кесинги тап тут! – деп салады сёзю. – Мени бери келгеними бир жаннга билдирсенг, эсингде болсун, аны айтхан тилинги, кесип алып, кесинге ашатмай кьоймам. Керохунгу уа, мен кетгенден сора, юйню чырдысында излерсе».

Керохлу кьонагъыбыз Алийни юсюнден: «Комендантны да ёлтюрюрге аздан кьойгъанды», – деген эди Зулкъайгъа. Ол аны не ючюн айтханын былайда билдим мен. Бу ишини хапарын Алий Москвагъа жазгъан кьагъытына тюшюрмей не хыйсапдан кьойгъанын да ангыладым.

Не излеу жолунда ёлюу, не юйюрюмю табыу деп, Алий Жамбул тийресиндеги эллени бирине кьалмай баргъанды, бирин кьалдырмай тинтгенди. Танышларына жолугъуп сёлешгенлери да болгъанды аны, танымагъан адамлары бла шагъырейленирге да тюшгенди. Биреуден болушлукъ сурагъанды ол, бирсине эс тапдырыргъа кюрешгенди. Миллетим сынагъан кьыйынлыкъланы саны жокъду дейди ол, ичинден кюе. Халкъыма жетген зорлукъну бла учузлукъну адам акъылы тергеп болмаз дейди, жүреги эзиле.

Жолда бара туруп да кьоймайдыла ауур сагъышла бу адамны, солургъа чёкген ууахтыларында да кьыйнайдыла. «Не ючюн?» – деп сорады кюн сайын Алий. «Шо не ючюн?!» – деп кьатлайды сорууун. Сорады Алий, сорууларын кьатлайды. Соруулары кёпден-кёп, жангыз бирине жууап этген а жокъ. «Терслиги уа тюшюрмегенди мени огъурлу халкъымы бу аман кюннге», – былай жууаплайды ахырында Алий кесине. «Тилчилени жалгъан сёзлеридиле мени халал миллетими бу аман кюннге кьойгъан, – дегенни тишлерин гъыжылдата шыбырдайды ол. – Кимни, шо кьайсы мурдарны харамлыгъыды мени сыйлы миллетими былай сындыргъан?»

Кесини юсюнден, Зурум аны сёзю сёзю бла айтады, Алий былай жазгъанды: «Мен урушха ниет, миллет кьарындашларымы биргелеринде кеси ыразылыгъым бла баргъанма. Москваны кьатында болгъан сермешге кирирни аллында уа, коммунист партияны сатырына кьошулгъанма. Тап ёлген окъуна этсем да, ол сыйлы ат бла, анга кертичи да болгъанлай ёлюрме деген кьастым болуп. Ол сермешден берисинде, биринчи орденими да анда алгъанма, коммунист атымы тазалай жүрютеме. Жаным ичимде болуп, жолдаш Сталин, сени толу ийнандырама, анга кир кьондурмам».

Алийни кьагъытыны ахыр сёзлерин а Зурум бла Зулкъай тюз бирча келтирип кьоядыла: «Жолдаш Сталин. Кимле эселе да мени халкъымы юсюнден жалгъан хапарла кьурашдырып айтхандыла санга. Ала кимле болгъанларын ачыкъларса, малкьар халкъны уа, бу бедишлик терслеуледен тазалап, туугъан жерине кьайтарлыгъынга толу ийнанама».

**«ОЛ СЕН ТУУГЪАН ЖЕРНИ ЖАРСЫУЛАРЫ
ШАГЪЫРЕЙДИЛЕ МАНГА...»**

Нени юсюнден жазадыла бусагъатда назмучу тиширыула? Не зат къайгъы этдиреди аланы, бютюнда ала аз адам санлы халкъланы келечилери эселе? Бизге жуукъ тюрк миллетледен биридиле башкирлиле. Аланы аты айтылгъан поэтлери кепдюле: Мустай Карим, Мажит Гафури, Габдулла Тукай, Равиль Бикбаев, Зайнаб Биешева эм башхала. Бизни бюгюннюгю къонагъыбыз оннга жууукъ назму жыйымдыкъны автору, журналист, Башкортостан Республиканы культурасыны сыйлы къуллукъчусу Лариса Абдуллинады.

Ол Мякаш деген элде туугъанды. Школну бошагъандан сора Башкир къырал университетде башкир филологияны бла журналистиканы факультетинде окъугъанды. Студент жылларында окъуна республикалы газетледе басмаланып тургъанды. Урунуу жолун а «Йешлек» атлы республикалы жаш тёлю газетде журналист болуп башлагъанды. Бусагъатлада «Башкортостан» газетни адабият эм культура бёлюмюне таматалыкъ этеди.

Лариса ана тилинде да, орусча да бирча уста жазады. Аны бла бирге назмуларын таматалагъа, кичилеге да атайды. Журналистика ишлери бла уа кесини республикасындан узакъда да белгилиди. Быйыл анга къыркъ беш жыл боллукъду. Аны Башкортостанны жазыучуларыны Союзуна 2006 жылда алгъандыла. Россейникине уа – эки жылдан сора.

Бек биринчиден, мен анга, аны чыгъармачылыгъына нек эс бургъанымы айтайым. Назмуларында, журналист ишлеринде да бу тиширыуну энчи оюмларын жаратханма. Сёз ючюн, бир ушагъында ол былай айтады: «Ата журтунгда сени озгъан, келлик кюннюг да барды. Киши жеринде уа – жаланда бюгюннюг», – дейди. Бу оюмла аналитикни, философия сагъыш эте билген адамны сёзлеридиле. Дагъыда ол: «Табийгъат бизни сагъышыбызны алдан окъуна этгенди: излегенибизни тапдырады, кёргенибизден дерс алыр онг береди...».

Башкир кызыны чыгармалары «Башкортостан», «Йэшлек», «Омет» газетледе, «Агидель», «Шонкар», «Бельские просторы» деген республикалы журналлада да чыгадыла. Аны чыгармаларында ана тилине, ата журтуна сыймеклик ёсе келип, дуня кенглигине жайылганын кёресе. Ол сыймеклик толтурган дуня уа жайгы ашхамча жылыды, кыуатлыды, ариуду. Кесине артык эс бёлдюрген а аны сезим лирикасыды. Анда алай туурадыла сезимле, жерни кыалайында да тиширула бирча кыуанганларын, бирча азап чекгенлерин, сыйгенлерине тубегенлерин, аланы ашырганларын, аладан айырылганларын, жанганларын, кыйгенлерин... кёресе.

Ларисаны назмуларын Россейде, Тюркде да басмалайдыла. Москвада «Бельские просторы» деген журналда аланы терк-терк кёрюрге боллукыду. 2006 жылда барган «Илхам кезлеуле» деген регионла аралы поэзия фестивальда Лариса Абдуллина Гран-при алганды. Эки жылдан аны «Жемиш-ни татыуу» деген назму жыйымдыгы эм «Бююнню болумну юсюнден оюмла» деген публицистика чыгармалы китабы ючюн Башкортостанны Шайзада Бабич атлы жаш тёлю премиясына тийишли кёргендиле.

Дагыда ол 2015 жылда «Интеллигент сезон» деген конкурсда «Сабий поэзия» номинацияда хорлаганды. Ол 2015 жыл Россейде адабиятны жылы болганы бла байламлы майдал да алганды. Экинчи жыл а Евразиялы адабият фестивалыга кыатышханда, анга экинчи жерни бергендиле. Тюрк культураны халкыла аралы организациясы да саугыалаганды аны. Дагыда ол кесини республикасында Шагит Худайбердин атлы эмда Ахияр Хакимов атлы эришиуледе биринчиге саналганды.

МУСУКАЛАНЫ Сакинат

Лариса АБДУЛЛИНА

КЁЗЮМЕ КЁРЮННГЕН СУРАТЛА

Кел, жаш болуп, алдача, жүрекле,
Сен, мен да кычайык бу шахардан.
Ушамайды, билеме, тилекге –
Сёзюм, ёнюм кыайда кючлю андан!

Биз, кеф болуп гюлле духбарийден,
Ажашайык кыара орманлада.
Мен, кыачыргыанча сени мени юйден,
Кыысылайым, кыоруулаучум, санга.

Келтир жыйып гюллю кыысым тюзде,
Сейир этерча мен табийгыатха.
Талдынг дарман чапыракыла юзе,
Мен кыайтырыкыма гюлледен артха.

Кыыркы ишими да унутдур манга,
Ала анда кыалгыандыла жарты.
Хапар да айт, экибизни сала,
Билликме мен тюзлюк, жалгыан затны.

Кел, атайыкы жулдузлагы атла,
Эртте адет алай болуп келди.
Ах, ненча жыл агыадыла ала,
Умутланы эте менден кери.

Сууда салгыанды ай кёпюрлени,
Ол жагыагы ётерча экибиз.
Жангыз солуу – кеси жашау тенгли,
Бир такыыйкыа жашауду дейбиз биз.

Атлы болуп, учарбыз талада,
Жетмез бизни аяз да, эрише.
«Кыызны жетген» деп бар оюн халкыда,
Жангыртайыкы, ол энди келише.

Суу жагыада отну тамызайыкы,
Кыазан тагыып, ичерча чай андан.
Кыышда, жайда да сенсе урларыкы,
Кыачда, жазда да сен татлы жандан.

Бир кёрейик ата-баба салгъан
Кийиз юйде жайлаулада жашап,
Ала – табийгъатдан узакъ къалгъан,
Тура болмаз ол кёллерин ашап.

Бу таш юйледен элт кери, узакъ,
Мен тас этеме кючюмю мында!
Къайтсам бери, сахар деп, тансыкълап,
Сен терс боллукъса ёмюрге анда.

* * *

«Тенгиз хауа сакълайды къолларын,
Ол сен туугъан жерни жарсыулары
Танышдыла манга...» – дедим бирде.
Ёчешмединг айтхан сёзлериме.
Кёзлерингде – ашхам кюн жарыгъы,
Сазын а жырлады, хапар айтды,
Алай сени айтхан сёзюн анда
Жанны жашыргъанлай болду манга...
Биз – бир динни тутхан эки адам,
Алай а арабыз узакъ, баям...
Тепсейсе сен отну жарыгъында...
Ёрген сундум сени, кёрюп анда!
Жюрек жетсе эди – сезер кибик,
Акъыл жетсе эди – женгер кибик,
Заман жетсе эди – эслер кибик
Сени ариу, тасха дуниянгы.
Лейсан жауун болуп жауады ол,
Жерни этеклерин жууады ол...
Жюрек теренине салгъанбыз жол,
Алай... керексизге болурму ол?..

САНГА ТЮБЕГЕН ЖАЗЫМДА

Сен кирмединг мени жашаума
Майны элиясы кибик алай –
Кёкюреуюк, ауур болуп, жашлай,
Жауун болуп – сабий танышымлай,
Кюнлю, жылы, алтын бетли келдинг.
Ол такъыйкъа кючлю, сейир эди!
Билдим: ол – сенсе, сен! Тюйюл башха!
Бу табийгъат, экибизни сайлап,
Тейри къылыч атды, бирге байлап.

* * *

Желни биргесине жилидым,
 Кимни ёню ачы болур бек?..
 Нени айтадыла жырларын?
 Тёзалмай жарылдымы жүрек,
 Сен айлана эсенг аламда,
 Чырмауланы оя, аудура?..
 Айтады ол: «Къалсам санаргъа,
 Уллуду термилиу жанымда...»
 Ах, мен да жүрегим жарылып
 Тургъан кибик болдум арада,
 Кюйсюз тасха желге айланып
 Кючлене къарыуум алайда...
 Къагъама мен киши эшигин –
 Ах, ачмайды манга бир адам,
 Желни уа азатды да кючю,
 Безгилени юзеди андан.
 Мени кюнде аслам жумушум,
 Ол – заманын ашыкъдыргъан жан.
 Болгъанды ол боран бурушлу, –
 Мен а башха боллукъма, баям.
 Кёлкъалдымы керек бошларгъа,
 Лейсанлада элтмезме аны –
 Ол жауунла жаууп бошаргъа,
 Кюн къурутур жилимукъланы.

НАСЫБЫБЫЗ

Сездингми сен? – Бизге узакъ кенгден
 Насып къайтып келеди жаяулай,
 Умутлары, болуп тюрсюн тюшлей,
 Турадыла чарсдан къарагъанлай:

Жилек жыябыз экибиз кюле,
 Инбашлада тейри кылыч чёге,
 Мени къолларымда кёксюл гюлле,
 Кёгюм – жылы къууанч жауун төге.

Чыдап, сакълап турлукъма насыпны,
 Ашыкъма сен да къагъаргъа къанат:
 Ах, биз къоркъутмайын турсакъ аны,
 Танып къояр эсе бизни, къарап!

* * *

Шо келсем да, чакъырма мени,
Кёлкълалдым тирилик жангыдан...
Антынгы сурамазма сени,
Унутханма аны да алдан.

Ёпкелепме, аны бузунда
Умутну жарыгы танылыр:
Жюрекде сыфатым тургуза,
Ол сени акъырын чакъырыр.

* * *

О неди бу? Къараймамы билдирмей
Не сен бугъуп, къараймыса андан?
Турсам къарап, кёзню къагълалмай, иймей,
Ачармамы мен хыйласыз тасха?

Умут умутлайын къаллыкъл болурму?
Жаным – жарыкъл, къайдады ийманым?
Кёрген кюнлеримде чарсы толуду,
Жашаууму алдау бла сыйладым.

Сени манга къайсы сагълыш тартады?
Юйренмедим сезим бла кюрешге –
Алай къоркъама, ол къайтып атар деп,
Тюртюр мени ачы ёксюзлюкге...

Айырыла, кече да юйренеме:
Къужур сёзле, терслеп къарагъланла –
Бары да кетерикдиле, билеме,
Къайтып сени излейме жанымда.

Алдау, фитнес да болмайын, сен энди
Кюйдюрмесенг сезим бла, эриге...
Алгъл тилек, артда назму келгенди –
Насып сакъллап турадыла бирге.

МУСУКАЛАНЫ Сакинат
кёчюргенди.

* * *

Заман сени таба таша кетеди,
Сезимлени кёмюрча ёчюлтеди,
Жарлы этеди айтханынг мени,
Отдан тютюн жаба кёзлерими.
Алай а саума, энтга саума мен!
Саума мен!

Ашыкъмайын, заман алай барады,
Бирде тангы – жарыкъ, бирде къарады.
Кёмюр кибик жанады башлауу,
Алай а кёпдю жүрекни дауу.
Эте эсем а дау, да сора саума.
Мен саума!

Жерде уа суймеклик деген болурму?
Бирде, келип, ол жанымы къорурму?
Къыйналмайды санга уа жүрегим,
Къадар жазып, анданды кюйгеним.
Кюе эсем, солуйма, сора саума.
Мен саума.

БАЙТУУГЪАНЛАНЫ Исмаил
кёчюргенди.

* * *

Биз жашарыкъ ыз алайды:
Бармасакъ, тас болайыкъ.
Таш да Аллах деп жашайды,
Биз да алай жашайыкъ.

Къаргъышладан да тазабыз
Дин жарыкълы – бетибиз,
Биз сыйлагъан зат, къарагъыз –
Журт, анабыз, тилибиз!

Биз жашарыкъ ыз алайды:
Кертичилик – ёшюнде.
Ант да алай тапланады
Ёмюрлени тёшюнде.

Къоркъмай къанат да керирбиз
Бу огъурсуз заманнга,

Намысыбыз бла барырбыз
Туура ахыр жоллагъа!

Биз жашарыкъ ыз алайды:
Жюреклени да ачып,
Жаныбызны да аямай,
Бар жаулукъну да чачып.

Сиз да аны бла таныгъыз –
Бекбиз ата жоллада,
Жесирликден да эркинбиз –
Дин тыйылмаз шынжырда.

Аллай ызда жашарыкъбыз:
Биригюде! Бирликде!
Бирча оноу этерикбиз
Тамблагъы кюнюбюзге.

Ол ызгъа биз келишгенбиз,
Хорламазла ёмюрле.
Къуш уяла да ишлербиз
Къаялада, бийикде!
Къуш балала ойнакъларча
Деу Жайыкъны кёгюнде!

ЖАШУУЛАНЫ Темирлан
кёчюргенди.

БИТТИРЛАНЫ Ахмат

* * *

Ичинг – хыйладан толу,
Жюрегинг – кьурум-къара.
Кесингден жюйрюклеге
Жолда тузакъла сала.
Къайсы жилиян тешикден
Чыгъып келдинг дунягъа.
Сюйрелген жолунга да,
Хауагъа да уу жая.
Къалай жашайса жерде,
Жийиргенчли метекеча,
Чакъан да жилияр эди,
Аны санга тенг этсем.
Сени ууунг жетмеген
Бир тюз адам къалдымы?
Харамлыкъда санга жетген
Жерде бир жан бармыды?
Тилбаракъла къарс уруп,
Тепсечи бир аллымда.
Ай, зауаллы Магъазалий,
Гяпчи болуп къалдынг да.

* * *

Аллахха шукур болсун,
Адам къанын тѣкмедим,
Тенгин сатхан бедишлик
Бир заманда жетмеди.
Жюкню да бек ауурун
Кесим алыргъа кюрешдим,
Арт къабынымы бѣлюп,
Тенглериме юлешдим.
Къарыулугъа жалынып,
Къарыусузну тюрте эдим.
Факъырагъа тюбесем,
Къызгъанчлыкъ да этмедим.
Багъалы деп кѣзюме,
Кѣпле учуз сатдыла.
Манга юсгюрюлген итле
Кеслерин да къапдыла.

Кимге салсанг да кьапхан,
Ары кесинг тюшерсе.
Керти тенгни татыуун
Ол заманда кюсерсе.
Алай тенгинг табылмаз,
Аны эртте сатханса.
Тенгни тюзлюгю иймей,
Кир багушха батханса.

Ёлген саулагъа төред,
Аллахдан келген салам.
Ёлюм кимни да кёреди,
Ёлюмсюз болмаз адам.
Кимни жетеди жолда,
Саусузну – төшегинде.
Биреу ёледи кьолда,
Къагъанакъ – бешигинде.
Ёлюм жашауча, кьартды,
Сибиреди сауланы.
Ёлюмге ёлюм жокьду,
Тергемейди жылланы.
Жашау а – суху черек,
Ашыгъады тенгизге.
Анда ёллюгюн билмей,
Ёлюм келтиред бизге.

Ёлюм – бушууну кюйю,
Мудахды аны ёню.
Адам – заманны кюлю,
Къабыр а – ёмюр юйю.

Жайларым жашил чакъгъан
Кюнлерим да ётдюле.
Терегими бууакъ басхан
Къышларым да жетдиле.
Жылларыма кьошула,
Бушуу жолда барама.
Алгын жашха ушагъан,
Энди бир ауанама.

Аурумай ёллюкме жолда,
Терек аугъанча акъ кьаргъа.
Болжалсыз келир ажалым,
Алайды жазыу кьадарым.
Кюлеми келир ажалым,
Къыйнармы, чыгъалмай жаным?

Ёлюм аллында жангыз
Къалады адам, билеме.
Тенглериме болушалмай,
Аны ючюнмю кюеме?

Анамы кёз жашы төгюлген
Алтын чыкъ жукълайды кырдыкда,
Мен анамы термилген
Кёзлерин кёреме чыкъда.

Жашау ёлюмсюз болмаз,
Жулдузла уа жашарла.
Ким ёлюр, ким тууар
Жашау болгъан кьадарда.

Къайгъыла кюйдюрген жүрегим
Биледи тынчлыкъны багъасын.
Толкъунла арытхан тенгиз да
Излейди солургъа жагъасын.

Мени суюген тенглерим,
Жулдузларым батдыла.
Итге саналмагъанла,
Баш кётюрюп, чапдыла.
Жалгъан даула тагъадыла,
Кюрешедиле жояргъа,
Тиллери жара сала,

Союм маллай сояргъа.
Ахсатадыла жолумда,
Заран сала ишиме.
Кеслеринден башханы
Санамайдыла кишиге.
Ачыкъ жаула болдула
Алгъын бугъуп тургъанла.
Адам къапха кийирип,
Артда Аллах ургъанла.

* * *

Бёкем болсанг, эмен бол,
Бутакъларынг керилип.
Субай болсанг, нарат бол,
Кёк чатыргъа тирелип.

* * *

Кесим ачлай къалсам да,
Къабарыкъ къабынымы
Къарыусузлагъа бере,
Жашауумда келеме.
Хар ачдан инжилгенде,
Ач кюнюмю кёреме.

* * *

Адам уялыр жерде
Кёрмегенча этерме.
Аны айыбын алып,
Къабырыма кетерме.

* * *

Тил бла акъыл бирге
Тутмасала бир бирин,
Тил – узун, акъыл къысха
Болса, ким тыяр серни?

* * *

«Бек татлы неди?» – дегеннге,
«Ана сютюдю», – дерме.
«Андан сора?» – деп сорса,
«Ана тилимди», – дерме.

* * *

Кюнюм ашхамда бата,
Кечем – мудахдан-мудах.
Тангым тынгысыз ата,
Санларым болуп ырмах.
Чачым акъдан-акъ бола,
Жюрегим чанча-чанча,
Жараларым ашлана,
Жылларым артха къача.
Къартлыкъ – жууукъдан-жууукъ,
Жашлыгъым чарс туманда
Къол булгъай, жолда бугъуп,
Мен аны унутханма.
Барама тик жолумда,
Ёргеден-ёрге ёрлей,
Къайда абынырыгъымы,
Жыгъылырыгъымы билмей.

* * *

Сабанда арыгъан ёгюзча,
Кюнлерим ётедиле ауур.
Ишлейме, ишлейме бошуна,
Аркъам да болгъанды жауур.
Юзmezми жутады суууму,
Тенгизге жетипми жутулады,
Хайырын кёрмейме ишими,
Тюнюм тюшюмдеми тутулады?
Булутла чёгюпмю ичедиле,
Жаууну кёлюме жауарча.
Кёлюмю ичипми кетедиле,
Жаууму кёлюне жауарча.

* * *

Кече шошчукъ келеди,
Къара бояуун теге.
Къууанама кечеге,
Ана кёзлени кёре...
Кече къарайды манга
Анамы кёзлеринден.
Анамча дугъум кёзлю,
Анамча татлы тили...

* * *

Тауукъ бауурун салып,
Чыгъаргъанча балала.
Сабийлерин да алай
Ёсдюредиле анала.

* * *

Тёзген төш ашай эсе,
Аны төшюм биледи.
Жаралы жүрегими,
Таш болуп, нек эзеди?

* * *

Заманны жел тирмени
Кимлени кьум этмеди?
«Аллах менме» деген да
Ёмюр жашау этмеди.

* * *

Ёксюз ёсген баланы
Кюню – къара, кёлю – тар.
Жашлай ёлген ананы
Сабийлерин ким сакълар?
Ким биледи жүрегими
Къанай тургъан жарасын?
Хар жашагъан кюннюмю
Сорчу, неди багъасы?
Чарс туманда барама,
Атым – сокъур, мен – акъсакъ.
Ачы кюйле такъсам да,
Жашауну турдум махтап.

* * *

Тангым жарый келеди,
Сютюн төге таулагъа.
Аллах бизге иеди
Къудуретин саугъагъа.
Жарыкъ тангы атханла,
Чууакъ болсун кёгюгюз.
Жолда «таякъ къакъгъанла»,
Жютю кёрюп кёзюгюз.

Жюреклеригиз таза
Болсун жарыкъ тангча,
Сизни намазлыкъларыгъызгъа
Мёлекле келип кьонарча.

* * *

Къара жилиян, уу жилиян,
Нек киресе тюшюме?
Кече жукъу бермейин,
Чёргелесе юсюме.
Сыртынг ариу болса да,
Ичингде от жанады.
Сюйрелген ызында да
Уу жайылып барады.
Къайсы къара кюн кирдинг
Мени татлы тюшюме.
Ууунг байлай санларымы,
Жылыналмай, юшюдюм.

* * *

Тауладан акъ жоллагъа
Ай жарыгъы тийгенди.
Акъ къар, алтын суу ичип,
Алтын парча кийгенди.
Кече – жарыкъ, кече – чууакъ,
Тазады кёксюл хауа.
Терекле башы – бууакъ,
Жукълайды чегет тала.
Накъут-налмас сепгенча,
Кёз къамата төгерек.
Табийгъат той этеди,
Жерни бешикге бёлеп.

* * *

Заман – эмилик атлы,
Бойсунмайды кишиге.
Къарт а – аман сагъатлы,
Къарасанг жүрюшюне.
Болуучу эди заманы –
Жюреги кьан къайнатхан.
Шырт чыгъарып къамасын,
Къан майданда ойнатхан.

Заман бюгеди кимни да,
Къачханны да жетеди.
Жулдузланы да кенгнге
Ууатып, кюл этеди.

* * *

Къара жауунла жауа,
Акъ къар да жаба жерни.
Сууукъ къышла да келе,
Куртну сюрдюле желе.
Кюнле-айла озалла,

Жылла бир бирни сюре,
Черекле сенсиз агъа,
Мен а жалынсыз кюе.
Жукъусуз кечелерим,
Ёмюрлеча созула.
Кёлюм – кёрюнгча такъыр,
Жылла алай оздула.
Сен а жашарса мени
Жюрегимде ёлгюнчю.
Мен да – сени жанынгда,
Къадарымы кёргюнчю.

* * *

Гюл терегим чыгъанагъа ушады:
Тили – мурса, кёзлери уа – шинжиле.
Жиляй болур суюмекликни анасы,
Жарты жолда ёлгенине инжиле.
Сакъ жауунча, женгил ётдю булут да,
Къанкъаз болуп, кимни кёлюне къонду.
Кёк чарсында жутулдула умутла,
Суюмекликни жагъасымы суууду?
Къула тюзде сени булутчукъ жетсе,
Ол заманда эсинге тюшюрюрге.
Суюмекликни ажашып айланнганын
Кёз жашларым, жауун болуп, жибитсе.

* * *

Къабыр кёрсенг, салам бер да дууа тут,
Ёмюр жашау этмезинги эзде тут,
Заман жетсе, сен да бери келирсе,
Намыс этсенг, сен да дууа кёрюрге.

* * *

Жерим ючюн намазлыкъгъа турайым,
Бешигиме-жериме баш урайым.
Намазлыкъны, жерни багъасы да – бир,
Жюрегимде жазылгъанды ол зикир.
– Жерим, сенсиз мен кимме?
– Элия ургъан терек.
Ташлары жиляй къалгъан,
Сууу къуругъан черек.

* * *

Сен жерибизни къызы сунуучем,
Алай ушата жериме.

Сени кѳрмесем, ёллюкме деученг,
Къайры барайым кѳрюне?
Къара кѳзлеринг жулдузла кибик,
Кюле келиученг аллыма.
Энди жолда да тюбеялмайма,
Тюбепми къалдынг къанлыма?
Назик белчигинг тал чыбыкъ кибик,
Бир ариу журчукъ кѳрюне.
Чибин патчахны къызы сунуучем,
Таза жүрекден суююне.
Сюеме деп да айталмай,
Алай суююучю эдим, билеме.
Жаннган жүрекни, сенден букъдуруп,
Энди ичимден кюеме.
Уллу ёртенни сууу ёчюлталмайды,
Алай кюеме ичимден,
Жанымдан эсе, сени суююучем,
Мен санга аны кечирмем.

* * *

Ашыгъама, кюнлерими ашыра,
Умутланы жүрегимде жашыра.
Умут къача, мен да – ызындан къыстау,
Умут – чарсда, мени аллымда уа – тау.
Нек сезмедим? Умутла – тау башында,
Жетдим десем, кенгден-кенгнге узая.
Аллымда уа сюеледиле къаяла,
Умутлагъа мен ауузлукъ салайым.
Булут болуп, кѳк тенгизге къонайым,
Алданмайын жетилмезлик бийиклеге,
Жауун болуп жауайым тирликлеге.

* * *

Сен жаууннга жау жагъып жибитмезсе,
Не жүрегин, жалынып, эри
Бугъуп къарар, къара кюнюнгю сакълар,
Кѳл кенгдирип, аякъ тюбюнде малтар.

* * *

Бир шай ючюн жан бергенлени кѳрдюм,
Къызгъанчлагъа жаным ауруду, жарсып.
Факъырагъа арт сомуму да бердим,
Аны ючюн жашайбыз, къазан асып.

ПОЭЗИЯ – ЖАШАУ МУРДОРУ

Хубийланы Ахияны жашы Назир 1934 жыл июнь айда Огъары Тебердиде туугъанды.

Сабийлик къууанчлары къазауатны отунда кюйген, кёчгюнчюлюкню къыйын жылларын сынагъан, алай а жашауда кесини жерин алгъан, терсликлени тюзлюк хорларыгъына ышанып ёсген адамланы бириди. Анга кёре, окъуугъа, билимге итингенди, сагъышларын, къайгъыларын, оюмларын назму тизгинле бла баямлар жанындан кюрешгенди. Аны поэзиясында Ата журт къазауат бла байламлы чыгъармала уллу жер аладыла. Анга да сейирсинирча туююлдо. Башхалача, бу юйюрню да, зорлукъ бла суйген тауларындан къыстагъан сагъатда Назирни эки уллу къарындашы – Осман бла Ахмат – жаула бла сермеше эдиле. Ахмат Ата журтубузну сакълай къазауатда ёлген эди. Осман, жюрегини къатында госпитальда алыргъа къоркъуп къойгъан фашист огъу бла келип, 1943 жыл Къыргъыстанда юйдегисин табады. Ол кезиуде Назир Сокулук районну Первомай элини орта школунда окъуй эди. Алгъаракъ жыллада жазса да, биринчи назмусу орус тилде тогъузунчу классда окъугъан кезиуюнде «Ленинский путь» деген район газетде, 1955 жыл басмаланады. Анга къууаннганы бла, поэзияны жол нёгер этип, бюгюннге жетди.

Орта школну Къыргъыстанда бошап келеди. Биз журтубузгъа къайтханлай ачылгъан пединститутну филология факультетине киреди. «Анам» деп биринчи китабы студент заманында чыгъады. Тёрт жылдан экинчи китабы «Аууш» басмаланады. Жаш поэтни назмуларын окъуучула бек жаратадыла, къарачай адабиятха жангы фахмулу адам къошулгъанына къууанадыла, кёп жерде жазылыр ючюн да къалмайды. Къайсы ишни тутхан да энди билиригими билгенме, этеригими этерикме деп, кёл басып тохтаса, алай узакъ бармайды. Чыгъармачылыкъ иште уа ол артыкъда женгил танылады. Назир билимин, сынамын ёсдюрюр ючюн, Москвада М. Горький атлы адабият институтха киреди.

Къыралны ара шахарында баш курслада окъугъан кезиуюнде дунягъа белгили жазуучула, поэтле бла танышханы, аланы чыгъармачылыкъ ишден айтхан хапарлары кёп затха юйренирге себеп боладыла. Фахмулу жашны назмулары орус тилге

Хубийланы Назир жыйылыуда

кёчюрюлюп, журналлада, жыйымдык китаплада басмаланып башлайдыла. Назирни поэзиясы бла кёпле шагъырей бола тебирейди. Назир анда да, бери къайтхандан сора да, къыралда болгъан уллу семинарлагъа, тубешиулеге къошулады. Алада поэтни чыгъармачылыгъына уллу магъана бердиле, китапларын махтайдыла. Бек онглу адамланы айтханлары газетледе, журналлада басмаланадыла.

1963 жыл «Комсомольская правда» газетде чыкъгъан Николай Тихоновну «Большая правда поэзии» деген статьясында быллай сёзле бардыла: «Сабийлиги къыйын кезиуде Къыргъызстанда ётген къарачай поэт Хубийланы Назир туугъан тауларына кёп болмай къайтханды. Аны назмуларында сабийлигини жерин эсге тюшюрюу бла шуёхлукъгъа бюсюреу этиу жашайдыла. Игиди да дейсе, ол энди жангы сезим бла къарайды Къарачайны ёзенлерине...»

1962 жыл «Литературный Киргизстан» деген журналда, «Наш земляк из Теберды» деген очерк басмаланады. Аны, кеси Къыргъызстанда жашагъанлыкъгъа, СССР-де белгили поэтледен бири Сергей Фиксин жазады. Сабийлиги Чуй талада ётген къарачай жашны адабиятта биринчи атламлары окъуна, ол ёсе келсе, уллу назмучу болуп, окъуучуланы къууандырлыгъын сезгенлерин чертеди. Артда бу оюму тюз болгъанын юлгюле келтирип бегитеди.

Константин Симонов бла Къулийланы Къайсын да кёп жыйылыуда Назирни юлгюге айтадыла, поэзиясыны юсюнден

Хубийланы Назир жыйылыуда

кёп жазып тургандыла. Филология илмуланы доктору, профессор Людмила Егорованы илму ишлери да бардыла. Аланы биринден юзюк: «Бу поэтни къачан да кёз туурамда тутханма, «Акъкъанат тау тёппеле» деген китабын а артыкъда эс бёлюп окъудум. Бу китап Хубий улуну фахмусу бла чемерлиги ёсгенлерине шагъатды. Назмулада лирика жылыу, философия сагъыш, туугъан жерге, халкъгъа, табийгъатны ариулугъуна суймеклик, Россейни халкъларыны къарындаш шуёхлукъларына кертилик танылады. Китап алты бёлюмден къуралгъанды да, аланы хар бири бирер уллу темагъа аталгъанды...»

Эшта, алай болмаса, Николай Тихонов, Константин Симонов, Феликс Чуев, Михаил Синельников, дагъыда башха белгили поэтле аны назмуларына магъана берип, орус тилге да кёчюрлюк болмаз эдиле. Ол чыгъармала газетледе, журналлада басмаланып да тургандыла. Оналты энчи китабы чыкыгъанды да, аланы жетиси орусчагъа кёчюрлюп, ара басмада дуня жарыгъын кёргендиле. Бир-бир назмуланы автор кеси кёчюргенди, орусча жазгъанлары да аз туююдюле. Хубий улу эки тилни да уста билгенди. КъЧР-ни халкъ поэтиди. Кёп къырал саугъалагъа да тийишли болгъанды.

АППАЛАНЫ Билял

КЪАРЧА ТАШ

Къарачайны тауларыны къоюнунда,
Билип тургъан эрттеледен къарт эм жаш,
Къобан сууну барды къая боюнунда
Къарча атлы кёкден тюшген Къадау таш.
Турлукъду ол, жер тебиренип урса да,
Болгъунчуннга Къобан сууну ахыры.
Жерден башы аз эслене турса да,
Минги тау бла бирди, дейле, тамыры.
Таулулада аллай адет болгъанды:
Кетип бара Къарачайдан тышына,
Хар жолоучу андан кесек алгъанды,
Сау-саламат къайтырма деп, ызына.
Къара кюнде халкъым, туугъан журтундан
Айырыла, алгъанд ташдан бир кесек.
Кёп жылланы чыгъалмайын тузакъдан,
Аны жалап, тилеп тургъанды тилек.
Иелерин сакълай узакъ тюзледен,
Тау тёппеле болгъанла алашаракъ.
Журтларына тансыкъ болгъан кёзледен
Кече-кюн да тамып тургъанды бурчакъ...
Узун кече кетип, танг да жарыйды.
Алтын кюнню саугъалайды бизге шаркъ.
Къарча таш да кесекчигин таныйды,
Уппа этип, къучакълайды аны халкъ.

АНА ТИЛИМ АНА СЮТЮМДЮ МЕНИ

Хар халкъны да, хар журтну да сюеме,
Адам улу бирди, жангызды дуняда.
Къайсы халкъы жарсыса да кюеме,
Тюп болгъанча мен жаратылгъан уя.
Хар тилни да сейирлиги алайды,
Ана сютню жылыуу бла татыуу.
Кёкде къушча, къанат керип жашайды
Ана тилде жаз танглан атыуу.
Ана тилни тау чучхуру саркъады,
Жюрегими ёзенлерин къандыра.
Букъу къонуп къалыр да деп къоркъады,
Къой Жолну жулдузларын жандыра.

Ана тил бла туугъан жерни сюеме,
 Бир биринден айырмайма аланы.
 Ана тилде жилийма мен, кюеме,
 Харам эсе ана сютю ананы.
 Ахыр заман келмей, дуня чайкъалмай,
 Туруп турсун, бузоу этмей ёгюзлюк.
 Ана тилле жашасынла таркъаймай,
 Сынгар бир халкъ сынамысын ёксюзлюк!
 Бушуу келсе, ана тилде жилийма,
 Кёз жашларым жылытып туугъан жерни.
 Къууанч кюнде ана тилде жырлайма,
 Ана тилим ана сютюмдю мени!

САГЪЫШЛА

Хар кюн сайын багъалыдан багъалы
 Кёрюнелле манга туугъан тауларым,
 Жюрегим да болады бек къайгъылы,
 Сагъышладан толадыла жырларым.
 Нек кёрюнед Минги тауну башлары
 Кюнден-кюннге манга ариу эм татлы?
 Былай мудах нек жырлайла суулары,
 Шорхалагъа кетген болурму атлы?
 Хар кюн сайын къысхарады бир кюннге
 Мен таулагъа къарап туруп заманым,
 Аны ючюн кёрюне болур манга
 Мудах жырны жырлагъанча Къобаным.

АТАМЫ ЖАМЫЧЫСЫ

Уруш жыллада басдырдыкъ атамы,
 Чырмап кеси суйген ала кюйюзге.
 Къара кавказ жамычысы турады аны,
 Тагъылып юйде жугъутур мюйюзге.
 Ол жамычыда туугъан тауларым, кече
 Къалгъан кибик, манга кёрюнеди алай.
 Жигитлени биринден-бирине кёче,
 Келеди жамичы, хыны жауумладан сакълай.
 Турна сюрюулеча, тизилип, жылла,
 Аууп баралла бир бири ызындан.
 Жырла, жюрек, мугур жырынгы жырла,
 Хапар жокъду анга юйге къайтыудан.
 Къап-къара тау жамычы тансыкъдан иесине,
 Мени бла биргелей атамы сакълай,

Агъарып баргъанча кёрюнеди манга,
Таулада айланч жоллагъа къарай.
Таурухла айта кечеги жауумладан
Къара жамычы атасыз юйюбюзде,
Толтуруп жүрегими терен сагъышладан,
Тагъылып турады жугъутур мюйюзде.
Унутмагъанды ол мени атамы
Сыбызгъы сокъгъанын Шобайдакъ Чатында.
Къулагъыма келеди тау жырны макъамы
Тургъан заманда жамычыны къатында.

МЕН ОТХА ОКЪУЙ ТУРАМА НАЗМУЛА

Мен сабий эдим, анам а – сау,
Жарыкъ кёрюне эдиле кёкде жулдузла.
Бийикден къарап тынгылай эди тау,
Окъуй эдим мен анама назмула.
Ой, къалай насыплы эдим мен,
Сау анама назмула окъуй тургъан!
Жана эди от, къызарып эмен,
Жылы эди хауа анам солугъан.
Тыпыр оту хатадан къоругъанча
Кёрюнеед, тегюлселе эмен къызыула.
Къачан эсе да анама окъугъанча,
Мен отха окъуй турама назмула.
Жокъду анам, къанаты сыннганд жырымы.
Мутхуздула энди кёкде жулдузла.
Ёксюз болгъанды ана тыпырым,
Мен отха назму окъуй турама.
Кетдиле келмезден жашлыкъ кюнлерим.
Ала бла бирге – огъурлу ана.
Тыпыргъа байланып тебед жүрегим,
Отубуз мутхуз турса да жана.
Тыпыр оту хатадан сакълагъанча
Кёрюнеди, тегюлселе эмен къызыула.
Къачан эсе да анама окъугъанча,
Мен отха окъуй турама назмула.

АДАМЛЫКЪ – ЖАШАУ АСЫУУ

Макытланы Хамзатны жашы Сайид, татлы тенгибиз, фахмулу журналист, жазыучу, тэзюмлюбюзню сынагъанча, бек жашлай кетген эди дуниядан. Къууанч, бушуу да юйрете кере кеслерине. Мен аны эз жашауумда сынадым.

Сайид бла озгъан ёмюрню жетмишинчи жылларында «Коммунизмге жол» («Заман») газетни редакциясында бирге ишлеп тургъанбыз. Огъурлу, тюз ниетли, фахмулу жаш. Ол кишини юсюнден учхара сёз айтып эшитмегенбиз. Хар сёзю, чамы, лакъырдысы да – хычыуун, нёгерлигин уллу-гитче да излеген жан. Ол илишанлары жүрегибизге бюгюн да къууат береди.

Бек суйген тенгибиз ишлерге газетден телевидениягъа кечгенине къууанмадыкъ. Алай ол анда литература бёлюмню таматасы къадарында миллет литературагъа, культурагъа, искусствогъа уллу магъана берип, ала тутхан къыйматны халкъгъа тохтамай ангылатып тебирегенинде уа къууандыкъ. Халкъ къалай ашыгъып сакълай эди аны хар кезиулю бериуюлерин.

Къыргъызстанда Сайид бла бир элде жашагъан тенги Ёмюрзакъ Сегизбаев – юрист, жазыучу – бизге келмей къалгъан жылы аз эди. Иши бек жууаплы, бек къыйын да болуп тургъанлай, онг тапханды тенгин жокъларгъа. Ёмюрзакъ Къыргъыз Республиканы прокуратурасында ишлеп тургъанды, андан сора анда МВД-ны бек жууаплы бёлюмюне башчылыкъ этгенди. Аны ючюн айтабыз, ауур эди иши деп.

Мен Сегизбаевни «Чариш» деген хапарын малкъар тилге кечюрюп, газетибизде басмалагъанымда, кечгюнчюлюкде Къыргъызда жашагъан адамдан, мени ол ишиме ыразы болуп, телефон бла селешген эдиле. Аны «Жашау толкъунлары» деген китабымда да басмалагъанма. Бу затны эсгергеним да Сайид бла байламлыды. Ёмюрзакъ бла анда болгъан татлы шуёхлукъгъа багъа бичерге къыйынды.

*Макытланы Сайид,
Ёмюрзакъ Сегизбаев, Шауаланы Хасан*

Адамлыкъны ёмюрю узакъ болгъанын Сайидни юсюнде ачыкъ кёрдюм. Редакцияда аны ишине сёгюм салгъан адамгъа тюбемегенме – жаланда махтау. Аны ат башындан хапар айтхан статьясына тюбемегенме. Сураглау сёзге энчи магъана бергенди Сайид. Хапар неда повесь жазса, чабып, аланы басмаларгъа кюрешмегенди. Этген иши чала болурун суймегенди. СССР-ни журналистлерини Союзуну адамы, хар жазгъан затында кесини жууаплылыгъын ангылагъанды. Аны «Ол кимди, анам?» деген повести энчи китап болуп чыкыгъанында, къысха заманны ичинде сатылгъан эди, излегенле тапмадыла тюкенледе.

Сайидни юсюнден тынгылы жазылыргъа керекди. Халкъ билсин ол къаллай фахмулу, иги да жаш болуучусун. Мен а бу къысха эсгериуюмю атын айтханым сайын кёлум тола жаздым, адамлыкъ жашау асыуу болгъанын да анда кёре.

ШАУАЛАНЫ Хасан

МАКЫТЛАНЫ Сайид

ОЛ КИМДИ, АНАМ?

Повестьден

* * *

Асыры татлы жукълагъандан, мен поездни не заманда тохтагъанын да сезмей къалгъан эдим. Жаланда кондуктор, мени онг къабыргъамдан тынч-тынч тюрте:

– Эй, жолдаш солдат! Тур! Къайры барлыкъса? – дегенде, кёзлерими сыйпай, башымы кётюрюп, аны таба къарадым да:

– Ташкентге барлыкъма. Энди кёп къалгъанмыды? – деп сордум. Кондуктор, манга сейирсинип къарай:

– Къара мынга! Алай эсе, терк тур! Ма былайы Ташкентди. Хайда, энтта да он–онбеш минутдан поезд кетген этерикди, – деди да, менича жукълап къалгъанланы уята, ары жанына ашыгъышлы ётюп кетди.

Мен, секирип туруп, эски солдат чурукъларымы терк кийдим, эскирип жукъаргъан боз шинелими къолтугъума къысып, рюкзагымы инбашыма атып, поездден тюшдюм.

Вокзалны перронунда адамла кёп эдиле. Ала вагонладан тюшген солдатланы, бири бирине ал бермей, тегереклеринден алдыла. Бирле къууаннгандан, бирле уа жарсыгъандан жилийдыла. Бир-бирле уа, ахшы умутларындан къол жуумай, хар бир вагонну эшигине кезиу чаба, кимлерин эсе да чыдамсыз сакълай эдиле.

Мен, акъырын атлай, адамланы арасына ташайдым. Арлакъгъа барып, кыйыргъа чыкъдым да, ары бла бери тынгысыз тюрюген жамау-

атха къарагъанлай кёпге дери турдум. Бу къадар халкъны арасында мени кёзюме бир да шагъырей адам кёрюнмейди, жангыз таныш ауаз эшитилмейди. «Къалай этейим, былайда къалайыммы огъесе, энтта да поездге минип, бираз барайыммы?» – деп сагъышландым. Алай бир такъыйкъаны ичинде: «Къайры? Къалайгъа?» деген соруула мени жю-регими бийледиле.

Ташкент... Мен бу сёзню школда окъугъан заманымда окъуна кёп эшитген эдим. Аны къой да, гитче заманымда уа аны юсюнден аппамы эм башха къартланы: «Ташкент бай шахарды. Анда урунууну суюген халал жюрекли, аламат огъурлу халкъ жашайды», – деучюлерин унут-магъанма.

Шёндю, бу сёзле мени эсиме тюшгенде уа, аз да арсарлы болмадым. Къолума алып тургъан пилоткамы башыма кийдим да, адамланы арасы бла шош атлай, бери жанында уллу орамгъа чыгъып, трамвай тохтаучу жерге бардым.

Алайда тургъан адамла, мени тегерегимден алып:

– Къалайдан келесе?

– Къайры бараса?

– Негерлеринг кимле эдиле?

– Кимни танийса? – деген сорууланы бирини ызындан бирин береди-диле. Мен аланы барысына да, сёзюмю узун созмай:

– Мени негерлерим кёп эдиле. Аланы сау къалгъанлары юйлерине эртте къайтхандыла. Энди келликле да кёпдюле, къоркъмагъыз, – деп, аланы таукеллендирдим. Болсада алайдагъыла, мени кёзюме кезиу-кезиу къарашып, къалай эсе да бетлерине белгисиз бир мудахлыкъны жабыуу жайылып, тынгыладыла. Мен, алайдан теркирек кетерге ашыгъа, ичимден: «Къайсы жанына барайым – ёргеми, энишгеми», – деп сагъышландым, берлакъда кеси жангыз тургъан оруслу жашны къатына бардым да:

– Бу кызыу кюнде да была сууукъму боладыла? – дедим, арлакъда юслерине узун къапталла къаплап, бетлерин да къара жабыучукъла бла жабып тургъан юч-тёрт тиширыуну кёргюзте.

– Угъай. Былай жюрюу узбекли тиширыуланы бек эрттегили адет-леринденди. Ала эр кишилени къатларында бетлерин ачмайдыла, – деп жууаплады ол. Андан сора жаш жукъ айтмады. Айтырыкъ эсе да, ол сагъатда, тыхар-тухур эте, тёбен жанындан трамвай келип тохтады. Хар ким, муштухул болуп, вагончукълагъа минерге къармашдыла. Трамвайны къабыргъасында «Чор-Суу – Ташми» деген жазуу бар эди. Бу жазуу манга белгили болмаса да, мен кертиси бла да, бу трамвайны сакълап тургъанча, ахыр да арсарлы болмай, бек аллындагъына миндим.

Трамвай бир ненча кере тохтады. Кёпле минип, кёпле тюшдюле. Алай мен а ахырда тюшер къайгъы этмей бара эдим. Дагъыда иги кесек баргъандан сора, трамвай тогъай айлана келип, тизгин ёсген тут терекле-ни тюбюнде, ызына бурулуп, тохтады. Былайда уа адамланы барысы да тюшдюле. Тюшерге неда тюшмезге арсарлы бола, жаланда мен кесим

къалдым. Баям, кондуктор мени тынгысыз халымы сезген болур эди. Ол, вагончукъну ары жанындан манга къарап:

– Биз мындан ары барлыкъ туююлбюз, – деди. Ол манга алай айтханда, мен, трамвайдан тюшдюм да, биягъы оруслу жашны къатына барып:

– Былайы не жерди? – деп сордум.

– Былайгъа Чор-Суу дейдиле. Эски сахар деп былайгъа айтадыла. Санга уа къайры барыргъа керек эди? – деп сорду ол.

Мен, бир кесек тынгылагъандан сора:

– Сау бол, манга былайгъа келирге керек эди, – деп жууапладым.

– Сора менден санга болушлукъ керек туююлдю да?

– Угъай, керек туююлдю. Саппа-сау бол. Къайры барлыгъымы энди мен кесим билликме, – дедим мен анга. Былайда тюшген адамла терк окъуна ары-бери жанына жайылып кетдиле. Мен а, берлакъ келип, уллу тут терекни ауанасында сюелдим.

Къызыуду. Мен келегими, битеу туюмелерин тешип, жагъасын эки жанына тартып, кёкюрегими ачдым. Анда-мында къарыусуз юфгюрген тёбенги кибик да барды, ол, кенгнге ачылгъан жагъам бла шош кирип, кёкюрегими бла къолтукъ тюплерими сылайды. Алай, отдан ургъан жылыуча, къыздыргъан этген болмаса, сериуюн а этмейди. Ох, ол сагъатда мен, башлы чурукъларымы, гимнастёркамы да тешип, акъ кёлек, кенгбучхакъ кёнчек, салкъын туфлийле киерге, чалбаш тауларымдан ургъан аязчыкъ таба бетими тутаргъа къалай кюсей эдим. Къулакъ жанларымдан бла мангылайымдан саркъгъан терими сюртюп да бошайламай. Къара мелте болгъан жангыз къол жаулугъум да суугъа сукъгъанлай болгъанды. «Не этейим, къайры барайым? Неда мен, бу юйледен бири-не кирип, сизге къонакъма депми тохтайым? Угъай, къалай да болсун, теркирек къонакъ юй болгъан жерге барыргъа керекди. Анда бир-эки кюн кечинсем, андан арысын а жашау кеси кёргюзтюр». Мен, биягъы бу сагъышланы эте, берлакъ келип, илипин боюнунда алаша тал терекни къатында сюелип тохтадым.

Арлакъда, тынч саркъгъан сууну ортасына дери жетдире ишленген тегереги ачыкъ юйге адамла терк-терк кире эдиле. Мен, арсарлы бола, иги кесек турдум да, сора: «Баям, мында не бар эсе да бир зат барды. Маржама, ары бир бармасам», – деп, кеси кесими таукел этдире, ары тебиредим. Мен, тынч атлай барып, босагъа аллында сюелдим. Юслерине да къолан гетен жайылгъан уллу кётюртмелени юсюнде, тогъай тартып, тизгин олтургъан кишиле лахор эте, ашай тура эдиле. Аланы бирлери орталарында тургъан акъ чайникден чай къуюп, хар бирине кезиу-кезиу узатады.

Мен босагъа аллына барып сюелгенимде, анда олтургъанла, бирини ызындан бири кёз къарамларын манга бурдула. Мен, арсар болмай, ары кирип бардым да, алагъа башымы ийип, салам берип, бери жанындагъы кётюртмени бош къыйырына чёкдюм. Кёп мычымай, жаланаякъ, жалланбаш, къара шинли назик жашчыкъ бир чайник чай бла бир жукъа

гыржынчыкъны келтирип, мени аллыма салып кетди. Чайны бал тузу жокъ эди. Мен кесими рюкзагымдан эки-юч гитче гырт бал тузну алып, аны бла чайны да ичип, гыржынны да ашадым. Ашап бошап, иги кесек тургъандан сора, биягъы жашчыкъ, келип:

– Энтга да келтирейимми? – деп сорду.

– Сау бол, энди керек туююлдю, – дедим мен. Жашчыкъ мени аллымдагъы табакъны да, чайникни да къолуна алып, мени кёзюме терк-терк соруулу къарады. Ол «бер» деп айтмаса да, мен аны къарамындан чайны бла гыржынны багъасын сакълагъанын ангыладым да, келек хуржунуму туюмесин теше:

– Ненча берликме? – деп, анга къарадым. Баям, жашчыкъ аланы багъаларын кёлунден биле болур эди, бирда арсарлы болмай:

– Чай ючюн элли капек, гыржын ючюн да бир сом, – экиси ючюн да сом бла жарым, – деп жууаплады.

Мен хуржунумдагъы ахыргъы бешсомлукъ къагъытны чыгъарып, аллымда сюелип тургъан жашчыкъгъа узатдым. Тюз олсагъатчыкъда чайхананы ары къыйырында олтургъанланы арасындан биреу:

– Эй! Эй! Базарбай, тохта, ашыкъма, – деп къычырды. Жашчыкъ да мен да ары къарадыкъ. Къара кекелин артха сыйдам тарагъан, орта бойлу, къара шинли, чырайлы жаш, бизни къатыбызгъа келип:

– Ненча? – деп, жашчыкъгъа соруулу къарады. Жашчыкъ, анга къоркъуулу кёзлери бла къарай:

– Сом бла жарым, – деп, шош жууаплады. Ол, анга эки сом узатып:

– Ма, тас бол былайдан, – деди да, мени къатыма олтура: – Са-нга хар зат да сейир кёрюнюп тургъанын мен эрттеден сезип олтурама. Баям, сен алгъын мында жашагъан болмаз эдинг, узакъдан келген болурса, эшта? – деди да, жууап сакълай, мени кёзюме къарады.

Кертиди, быллай бир адам, бир юйюрюню сабийлерича, бирге олтуруп, бири бири бла татлы ушакъ эте, аш ашагъанларына, аланы бири бирине намыс этгенлерине мен сейир болгъан эдим. Алай болсада, мен кесиме сейир кёрюннген затланы юсюнден жукъ айтмадым. Бир жанындан, жашны аллай халаллыгъына ыразы бола, экинчи жанындан а, нек эсе да жүрегим такъыр бола:

– Нек этдинг алай? Мени кесими ахчам бар эди. Бусагъат заман алай элпек заман туююлдю, – дедим.

– Эх, къарындашым, иш анда туююлдю. Мени эки сомум болмаса да, сен кечиниринги билеме. Алай сен къонакъса. Къонакъдан а ичген чайы ючюн ахча алмакълыкъ айыпды. Базарбай сабийди. Сен айып этме, ол алыкъа аллай затланы ангыламайды. Заман энди ахшыгъа бурулгъанды. Уруш оту ёчюлгенди. Ачлыкъ-жаланнгачлыкъ къоркъуу да болмаз. Сиз, бизни совет солдатларыбыз, бизге ёмюрледе унутулмазча насып да, къууанч да келтирдигиз. Кесигизни халал къаныгъыз бла совет халкъны насыбын сакълагъансыз. Сизни кибиклеге бизни жерибизде хар юйню эшиги ачыкъды. Киригиз, олтуругъуз. Уялмай, ийменмей ашагъыз, ичигиз. Сиз ол затха эркинсиз, – дей, ол мени къатыма олтурду да: – Мени

атым Момунжанды, – деп, хуржунундан кьол жаулугьун чыгъарып, терлегенлерин сюртдю. Ёшюнюндеги тешилмей кьалгъан бир тюймесин да ычхындырып, жагъасын дагъыда кенгирек ачды да, сора мени кёзюме къарай айтды: – Соргъанны айыбы жокъду. Сени атынг а кимди? Къайдан келесе, къайры бараса?

– Мени атым Къууанчды. Баргъан а, билмейме къалай айтыргъа да, онг тюшсе, мында кьалыргъа умутум барды, – дедим мен.

– Атанг-ананг а къайдадыла?

– Аладан эртте айырылгъанма.

– Ым-ым, ангыладым, – деди Момунжан, бети тюрлене. Бир кесек тынгылап тургъандан сора, мен:

– Сен а мында жашай болурса? – деп сордум.

– Хау. Хау десем да, мен сахарда ишлемейме. Былайда «Ташкент» совхозда агроном болуп ишлейме. Ма кёремисе, сууну ары жанындагъы ол тизгин тереклени? Аланы ары жанында кёрюннген эл бизни совхозду. Ма бу суу да бизни элни ортасы бла келеди.

– Мен муну кёл сунуп турама, – дедим мен, ары къарай.

– Угъай, иги къарачы, барамы турады, тохтапмы турады?

Мен, ары иги ышанлап къарадым да:

– А-а-а эследим. Бара турады, – дедим.

– Къайдан билдинг?

– Къарачы, ма ол тал терекни суугъа жетип тургъан иничке бутакъларына, ала суу баргъан жанына бюгюлюп турадыла.

– Тюз айтаса, ол жанына барады, – деди Момунжан.

Мен, дагъыда тегерегиме къарай:

– Аламат ариу жерди, – дедим.

– Жаратамыса? – деп сорду Момунжан манга.

– Хау.

– Сора сен мындан кетерик туююлсе?

– Билмейме. Къадарны къалай боллугъун билген кыйынды. Бюгюнлюкде уа мында ишлерге, жашаргъа умутум барды.

– Ол да ахшыды. Андан арысын а жашау кеси кёргюзтюр, алай туююлмюдю?

Мен тынгыладым. Не жаны бла да Момунжан мени бла игирек шагъырейленирге кюрешгенин сезген кыйын туююл эди. Былай ачыкъ жүреккли, халал жаш бла ушакъ этиу, теренирек шагъырейленю мени жүрегиме да асыу болду. Кесим танымагъан уллу сахарда, кёп турмай, биреу бла шагъырей болгъаныма, татлы тенг тапханыма къууандым, жүрегим ырахат болду. Алыкъа эрттеди. Мен ашыкъмайма. Момунжан не зат сорса да, жууап берирге, аны бла ушакъ эте, кесими жангызсырагъан жүрегими кёп тюрлю сагъышладан къутхарыргъа хазырма.

Исси урходукларын жер бетине чача, ёрге ёрлеп, кюн къушлукъ болгъанды. Къыбыла жанындан билинир-билинемез шош ургъан тёбенгичик да тохтагъанды. Алай чайхана сууну ортасында ишленнгени

себепли, алыкъа жылынмагъан сууну салкъын хауасы бетге хычыуун тиеди. Болсада мени, битеу санларым суу болуп, кийимлерим этиме жабышхандыла. Болгъанымы тер басып, амалсыз болама. Алай кеси кесими тѣздюре, бу жерни халы, болуму бла да энтта бир кесек шагъырейленер мурат бла:

– Совхозугъузну къолайы уа къалайды? – деп сордум.

– Аны уа несин айтаса, – деди Момунжан, – жюзюм бахчаларыбыз жюз гектарла бла саналадыла. Харбыз, хууан, наша, помидор, дагъыда ала кибик башха кѣгетлени уа айтмай окъуна къой. Эллилени жашаулары да аман тѣююдю. Кертисин айтсам, совхозда ишчи кюч бек азды. Мюлк а бек уллуду. Не тюрлю жумушну да асламысын тиширыула бла къартла, энди ѳсе келген жаш тѣлю тамамлайдыла. Кертиди, бу арт кезиуледе аскерден да иги кесек адам къайтханды. Алай аланы арасында ишге жараулулары азды – кимни буту, кимни билеги, кимини уа кѣзю жокъду. Болсада ала да юйде олтурмайдыла – къолларындан келген жумушну тындырадыла. Алай, не медет, алыкъа бизде ишчиле бек аздыла. Хар адам танг аласындан ашхам къарангысына дери ишлейди. Ол да тамамлыкъ этмейди. Кѣп тюрлю ара жумушла тындырылмай къаладыла.

Момунжан сѣзюн бѣлюп тынгылады. Къалай эсе да аны жюрегин белгисиз сагъышла бийледиле. Мудах бет алып, баш энишге къарады. Анга не болду? Эсине не зат тѣюшдю? Аны жюрегинде не барды? Билмейме. Мен кѣз къыйырым бла анга къарадым. Ол кѣзюн жерден алмай турады. Аны сагъышларын ангыламайма. Баям, бу жол мен анга иги тюрслеп къарагъан болур эдим: аны къулакъ башларында замансыз агъаргъан чач тѣюклени эследим. Ала уа мени биринчи танышымы юсюнден манга кѣп хапарла айта эдиле. Мен, аны сагъышларын бѣле:

– Болсада, сиз къырал планларыгъызны уа толтура болурсуз? – деп сордум.

– Аны несин айтаса, къыйналсакъ да, борчлу болуп къалмагъанбыз, – деди Момунжан, олсагъат кесини бетинден мудахлыкъ жабыуун тас эте.

Биз кѣпге дери ушакъ этдик. Ол манга Ташкент шахарда болгъан заводланы, фабрикаланы, окъуу юйлени эм башха кѣп затланы юсюнден хапар айтды. Момунжанны хапарындан мында ишлерге да, жашау этерге да боллугъуна мени жюрегим толу ийнанды. «Жангылмагъанма, – деп ойладым мен, – эшта, кѣп тѣгерек айланмай, бир жерде ишге тохташыргъа онг боллукъ болур. Теркирек къармашыргъа керекди». Мен, бу оюмну эте:

– Момунжан, бу тийреде къонакъ юй бармыды? – деп сордум. Ол, бир кесек тынгылап тургъандан сора:

– Болмай а, ма кѣремесе, ол анда уллу терезелери болгъан юйню? Ол къонакъ юйдю, – деди Момунжан, бизни энишге жаныбызда тереклени арасындагъы уллу тѣртгюл юйню манга кѣргюзте. Къонакъ юй излей кѣп айланыргъа тѣюшмегенине ичимден къууана:

– Сау бол, – дедим мен анга, – билмей тургъанлай сен манга уллу болушдунг, кёп затха юйретдинг. Айып этме, Момунжан, энди мен кьонакъ юйге барайым. Орун алып, бетими-кьолуму да бир жууайым ансы, юсюм бек аман кир болгъанды. Биз энтта тюбеширбиз. Жалан бир кере угъай, кёп кере окьуна. Аны юсюне энди кёп заманымы бошуна кетермей, кьайда болса да, ишге тохташыргъа керекме.

– Керти айтаса, – деди ол сабыр сёлеше, – санга солургъа да, юй табаргъа да, иш табаргъа да керекди. Мен аны ангылайма. Болсада санга кесими акъылымы айтыргъа сюеме.

– Айт. Айтмай а. Сен манга терс акъыл юйретмезлигинге мен ий-наныпма, – дедим, аны сёзюн бёле.

– Билемисе, – деп башлады ол сёзюн, – бизни халкъыбызда «Кенгешип кесген бармакъ аурумайды» деген нарт сёз жюрюйдю. Мени акъылыма бир тынгыла да, сора жанынг жаратханлай этерсе. Кесинг айтханнга кёре, сен шофёрса, танкчыса – кьысхасын айтханда, усталыгъынг барды. Аны юсюне сени билиминг да барды. Бизге, совхозгъа, кел да кьал. Сюйсенг, шофёр болурса, сюйсенг а, тракторчу болурса неда ремонт мастерскойда ишлерсе. Тургъан а мени бла этерсе. Мында не ахлунг, не жууугъунг жокьду. Хар кюн сайын ахча берип, кьонакъ юйде турсанг, санга кьыйын боллукьду. Совхозну жаратмасанг а, андан бери сахаргъа жюрюп ишлерсе. Билемисе, мен жашагъан юйню иеси бек огьурлу кьартды. Сен мени бла ары барсанг, ол кьууанган окьуна этерикди. Ол армиядан кьайтхан солдатланы бек сюеди. Аланы юйюне чакъырып, кьонакъ этмей бирин да кьоймагъанды. Сен мени бла ары барсанг а, ол тюз кесини жашы келгенча кёрлюкдю. Алайды, кесинг сагъыш этип кёр, Кьууанч.

Кертиси бла да, манга терен сагъыш, тюз оюм этерге керек эди. Ма-мыр жашаугъа этген биринчи атламымы тюз салыргъа керекме. Алайсыз а артда кьыйын боллукьду, жунчургъа тюшерикди. Жашауум а аман бла ётерге боллукьду. «Кьалай этсин адам, – дедим мен ичимден, тюрлю сагъышлагъа бата, – быллай ахшы, тюз ниетли адамдан кьалай айырылайым. Угъай, Момунжан керти да ачыкъ жүрекли жашды. Чынтты совет адамгъа керекли жүрек халаллыкь, огьурлулукь да аны юсюнде бардыла. Ол кертиси бла мени тынч жашарымы, насыплы болурумуну сюеди. Мен бу огьурлу адамны айтханына тынгыларгъа керекме». Бу сагъышла мени жүрегими ичи бла терк ётдюле. Бирде арсарлы болама, бирде уа таукел этеме. Жашауну тюз жолуна тюшер ючюн этген сагъышларымы кьатлайма. Ахырында, мен, кесими акъылымы тохташдыра:

– Сен тюз айтаса, баям да, ол жол жашауну ышангылы мурдорун салыргъа онг берлик болур. Сау бол! Сен айтханны этсем, эшта, мен жангыллыкь болмам. «Кьош бара-бара тюзеледи» деп бизни халкъда да нарт сёз барды. Кетейик. Артда уа ишни табынлай эте барырбыз, – дедим мен.

* * *

Мен атам бла анамы жангыз сабийлери эдим. Ала къадарларын бирге къошхандан сора, юч-тёрт жылны сабийлери болмай туруп, мен алай туугъанма. Мени атыма Къууанч деп да аны ючюн атагъандыла. Артда уа анам, ауруучу болуп, сабий тапмагъанды. Алай бла мен жаш юйюрню жангыз сабийи болуп къалама.

Жылла озадыла. Анамы саулугъу, осалдан-осал бола баргъан бол-маса, ахырда игиге айланмайды. Ол бек азгъанды, бармакъ жиклери, жаякъ сюеклери акъсылгъа тартхан жукъа терисини тюбюнден ачыкъ эсленедиле. Аны сыфаты нек эсе да жунчуулу, инжиулю кёрюнеди. Кюн сайын бетини жаш тюрсюнюн тас эте, къартдан-къарт бола барады. Аны къалын къара чачы жукъарып, энди башында акъ тюклери эсленедиле. Ким биледи, бу тюрлениуле аны алгъын болуучу суюдюмлююгюн, чырайлы сыфатын сыйпап кетген болур эдиле. Алай мени кёзюме уа андан ариу, андан суюдюмлю киши да кёрюнемейди.

Хау, мен аны бек сую эдим. Этегинден тутханлай, ол эшикке чыкъ-са – эшикке, юйге кирсе, юйге киреме. Тюз олтургъанлай а, секирип, тобукъларына минеме. Баям, мен аны жалкъытхан да эте болур эдим: ол, бир-бирде мени къолчугъуму этегинден ычхындырып:

– Жашым, мырхык кибик тагъылып айланма да, былайгъа бир кесек олтурчу, – деп, ачыуланыргъа кюрешуучю эди. Болсада, анам мени бек суююучюсю себепли, мен андан ахыр да къоркъмаучу эдим: биягъыча этегинден тутханлай, ол баргъан жерден къалмайма.

Мени атам да жаш адам болуучусу эсимдеди. Аны да мен бек сую эдим. Алай нек эсе да ол юйде аз болады. Эрттен бла кетсе, ингирикде бек кеч келеди. Кертиди, ол ишлеген этиучю эди. Ким биледи, аны юйге хар къуруда кеч келгенини себеби анданмы болур эди. Билмейме, мен ол заманда бек гитчечик эдим. Эсимдеди мен да анам бла, бирде аны къатына чёгюп, бирде уа юй тюбюнде жубана, атамы сакълаучум. Атам а кёбюсюне кеф болуп келиучюдю. Ол заманда мен анамы бутларындан къучакълап, аны ауанасына бугъа, атамы тюрсюнюне къараучу эдим. Аны бет къаны кетип, кёзлери къызарыпдыла. Тили чалына, эки сёзню бир бирини ызындан айталмайды. Болсада, къара мыйыкъларыны тю-бюнден шош ышара, анама ийнакъ сёзле айтыргъа кюрешеди. Алай аны ол ийнакъ сёзлери, аракъыны кючу бла болгъан къургъакъ ышарыуу да мени анамы жүрегин жапсармаучу эдиле. Анам, хар замандача, жау-лукъ къанаты бла кёзлерин сыйпай, шинтикге олтуруп, мени башымдан сылай, кёкюрегине къысыучуду. Атам а, олсагъат ачыу бет алып, терк-терк тешинип, кийимлерин да бир жанына быргъап, жууургъан тюбюне ташаяды. Анам а, мени да къоюнуна алып, акъырын-акъырын атлай, бирси отоугъа шош кириучюдю. Биз экибиз хар заманда да анда жатыу-чубуз. Эсли болуп, ахшыны-аманны айыра башлагъынчы, ол кёкюрек жылыуун мени мангылайымдан хазна алмагъанды...

Ол, сабийлик дегенинг да бир сейирлик затды! Атам, эсирип келип, быстырларын кючден тешип, мур-мур эте, жууургъан тюбюне ташай-

гъан заманда, анам, ачыудан жүреги кюе, отоу ортасында сюелип къалса, мен ала ойнагъан этген сунуучу эдим. Угъай, мен сабий болгъандан ангыламагъанма ансы, ол ишле оюн болмагъандыла, – бизни юйге келген сууукъ жашауну биринчи урходуклары болгъандыла!

Бир кюн, баям, кюз айланы бири болур эди, биз ингирликде жангы картофчукъла да биширип, атамы сакълап тургъанлай, ол эшикден хыны кирип келди. Терк окъуна юсюне башха быстырларын кийип, бир сёз да айтмай, ашыгъышлы чыгъып кетди. Мен а:

– Папа, папа! – деп, кычыра, аны ызындан тебиредим. Алай анам мени этегимден тартып, къучагъына кысыды да, аны ызында чабаргъа къоймады. Къалай эсе да анамы алай этгени мени жаныма тийди, жүрегим къыйналды.

– Сен мени папа бла барыргъа нек къоймадың? Хусей къуруда папасыны къолундан тутханлай айланады да, – деп, мен андан ёпкелеп, башымы аны тобукъларына салдым.

– Ол «аман» жашды да, андан этеди алай. Сен а иги жашчыкъса, – деп, ол мени эки жаягъымдан эки къол аязы бла къаты кысып, мангылайымдан уппа этди. Алай мен, дагъыда анама ыразы болалмай:

– Мен алыкъа папа бла бирчик да бармагъанма. Мен аны бла бирчик баргъанлыкъгъа, не боллукъ эди да? – дедим.

– Аны бла барыргъа санга керекмейди. Ол баргъан жерге сенден бирсиле да бармайдыла, – деди ол, не затны эсе да жүрегинде жашыра.

– Нек? – деп, мен аны кёзюне къарадым. Ол, мени сорууума жууап излегенча, жерге къарап тынгылады. Чолпан жулдузча жарыкъ кёзлерине жилямукъ тыгъылып, мутхузлана:

– Къойчу, балам! Сен да керексиз затланы соруп, жанымы къыйнама. Аллай затланы билирге алыкъа санга эрттеди. Кёп турмай, энди школгъа жүрюп башларыкъса, андан эсе, ол мен санга кёргюзтген харфланы жазаргъа юйрене тур, – деди.

Мен, анамы тобукъларындан секирип тюшюп, чабып барып, стол къатындагъы шинтикге миндим да, стол юсюнде тургъан эски дефтерни алып, аны бир чапырагъын ачып:

– Аба, абака! Сен бери къарап турчу, мен бусагъатчыкъдан сени суратынгы ишлеп къояйым, – дедим. Ол, кёзлерин сыйпап, бетинден мудахлыкъ жабыуун кетере, манга къарады. Мен дефтерни бир чапырагъына, адамны башына ушатыргъа кюреше, кынгыр-мынгыр сызлыкъла тартдым да:

– Абака, бошадым, – дедим.

Ол, орунундан туруп, мени къатыма келип, дефтерге къарай:

– Ох-о-о! Жашым, мен былай эришимеми? Мени бетиме бир иги къарачы, – деди ол манга.

Мен аны бетине бир къарадым да, терк окъуна дефтерни ол чапырагъын жыртып алып, угу-жугу этип, юй тюбюне быргъап, анамы боюнундан къаты къучакъладым.

Ол кече биз атамы бек кѣп сакълагъан эдик. Олтура кетип эрикгенден сора, биширген картофчукларыбызны да ашадыкъ. Мен андан кѣп чыдаялмадым, жукъум келип, онгсуз болдум. Анам мени тынч элтип, тѣшекге салды. Мен жатып бир кесек тургъанлай, атам кирип келди. Мен башымы жууургъан тюбюнден азчыкъ чыгъарып, анга къарадым. Ол биягъы кеф эди. Бети саргъалып, кѣзлерин кючден ачады. Бир жанына сюрюне барып, стол къатында шинтикге кючден олтурду. Башындан картузун алып, стол юсюне атды. Нек эсе да терен кючсюндю. Башын энишге тутуп, тозурагъан кекелин терк-терк сылайды. Ол заманда аны жүрегинде не зат эсе да болгъанын, алай айталмай адыргы этгенин сезген къыйын туююл эди.

Атам ол халда ауузундан сѣз чыгъармай тынгылайды. Анам а, хар замандача, отоуну ортасында сюелип, жерден кѣзлерин алмайды:

Юйню ичин шошлукъ басды. Жаланда къабыргъагъа тагъылгъан патеген чыракъны тегерегине айланган акъ гебенекчикле, юйню ичиндеги шошлукъну бузаргъа кюрешгенча солуу алмай, тынгысыз учадыла. Баям, элде адамла барысы да тынчайгъан болур эдиле ансы, ѳтген-сѳтгеннге бир таууш чыгъармай къоймаучу къоншубузну ити бюгече ауузун ачмады.

Ала бири бирине сѣз айтмай, иги кесек заман озду. Эшта, анам, битѳу чыдамын тауусхан болур эди, асыры азгъандан жукъаргъан эринлери шош къалтырай, айтды:

– Нек этип тураса энди былай? Алай эртте да келмегенсе да, жукъларгъа заман болмагъанды депми тураса?

– Сенден «тансыгъымы» алалмай турама! Сени ариулугъунга сукъланып турама! – деди атам, тили кючден айлана.

– Да нек масхара этесе? Сенден сыфатсыз а мен да болмам да? Болгъанды энди, мени къагъып сѳлешгенинги къой! Быллай бир намыссыз этме, мен да адам баласы ушайма да, хуна тешикден чыкъмагъанма! Ойлап сѳлеш!

– Кѳкден тюшген мѳлек сен эсенг да, мен сени тобугъунга баш уруп тураллыкъ туююлме! Манга жашау керекди, жашау! Ангыладынгмы?

– Адам юйдегили, сабийли болса, ишлерге иши, саулугъу болса, жашау деген ма олду. Жашау керек эсе, кече сайын эл тюбюнде айланганынги къой да, ѳсюп келген сабийинги оноун эт, аны къадарыны юсюнден сагъышлан, заманында юйюнге кел. Алай этсек, былай тап болур, былай этсек, алай иги болур деп, юй жашауунгу оноун эт.

– Аха! Эрттенден ингирге дери былай сени кѳзюнге аралып турсам сюесе сора?! Не айтаса да, не этеме деп, былай этегингден тутханлай айлансам сюесе а?! – деп, атам, къаты къычыра, къызаргъан кѳзлерин анама айландырды.

– Къычырма, Аллахны къулу эсенг, бу сабийни шайтанлы этесе, – деп, анам аны кѳзюне сураулу къарады.

– Шайтанлы болуп, экигиз да былай тюзге кетип къалсагъыз, къалай иги боллукъ эди!

– Къой! Къой, акъылынгы башынга жый! Бизни къой да, тюзге, тѣшге кетерик эсенг да, кесинг кет!

– Сора алай сюесе? Тангны бир атма къой да, кетгенни кѣзюнг кѣре туруп, – деп, мурулдай, атам, тешинген да этмей, тѣшекге ауду.

Ол алай айтханда, нек эсе да мени сабий жүрегим терк-терк урду. Чыдаялмай жуургъан тюбюнден башымы чыгъарып:

– Папа! Папа, къайры барлыкъса? Мени уа элтирикмисе? – деп сордум. Ол, башын кѣтюрмей, къолун силкеп къойду. Аны алай этгени мени жаныма тийди. Мен, жуургъан бла башымы басдырып, къымсыз болдум. Анам а, сѣз айтмай, тынч келип, мени къучагъына къаты къысды.

Эрттенликде мен, уянып, кѣзлерими ачханда, анам биягъы отоуну ортасында сюелип, атам а уллу къобюрден кесини быстырларын чыгъарып, чемоданга сала тура эди. Мен ол алай нек этгенин ангыламадым. Ол, чемоданны башын этип:

– Быланы алгъаным ючюн, ыразымыса? – деп, анама соруулу къарады. Анам, жууап орунуна жаулукъ къыйыры бла кѣз жашларын сюрте, терсине бурулду. Атам а, не анама, не манга къарамай, къолуна да чемоданны алып, эшикге тебиреди. Мени сабий жүрегим къаты урду, чыдаялмай:

– Папа! Папа! – деп къычырдым. Алай атам эс бурмады. Эшиклени хыны этип, чыгып кетди...

* * *

Бирини ызындан бири къанат къагъа, бѣлек жылла узакъ учдула. Хар зат да оюн кѣрюнюучю сабийлик жылларым артда къалдыла. Тенглерим бла бирге мен да он классны бошاپ, къолума шагъатлыкъ къагъыт алдым. Алай ол манга насып келтирмеди, – ол жылны ноябринде жангыз таянчагъым, къууанчым, насыбым, жашаууму мурдору болгъан анамдан айырылдым! Ол кетди! Ёмюрден ахыргъа мени анасыз, жангыз къойду. Эки жаны бла да ёксюзлюк башыма тюшдю. Битеу арбазны, юйню ичин да мудахлыкъ басды! Юйню ичи суууду. Чыракъ да, от да энди мутхузландыла. Ашагъан-ичген ашымы да татыуу кетди...

Бир кюнню ичинде анамы къабырына бир ненча кере барама. Бирде уа бауурумдан жатып, сууукъ топуракъ тѣбеге къулагъымы салып тынгылайма. Ахыр кере анамы ауазын эшитирге, сыфатын кѣрюрге да тюшмеди: таш да, жер да тынгылайдыла.

Мен анамы ахыр жолуна ашыргъандан сора, ай бла жарымдан кѣбюрек озгъан болур эди, тѣгерек акъ кийимин кийди, терен къар жаууп, къаты сууукъла башландыла. Ингирликди. Мѣлюшгю жанындан ургъан къаты жел юй башланы, дуппурланы къарларын сыйпай, къалай эсе да ачы сызгъырады. Бюгюн мен къабырлагъа эрттенбла баргъан эдим. Ингирде уа бизге мени тенглерим, дагъыда къоншуларыбыздан эки-юч жаш келип, кѣп олтуруп кетгенлери себепли баралмагъанма. Ала кетгенден сора, мен печъни ичин да къайын отунладан толтуруп, стол къатында сагъышлы олтурама. Мени аллымда, къабыргъада, гитче тѣртгюл

рамкачыкъдан къарагъан анамы мутхуз кёзлери манга не затла эсе да шыбырдайдыла. Алай мен жукъ ангыламайма. Аны саргъыл тартхан сыйдам бетинден кёзюмю алмай къарайма. Ол, жукъа эринлерин шош къымылдата: «Жашым, жашым», – деп айтханча кёрюнеди. Алай мен биягъы жукъ эшитмейме...

Мен да алай тургъанлай, эшикле къагъылдыла. Къоркъаракъ да болуп, орунумдан турдум да:

– Киригиз, – деп жууапладым. Эшиклени шош ачып, юйге узун бойлу, къара шинли, гырхы бетли, суюдюмлю киши кирди. Ол, юсюнден къара чубур тонун, башындан къулакълы бёркюн тешип, ундурукъ юсюне салды да, стол къатында шинтикге олтурду. Мен да, бутларым къалтырай, жериме чёкдюм. Биз тынгылашдыкъ. Чакъдан бирде мен кёз къыйырым бла аны бетине къарайма. Аны сакъалы жетипди. Бетинде белгисиз бир инжиуню, жунчууну жабыуу барды. Мен бу адамны бир жерде кёргенме деп да билмейме. «Кимди бу? Нек келгенди? Огъесе мени жангызлыгъымы билип, башына бир аман акъыл тюшюп ишми келгенди?» – деп ойладым.

Ол, иги кесек тынгылап тургъандан сора, башын кётюрюп, къабыргъада анамы суратына бир къарады да:

– Сора анангы да ашыргъанса, харип, – деди.

Мени, табан тюплеримден башлап, къулакъ къыйырларыма дери, ток ургъанча, битеу санларым бирча жызылдадыла. Тилим айланмай, кёкюрегим къысды. Кёзлерим чарс болдула, къулакъларым чууулдадыла. Кеси кесими кючден тохтатып, сёзюм тамагъыма тыгъыла:

– Хау, – дедим.

– Сен мени таныймыса? – деп сорду ол.

– Угъай.

– Бир жерде уа кёрген болурмуса? Иги къарачы, – деди ол, манга ышанлап къарай.

Мен, аны бетине кёз къыйырым бла къарай:

– Эсимде жокъду, – дедим.

– Ким биледи, унутхан иш болурмуса? – Иги сагъыш этчи, – деди ол дагъыда.

Мен, аны тюрсюнюне дагъыда ышанлап къарай:

– Угъай, мен сени таныймайма. Кёрмегенме, – дедим. Ол, къулакъ жанын къашый, терен кючсюндю да:

– Эх, Къууанч, Къууанч! Сен хар затны да къалай терк унутханса? Арадан жаланда онбир жыл озгъанды, алай сен а бир затны да эсингде къоймай унутханса. Алай эссизлик этерсе деп а, эсимде жокъ эди. Мен сени атангма, атанг, – деди.

Мени жүрек этлерим чанчдыла, санларымы тер басды. Тылпыуум тамагъыма тыгъыла:

– Угъай, мени атам жокъду! Алдама! Болгъан да этерик туююдю! Мен ата сыфатын кёрмегенли, ол не зат болгъанын билмегенли талай жылла озгъандыла. Санга не зат керек эсе да, жашырмай ачыкъ айт, –

деп, мен орунумдан турдум. Ол, жүрек сёзюн ангылатыргъа кюреше, айтды:

– Мен сени атангма, анангы ёлгенин эшитип келгенме. Сени жангыз къалгъанынги билип, кесим бла бирге алып кетейим деп келгенме.

– Меними?! Угъай, угъай! Мени атам жокъду. Мени атам болса эди, бюгюн угъай, къарангыда угъай, кюндюз келир эди. Мени анам, кёкге аралып, жан берген сагъатда келир эди! Бюгюн а мен кимге ийнанайым. Мен жаланда анамы таныйма. Угъай, ийнанмайма! Ийнанырыкъ тюйюлме! Сен уручуса, уручу! Тилейме, не зат керек эсе да, алда кет! Мен бир жары да барлыкъ тюйюлме, – дедим.

Ол абызырады, жунчуду. Не этерге билмей, адыргы бола, айтды:

– Санга къыйын боллукъду, ангыладынгмы! Мындан кетип къалсакъ игиди. Сени къарар адамынг жокъду. Сабийсе! Жунчурса, инжилirse. Андан эсе, бирге жашасакъ игиди. Мен сени жангызлай къоялыкъ тюйюлме. Сен мени сабийимсе.

– Угъай! Минг кере угъай, эшитдингми?! Анам манга: «Хайт де, от жагъангы отун ёчюлтме», – дегенди. Мен бир жары да барлыкъ тюйюлме. Ахыр жолу тилейме, кетигиз. Кетмесегиз да, бусагъат къоншулагъа барып айтама, – дедим мен.

Баям, ол мени жумушаталмазлыгъын ангылагъан болур эди: орунундан туруп, тонун, бёркюн да кийип, манга бурулуп:

– Артда сокъуранырса. Санга къыйын боллукъду, – деди.

Мен, терс жанына бурулуп:

– Бир заманда да угъай, – деп, къысха жууапладым. Андан сора ол жукъ айтмады. Манга къарап:

– Тынч кечели бол, мен дагъыда кёп турмай келирме, – деп, чыгъып кетди. Мен, эшиклени жарты ачып, аны ызындан къарадым. Акъ къарны юсюнде аны ашыгъышлы атлагъан къарелдиси, бир кесекден кече къарангысына жутулуп, кёрюнмей къалды.

Ол кетгенден сора, мени жүрегим къыйналып, кёлум тола, юйде олтуралмадым. Терк окъуна кийинип, биягъы къабырла таба тебиредим. Анда-санда хыны ургъан желни сызгъыргъан тауушу болмаса, тегерек шошду. Акъ къаргъа бёленнген тау элчик ырахатды. Мен элни къыйырына чыкыгъанда, къабырлагъа барыргъа къоркъуп, ызыма къайтдым. Юйге кирип, столгъа къапланып, анамы суратына къарадым. Тилсиз сурат тынгылайды. Сора, столгъа мангылайымы тиреп: «О, анам, – дедим, шош шыбырдай, – айтчы сен бир зат! Мени атам бармыды? Нек тынгылайса? Ол кимди, анам? Мени алып кетейим дейди. Экибиз бирге жашайыкъ дейди. Угъай, угъай, мен сени къоюп бир жары да кетерик тюйюлме. Жукъунгу бёлме, къайгъы этме. Жукъла. Тынч жат, анам. Мен санга хар кюн сайын бара турурма. Сени чачынг замансыз нек агъаргъаныны, кёз жашларынгы инжилеча кёкюрегинге нек тамгъанларыны, жарты жолда жүрегинги тебиую нек тохтагъаныны себебин энди ангыладым. Мен сени унутмагъанма! Тынгысыз болма, анам!..»

Алай жууап жокъду. Шошлукъ. Жалан печь ичинде къайын отунланы тырс-тырс эте жаннган тауушлары, элни бирси кыйырында улугъан итни ауазы шош эшитиледиле.

* * *

Къыш айлары терк оздула. Дуниягъа жылыу, къурт-къумурсхагъа жан бере, жаз жылыуу жер юсюне жайылды. Элде жаз башы эл мюлк ишле башландыла. Эрттенден ингирге дери эл тегерегинде бахчалагъа мешхут ташыгъан, илипин къазгъан ишчиле керюнедиле. Эрттен-ингир сайын орамлада ары-бери чабып ойнагъан сабийлени ауазлары тохтамайды. Адамла да, тегерек да жарыгъандыла. Алай мени жюрегим а къара булут басхан жулдузча мутхузду, сыннган мияла табакъча, кеси жерине келалмайды. Бир зат да мени келюмю, жюрегими жарытмайды. Хау, анасындан емюрлюкге айырылмакълык тынч туююлдоу...

Бир кюн ингир ала, кесим жангыз арбазда сюелип тургъанымлай, элни комсомол организациясыны секретары, келип, былай айтды:

– Кеп турмай жаш телюден энтта да бир жангы бригада къурап, Суу Башында маллагъа жангы орунла ишлерге иерикбиз да, тенглеринг бла ары барырма эдинг деп келгенме. Юйде кесинг жангыз тургъандан эсе, алай этсенг, иги болур. Сени жюрек жарсыуунгу да билебиз. Болсада, не этериксе, къадар алайды. Биз а алыкъа жашбыз, жашау алдады.

Мен, бир кесек тынгылап тургъандан сора:

– Хашим, тюз оюм этгенсе. Бир арсарсыз мени да барлыкъгъа санагъыз. Къачаннга тебирерге керекди? – дедим.

– Байрам этгенлей, кеп турмай тебирерге керекди, анда иш кепдю, – деди да, ол ызына кетди...

Ары жаланда жашла бла къызла угъай, къартла да баргъан эдиле. Къалай сейирди! Туугъанлы быллай ариулукъну мен биринчи кереме. Мамырлыкъны сакъ къалауурларыча, ёхтем сюелген чалбаш таула, таза шауданла, жашил гелеуле, ариу чакъгъан тюрлю-тюрлю тау гюлле – быланы барысы да мени жюрегими къозгъайдыла. Кеп тюрлю сагъышла туудурадыла. Мен хар кюн сайын, ишден сора, не суу жагъагъа барама, неда къошну ары жанында уллу гыйы ташны юсюне олтурама. Къартла да, тенглерим да манга былай айтыучу эдиле:

– Асыры бек жангызсырайса. Ойнамасанг, кюлмесенг да, адамлагъа къошулургъа кюреш. – Алай болсада, мен алгъынча тенглерим бла ойнап кюлалмайма. «Битеу атала бирча огъурлу нек бола болмазла? Бирле сабийи ючюн жанларын да аямайдыла, бирле уа аны ёксюз къоядыла, ол алай некди?» деген соруула мени жюрегими эгейдиле...

Бир белек заман озду. Иш къызгъанды. Ким таш ташыйды, ким да балчык ташыйды, бирле хуна къалайдыла, башхала да агъач жонадыла. Энди агъач кыйырында жашил гелеу басхан уллу техтирде узун таш хуна ёсенди. Не айтырса, хар кимни келю жарыкъды.

Мен тенглерими арасында бек къарыусузларындан бири эдим. Кеп сагъышла жюрегими эгеялмасала да, санларым назикдиле, бетим сар-

гъалып, кёзлерим терен кетгендиле. Болсада, асыры арыгъандан санларымы кючден кымылдатсам да, тенглеримден артха къалмазгъа кюрешеме. Не кючюмю да салып, ала бла тенг ишлерге итинеме...

Бир кюн мен ишден сора, къошдан арлакъ барып, уллу ташха таяндым да, хуржунумда блокнотуму, къаламымы чыгъарып, къолума алдым. Мен да жазып башлагъанлай, алайгъа эки тенг кызы бла Жаухар келди.

– Сен бирсилеге эришме, – деди ол, – сен къарыусузса, тынчыракъ кюреше тур. Жашла сени халынгы биледиле. Бир кесек кемирек ишленликге, аны ючюн ала санга айып этерик туююлдюле.

– Ойнапмы айтаса, огъесе керти окъунамы айтаса? Бирсиледен артха къалгъанымы сен къачан кёргенсе?

– Угъай, сен башхаладан артха къалмайса, алай ала бла тенг ишлейме деп къыйналгъан этесе дейме ансы.

– Мен эр киши ушайма да. Не тюрлю къыйынлыкъ бла да кюреширге, аны хорларгъа керекме. Сен айтханча, мен алай къарыусуз туююлме.

– Ма, кёремисе, – деп, мен бир уллу ташны кётюрюп, берлакъ салдым.

– Аны уа мен да кётюрейим, – деди Жаухар, ол ташны бери аудура.

Жаухар мени бла бир классда окъугъан эди. Ол гиртчи, женгил кызыды. Бек жарыкъ, оюнчу кеси да. Анга жашладан бири лакъырда иш этсе, ол аны сёзлерин битеу жашланы бла кызыланы къатларында айтып къоюучу эди. Аны себепли жашла анга лакъырда этерге къоркъгъан этиучю эдиле. Мен да анга жүрек сёзюмю айтыргъа кёп кюсегенме. Алай базынган а эталмай эдим. Эсимдеди, бир кюн ол, манга лакъырда эте:

– Сен суймеклик не болгъанын билемисе? – деп сорду.

– Мени жүрегимде суймекликни жангыз бир урходугу болса эди, мен аны жаланда санга атар эдим, – дедим мен.

– Ой, айыпсыз, бетиме къарап, алай а къалай айтып къойдунг? Мен да тюз алай этерик эдим, – деп, ол чабып классдан чыгып кетген эди. «Лакъырда – кертини келечиси» дегенлей, бизни ол сёзлерибиз экибизни ортабызда суймекликге жол ачханларын мен артда ангылагъан эдим...

– Къууанч, назму жазгъанынгы уа унутупму къойгъанса? – деди Жаухар, манга шош къарай.

– Угъай, мен анамы бла назму жазгъанымы бир заманда да унутурукъ туююлме.

– Шёндю уа не жаза тура эдинг? Окъучу аны манга, бир тынгылайым, – деди ол. Мен, блокнотуму ачып, алыкъа жиклери бирча болмагъан назму тизгинлени окъуй башладым:

*Эсимдеди, анам, мен гитчеликде,
Жулдузу барды деучюнг хар адамны.
Манга нек кёргюзтмегенсе, нек, айтчы,
Сени жулдузунг къайсыды аланы?*

*Чууакъ кечеледе къарайма кёкге,
Анам, жулдузунгу кёрсем деп сени.
Олтуруп, суу жагъада сагъыш эте,
Ашырама, ашыра кёп кечелени.*

*Жылтырайдыла жулдузла, жылтырай,
Тюйюлдю аланы бири да нюрсюз,
Тазадыла ала бары да бирча,
Анам, сени жюрегнигча кирсиз!*

– Болду, болду, – деди Жаухар, – мен андан кёп тынгылаяллыкъ тюйюлме. Кёлом толуп барады! – Мен блокнотуму хуржунума салдым да:
– Жаратамыса? – деп сордум.

– Бек!

– Санга, жангылгъан да этдим, сизге жоралап да жазарыкъма. Жазып бошасам, аны да окъурма, – дедим мен, аны кёзюне къарай. Мен айтханнга ыразы болгъанча, Жаухар жукъ айтмады, тынгылады. Аны тенглери да тынгыладыла.

Ишни, жашауну бетин тюрлендире, бир бёлек кюн озду. Бирини башы жабылып, бирини да хунасы къаланып, биз ишлерик халжарлада ишни ауурлугъу кетген эди. Кюн къушлукъ болса да, биз алыкъа эрттенлик азыкъ ашамагъанбыз. Арлакъдан, берлакъдан да балта, салта, чёгюч таууш чыгъады. Бирле жаланбаш, бирле да жаланкёлек болуп, къадалып ишлейдиле. Бир заманда шапаны болушлукъчусу, къош аллына чыгъып:

– Жашла, азыкъ ашаргъа келигиз, – деп кычырды. Болсада бир халжарны баш агъачларын салып бошаргъа кёп къалмагъаны себепли, аны бошاپ къояйыкъ деген мурат бла биз азыкъгъа бармадыкъ.

Арадан кёп заман озмагъан эди: эл жанындан келген жол бла агъач кыйырына ашыгъышлы атлы чыкъды. Биз барыбыз да, сагъайып, ары къарадыкъ.

– Тейри, не зат бар эсе да, барды!

– Аллах къууанч хапар келтирсин!

– Тейри, жашла, хал тап кёрюнмейди.

– Алан, аманнга жораламагъыз, келме да бир къоюгъуз, – деди ахырында къартладан бири. Атлы къошха жууукълашханда, биз ол эл советни секретары болгъанын таныдыкъ. Мухтар, бизни къатыбызгъа жетер-жетмез: – Уруш, жашла, уруш башланганды! Немецли фашистле бизни къыралыбызгъа чапхандыла! – деди.

– Нек?

– Къачан?

– Не ючюн? – деген сорууланы биз анга бирибизни ызындан бирибиз сордукъ.

– Тюнене тангнга жууукъ ала бизни къыралыбызгъа къажау от ачхандыла! Шёндю къыралыбызны кюн батхан жанында къаты серме-

шиуле барадыла. Битеу совет халкъ энди душманнга къажау сюелгенди, – деди Мухтар, тили кючден айлана.

Бизни ауузубуз, тилибиз да байланды, къолубуздан балта, чёгюч, салта, бычхы акъырын-акъырын жерге тюшдюле. Хар ким тургъан жеринде сархош болду.

– Жашла, – деди агъач уста къарт Ако, – былай тургъандан хайыр жокъду. Хар ким иш кереклеригизни къолгъа алыгъыз. Абызырамагъыз. Энди бютюнда къаты, бютюнда бек ишлерге керекбиз. Хайт дегиз! Мухтар, сен да атдан тюш да, къошха кирип, суусап иче кет.

– Сау болугъуз, атдан тюше туругъа заман жокъду. Элге терк къайтыргъа керекме. Иш бек аман кёпдю. Хар къалайда да энди душманнга къажау къаты сюелирге керекбиз. Ол хар бирибизни сыйлы борчубузду. Сёзню ачыгъын айтыргъа керекди, жашла. Мен бюгюн бери ючтёртюгюзге чакъырыу къагъытла да келтиргенме. Ала бюгюн жетерге керекдиле. Къууанч, Мурат, Малик, Назир – ма бу жашла жолгъа биринчи атланырыкъдыла, – деп, ол чакъырыу къагъытланы бизге берди да, угу-жугу болгъан къол жаулугъун хуржунундан чыгъарып, мангылайын сюрте: – Жолдашла, бюгюн ала бара эселе, тамбла – биз. Хайт дегиз. Сиз а, жашла, бусагъат окъуна тебирегиз. Арбачы сизни ары жетдирип келир. Мен кетдим, – деди да, артха айланып, атыны жан башына къамичини бир жетдирди.

Биз Мухтар агъач ичине ташайып кетгинчи аны ызындан къарап турдукъ, сора бирем-бирем, шош атлай, къошха жыйылдыкъ.

Биз барыбыз да азыкъ ашап бошагъандан сора, къарт Зауур:

– Абидат, аякълагъа айран къуюп жашланы барысына да берчи, – деди. Абидат терк окъуна аякъланы, айрандан толтуруп, жашланы къолларына тутдурду.

– Жашла, – деди къарт, бирде чачы жукъаргъан башын, бирде уа узун акъ сакъалын сылай, – биз бюгюн, битеу халкъыбызгъа бирча къыйынлыкъ тюшген кюн, ахшы жашларыбызны къыйын жолгъа аракъы, чагъыр неда сыра бла да ашырмайбыз. Алай ма бу акъ суу ёмюрледен бери да бизни ата-бабаларыбызны бек сыйлы ашлары болуп келгенди. Ала узакъ жолдан арып келселе да, бир тюрлю къыйынлыкъ тюшюп, жүреклери кюйсе да, бу акъ сууну хар заманда сююп ичгендиле. Бюгюн а аны узакъ эм къыйын, бек жууаплы жолгъа атланган жашларыбызны саулукълары ючюн, хорлау бла, намыслы, къууанчлы келирлери ючюн тартырыгъызны тилейме.

Жашла, къызла да бирча къолларында айранларын ичдиле. Ол кезиуде арбачы, къошха кирип, арба хазыр болгъанын билдирди.

Аскерге тебиреген төртюбюзню да ала, кезиу-кезиу къучакълай, арбаны къатына дери ашырдыла. Мен кёзюм бла, адамланы арасында Жаухарны излейме. Мен аны кёрдюм. Ол арлакъда эки тенги бла сюелип турады. Ала, башларын ёрге кётюрмей, кёз къыйырлары бла шош саркъгъан жилимукъларын терк-терк сюртедиле. Мен арбагъа минерге башлагъанлай, боюнуму буруп, дагъыда Жаухарлары таба къарадым.

Бир аягъымы арбаны чархына салып, бир къолум бла да аны гулласындан тутуп, бир ненча такъыйкъа турдум, чыдаялмадым. Дуния намысны бир жанына салып, сора терк окъуна ызыма бурулуп, аланы къатларына барып:

– Хайдагъыз, сау къала туругъуз, къызла. Энди не кёрюшюрбюз, не къалырбыз. Алай бизни уа унутуп къоймагъыз. Эшитдигизми? Жаухар, санга уа кёп зат айтырыкъ эдим, айталмай кетеме, – дедим.

Ол, тереклени аумасына тура:

– О, угъай, Къууанч! Айт! Айта кет! Мен аны кёпден бери сакълай эдим. Алай сен... – деп, эринлери къалтырай, сёзюн бёлдю.

– Угъай, – дедим мен, – ким биледи, энди мен не къайтырма, не къалырма. Сен мени сёзюме тынгыларгъа сую эсенг, мени сакъла. Ол заманда мен санга барын да айтырма. Дунияда кёп ахшы тиширыула бардыла, сен аладан бол. Кесингеча, манга да насып изле. Ким биледи, бу къайгъы кёп жылланы созулур. Эллени, шахарланы тозуратыргъа болур. Алай ёлмей, сау къайтсам а, мен сени излерме. Мени дагъыда сенден бир тилеригим, мени анамы къабырына бара тур. Аны къабырына: «Къууанч сауду», – деп шыбырда, – дедим мен, жүрегим къаты тебе.

– Къууанч, – деди Жаухар, кёзлерин сюрте, – мен сен айтханланы барысын да, барысын да этерме. Тюз барыр жеринге жетгенлей, къагъыт жаз. Кече-кюн да мен сени сакълагъанлай турурма. – Мен анга экинчи сёз айталмадым.

Алайда адамла кёре тургъанлай, къызла бла андан кёп жаншаргъа онг жокъ эди. Мен, ичимден: «Сау къал, сау къалыгъыз», – деп, кёлум тола, чабып барып, арбагъа миндим. Ала барысы да, бизни ызыбыздан къол булгъай, арба туурадан ташайгъынчы къарап турдула... Ма алай бла мен урушдан сора Ташкентге тюшген эдим.

НАРТІЯ

(Б а р з ь а н ы)

С Е Г И З И Н Ч И К Е С Е Г И

КЪОБАН БЛА ТЕРКНИ АРАСЫНДА

ГУУ БЛА СЕХ

Нартла-гуртла Къара тенгиз бойнунда жашагъанда,
Жери болуп, кючю жетип, эл болуп бошагъанда,

Уллу Юйге жыйып сыйлы къартланы, уланланы,
Алтын Дебет былай айтып сагъайтханды аланы:

– Минги тауну тийрелерин Тейри бизге сайлады,
«Нартны жашар жери болсун ёмюрге!» – деп оялады.

Ары бизден къауум тукъум, тайпа кёчюп барсынла,
Бзларындан барлыкълагъа элле-журтла салсынла.

Бора батыр, адамларын алып, ары кетгенди,
Бора тукъум Терк башында тынгылы журт этгенди.

Ауар, Астар, бара кетип, Бештамакъда¹ къондула,
Ол тюзледе, ол таулада айныдыла, онгдула.

Гуу пелиуан, Гемиргеу да, Сех да ары кетдиле,
Тау аллында уллу тюзде жашау-турмуш этдиле.

Болду уллу сууну аты – Къара-Къобан, Къарачай,
Иги эди анда хауа, кюн къыйнамай, къыш не жай.

Нартла, жангы жашау къурай, олтурмалла, эринип,
Ишледиле, сабан сюрюп, багъыр, темир эритип.

Тауда, тюзде отлайдыла къантор хора атлары,
Адам ашаучула бла бирда жанмай отлары.

Тау Артындан аууп, ала кече келе турдула,
Болмагъанда, нартла аскер, сауут-саба къурдула.

¹ *Бештамакъ* – Балыкъ, Басхан, Чегем, Черек, Терк суугъа къошулгъан тюз.

Эмегенле кёрюннгенлей, ызларына бурдула,
Жетип-жетип, башларына сырпын, токъмакъ урдула.

Андан сора талай заман жашадыла къаугъасыз.
Тейри анга табыннганны къоймай эди саугъасыз.

Гемиргеуню, гюрбежиде болуп тёше-мёшеси,
Багъыр, темир тую ёте эди кюню-кечеси.

Нарт Магул а – сокъур жырчы – жигитликден жырлады,
Келир узакъ тёлюлеге нартладан хапарлады.

Гуу кютгенди жайлыкълада нартны къара къойларын,
Сабыр киши, жаугъа жетсе, терк къысхартханд бойларын!

Уста уучу эди Сех а. Доммай бугъа ёлтюрюп,
Келе эди, бир солумай, инбашына кётюрюп.

Кийик этден тойдуруучу эди элли нартланы,
Ол юлюшсюз къоймай эди келинлени, къартланы.

Уой, бир жол а, ашай туруп, Сех былайла сёлешди,
Таматасын чам сёз бла къозутургъа кюрешди:

– Мени кёзюм жетмегеннге кишини кёзю жетмез,
Мени огъум ётмегеннге кишини огъу ётмез.

Алты таудан аугъан бууну жетинчи тауда жетип,
Огъум аны аудургъанды, богъурдагъындан ётюп.

Жети таудан алып келдим, тик сыртладан тюшюрюп,
Энди уа ашай тураса, салгъанма да биширип!

Къарындашым, мени кибик, марал уугъа баралсанг,
Мени кибик, нарт элинге доммай бугъа мадарсанг,

Саналыренг сен да элде манга тенг бир жигитге,
Сен а эл къоюн кютесе, ушаймыды ол бетге?

Сакъ бол, кече гудучула эслетмейин жетерле,
Къочхарладан семизлерин сайлап, сюрреп кетерле!

Къарындашым, сен къыйырда жатсанг, ышанлап къара!
Гуу айтады мыйыкъларын сылай, кюле, ышара:

– Женгилаякъ бёрючюгюм, аурууунгу алайым,
Сен жютюкёз лячинчикге тенгши къайдан болайым?

Кюн узуну айланама, жауунда юсюм жибип,
Кече сайын кыйырдама, жатмай, тешекге кирип.

Алай кый угай, кызу да этмегенме тас, зая,
Гудучу уа келе берсин – кылумда сюек жая.

Сех ышарганд. Бир кече уа ол барганды урларгъа –
Чам этерге сюе эди, оюн этип хорларгъа.

Чырпыланы кымылдатмай, жиян кибик сюркелип,
Сех стауатха бара эди, Гуугъа кюллюгю келип.

Гуу кез кысмай жата эди, кыулак тигип тийреге,
Эмеген да базымасын сюрююне тиерге!

Гебенегин, чабырларын кыйын отда кепдире,
Сагайганды бир келгенге, шыхырт-шухурт этдире.

Пелиуан Гуу кычырганды, къара кекча кюкюрөп,
Таудан жыйы² юзюлгенди, ол учханды, гюрюлдеп.

Садак огъу агъач таба элияча ычхынып,
Бара эди, желча улуп, жиянча да сызгырып.

Олсагъатдан чырпыладан ачы кычырык келгенд,
Уручуну жазасына жолукдургъанын билгенд.

Сора Гуу ары чапханды, кыркыуу кирип жанына.
Садак тийген, уой, Сех эди, боялган да кыанына.

Гууну кыйюп деу жюреги, урходук болду тамам.
Кый этерча, табалмады Гуу бир жарсыулу макъам.

Кек тейриси, уллу кычу хар неге да кыарыган,
Гууну кыанкыаз этип кыйду, булутладан кыараган.

Ол а энди айланады, таралганлай, кекледе,
Кыйгы, бушуу, жарсымакылык туудура жюрекледе.

Таралады жазда, кюзде булутла арасындан,
Гуу табалмай кыалган сарын тегюле чурасындан³.

² Жыйы – кыар юзюлген.

³ Чура – кыанатлыны кемирчек ауузу-буруну; кюв.

МАЙМУР БЛА ИЛКЕР ТАШЛА

Сары-Къая деген жерде, заманланы биринде
Тау ёзени бир агъачда, Ча къаяны тюбюнде,

Нарт элледен бири тура эди, бегип, орналып,
Сабан сюре, чалгъы чала эди, ишге къадалып.

Арпа, зынтхы себип, кёре эди ишни хайырын,
Марал сютден эте эди кючлю, къалын айранын.

Ариу эди къылыкълары, намыслы да – адамы,
Халал эди хар келгеннге ол нарт элни тuzдамы.

Ташла ташып жасай элле, дейд, таза шауданланы,
Жууукъ къоймай тура элле алайлагъа малланы.

Жауун жауса, сюрюулени чыгъармайын ёрлеге,
Сакъ эдиле заран, хата тюшюрмезге жерлеге.

Жогъед элде артыкъ доммай не жугъутур ёлтюрген,
Бек айыбед анда суугъа неда отха тюкюрген.

Жайлыкълары бузулмазча, мал ишни алай къурап,
Хар сабанны ташын, хансын, чыгъанасын ариулап,

Рахат жашай элле чомарт нартла Сары-Къаяда,
Къуш балала тургъан кибик чынгыл башы уяда.

Кёк гелеулю Сырт башында Илкер ⁴ ташны къатына
Келе элле эр кишиле, жашла, къартла, къатынла.

Чёкле ⁵ этип, сыйлы кёрюп алайдагъы ташланы,
Сала элле алларына тюрлю-тюрлю ашланы.

Маймур деген биреу баред ол нарт элде жашагъан,
Эй, къылыгъы нартха угъай, бир башхагъа ушагъан.

Юйдегили болуп, анга юч да улан туудула,
Бир къызчыкъ да туууп, ала ашай-жашай турдула.

Къой кютерге бара Маймур, былай деди анасы:
– Мен айтханны унутмазса, ой, атангы баласы!

⁴ *Илкерле* – жулдуз жыйын; созвездие Плеяды.

⁵ *Чёк* – оноу, кенгеш; совет.

Сыртха чыкьсанг, кьымылдатма, жашым, Илкер ташларын,
Бош кьыйнама нарт сыйлагъан Илкер ташны жашларын.

– Бош туралла – дейди ол а, – жерге акьырын бата,
Не боллукьду аны ючюн, андан кимге не хата?

– Тийме, балам, Илкер ташы бир кюн санга чамланыр,
Хар хата да, хар палах да тынмаз кибик, кьадалыр.

Санларынгы кьурушдуруп неда кьуруп билегинг,
Толмай кьалыр кёп муратынг неда ахшы тилегинг.

Тапсыз жерде абыныр да, ачырса, миннген атынг,
Бузулур да, кьыйналырса, бюгюн ариу сыфатынг,

Бир жукьдан да кьууанмазса, кетер да жүрек нюрюнг,
Башхалагъа сукьланырса, ачий, апчий юйюрюнг.

Эшитмеди Маймур аны, сыртда рахат олтурду,
Тюш болгьунчу, ол, таянып, жукь да этмейин турду.

Ышныр эте тохтадыла тюшде кьара кьойлары,
Кичидиле сора аны ол кьарыулу кьоллары.

Кючюн салып кьобара да, тёнгерете башлады
Маймур гелеу сыртдан терен кьолгъа сыйлы ташланы.

Олсагьатдан Ча кьаяны эки жаны чачылды,
Эй, андан а юч да шорха сууну аллы ачылды.

Эл кюреше тура эди, жыйылып сабанында,
Ахырзаман элхууурну кёрдюле заманында.

Кьачып, таугъа чыкьгьанды халкь, билмейин не этерин,
Кьутургъан суу алып кетди берекетли эллерин.

Башха жерде журт салыргъа тюшдю, кьыйналып, нартха.
Алай Маймур аманлыгьын салып кьоймады артха.

Этген кюйсюз харам ишин Маймур элден жашырды,
Тасха бермей жамауатха, юч-тёрт жылны ашырды.

Тобагъа уа кьайтмады ол, турушуча тургъанлай,
Кьамамады, сюрюулерин кезлеулеге ургъанлай.

Батмакь этип кьоя эди таза кьара сууланы,
Суу уртларгъа баралмазча кьатларына аланы.

Маймур бир жол, элде тойгъа барып, тёрде олтурду,
Къолу жетген жерде жукъ да къоймай, ичин толтурду.

Тойдан чыгып кетди сора, ашагъандан эригип,
Суу бойнунда этип къойду Маймур кеси керегин.

Ол тийрени Суу Анасы алайчыкъда жуууна,
Ол адамны сылыкъ иши къатылгъанд ачыууна.

Суу Анасы, кёлю къалып, узакъ кетди Ча таудан.
Олсагъатдан таркъайдыла баргъан суу, кезлеу-шаудан.

Жер жарылды, сабанлада тирлик бары къуруду.
Агъачлада кийик къалмай, бёрю жыйын улуду.

Мал отларгъа чёп да тапмай къалыр чекге жетдиле.
Ахырында элли къартла оноу-кенгеш этдиле.

Тёре жыйып, Маймур этген хаталаны тиздиле:
– Бир мардагъа сыйынмагъан къылыкъсыз! – деп сюздюле. –

Сенсе, – делле, – жерни, сууну, отну сыйлы кёрмеген,
Туугъанлы да, жек башынга тамчы акъыл кирмеген!

Сенсе, – делле, – кезлеулеге къой сюрюулени ургъан,
Къолунг хата излегенлей, Тейрини чамландыргъан!

Сенсе, – делле, – Суу Анасын бу элге дерт этдирген,
Башыбызгъа айтып-айтмаз къыйынлыкъла жетдирген!

Къалай жашау этериксе, быллай къыйынлыкъ салып?
Къуру, – делле, – элибизден, юйюрюнгю да алып!

Сора былай айтды элмен ⁶, жеринден сабыр туруп:
– Бу тийреде муну кёрген ёлтюрюп къойсун, уруп!

Чюйре Маймур кеч къалмады элде кече белинден.
Бырнак болуп, узакъ кетди, айырылып элинден.

Макъаланы жасандырып ата бурху суучукъгъа,
Жауун умут этгенликге, жарамады ол жукъгъа.

Гырайтны да, жууундуруп, суу ызында къойдула,
Суу Анасын разы эте, къара къозу сойдула.

⁶ *Элмен* – эл башчы.

Хурметлери къуру кълды, болушмады тобалыкъ,
Кёл таркълыйып, кълрылыргъа жетдиле кълндуз, балыкъ.

Бир кълрт, юч жюз ташчыкъ жыйып, суу бойнунда олтурду,
Ол, шыбырдап, хар бирине бирер дууа окълуду.

Окълуду да, ташчыкъланы чахагъа ⁷ бирер атды.
Хайыр болмай, ол кълртчыкъ да элине мудах кълйтды.

Талай кере табындыла: «Аз болгъланды кёллюбюз,
О Тейрибиз, бизге болуш, бош кълалгълынчы элибиз!

Суудан толу булутларынг бутакъл-бутакъл жансынла,
Тау башланы жютюлери гыбытларын жарсынла!

Сабанлагъа, жайлыкъллагъа суулары тёллюсюнле,
Такълыр жерден чёл башчыкъла кёлгерип кёлрюнсюнле!»

Болушмады ол да, жерге тамчы жауун таммады,
Кёлнюп баргълан сабан жылы жауун суудан къланмады.

Ол кезиуде келе болгъланд, тюзлени алып, бир хан,
Талай халкългъа кёл кълыйынлыкъл, кёл ауур жасакъл салгълан.

Сары-Кълая нарт элни да ол биле эди жерин,
Алагъа да ийген эди жасакъл жыйгълан аскерин.

Маймур тура эди журтха сайлап ёзен аягълын,
Кёлй кютеед, биягълынлай, тутуп хыжы таягълын.

Жау аскери тау аллына букълу кёлтюрюп жетди.
Маймур, чабып, жангыз кълзын нарт элге кълуугълун этди.

Кълзы кетди нарт элине кълуугълун хапар берирге,
Турду Маймур бир тар жерде, юч жашы бла бирге.

Кълаты бегип, сермешелле, садакъл ата жаулагъла,
Эй, киралмай кълалды душман, не кёлрешип, таулагъла.

Кёл мычыды, жол ачалмай, тар аллында жыйылып,
Тёлрт жигитни хорлаялмай, ол тар жерде тыйылып.

Кълуугълун хапар келип, нартла бирден хыны кёлпдула,
Кёлбелери кюнде жана, бирер атха кёлндула.

⁷ Чаха – ташлы суу ыз.

Маймурну да, юч жашын да анда ёлюп кёрдюле,
Жау аскерни тыйгъанлары ючюн намыс бердиле.

Жете келип, душманланы уруп-уруп чачдыла,
Сау къалгъаны, мукъут-думан болуп, артха къачдыла.

Маймурну, уланларын да жерге анда кёмдюле,
– Ол терслигин къаны бла, эрча, жууду! – дедиле.

Жети сырым ⁸ озгъанлай а, кёк бир сейир тюрленди,
Жылы жауун жауа келип, Тейри къылыч нюрленди.

Ол жанкъылыч Минги тауну жарытды чыран бузун.
Жети уллу черек туууп, тапды къол ичи ызын.

Жан киргенди сора жерге, таза суудан тоюп, дейд,
Нарт халкъы да Тейри-Ханнга къурманлыкъла союп, дейд.

ЖЕНГИЛАЯКЪ ГОНАЧХИР

Эртте Балыкъ башларында нартла-гуртла ⁹, эл болуп,
Жашау къурай баргъандыла, къайгъылары сел болуп.

Женгилаякъ Гоначхир деп, бир уучу жаш бар эди.
Бёрюсингир эди улан, ёсюмлю тулпар эди.

Андан, къачып, бир кийик да къутулалмагъанды: ол
Жугъутурча жюрюгенди таулада, айырмай жол.

Уучулукъ, дейд, жашатханды Балыкъда адамланы:
Кийимлери, ашлары да кийик эди аланы.

Кийик байтал эди жашны тапхан туугъан анасы,
Чууакъ кёкден энип келген булут эди атасы.

Аны, назыл ¹⁰ чалтырында ¹¹ табып бир элли къатын
Ёсдюргенди; Гоначхир деп, эркелеп айтханд атын.

Гурт юйюрге улан, аны билмей, алай ёсгенди.
Акъылбалыкъ болгъунчу, ол ишсиз-кючсюз безгенди.

⁸ *Сырым* – кюн бла кече; сутки.

⁹ *Гурт* – халкъны бир бёлеги, тайпа.

¹⁰ *Назыл* – туя.

¹¹ *Чалтыр* – терекни бутакълары бармакъ айырылгъан къоюну.

Гиртчи эди, къарыулу да, Дауче кеси бакъгъанча.
Алай уугъа иймей элле, сауут-саба такъгъынчы.

Акъылбалыкъ болгъанындан башлап, аны жашауу
Агъачда, ууда ётгенди, шишленген эт – ашауу.

Таяннганды бир жол жигит эменни аумасында.
Сора былай эшитгенди ол жукъу арасында:

«Агъачда ат къалмасын,
Элде сабий болмасын,
Байтал жаш тапды эсе,
Айтмай, жашырды эсе!»

Муну ала къуш айтханды эменни бутагъындан.
Уучу секирип тургъанды, къама чыкъгъанча къындан.

Къуш учуп кетгенди, жукъ да соралмай къалгъанды жаш...
Жылла оза, уучу гуртха мажарып тургъанды аш.

Садакъ бла урмагъанды уучу кийикни жукъну,
Аягъындан сермегенди, жетип, маралны, журну.

Эрлай ол бойнун тартханды, бузмай уучу төресин,
Къолун бойнуна сукъгъанды, сыдыргъанды терисин.

Гоначхир доммайланы да къоймагъанды тынчыкъда,
Бугъасын да терк жыкъгъанды, санлагъанды кырдыкда.

Кёп айланып, кёп къыйналып тапмады кёрген къушун,
Ахырында сагъыннганды анасына болушун:

– Ой, сют анам, сют анам,
Мени сакълагъан адам,
Жети жыл алгъа къачда
Бир къуш кёрдюм агъачда.

Жети тауну къыдырдым,
Жети таугъа къычырдым,
Ол къуш къайтып келмеди,
Манга таууш бермеди.

– Айтханы уа не эди?
– Былай тебине эди:

«Агъачда ат къалмасын,
Элде сабий болмасын,
Байтал жаш тапды эсе,
Айтмай, жашырды эсе!».

Мен хайранма, ангыламай аны анча заманнга.
Былай айтып селешгенди сора анасы анга:

– Танг атдырмай, сен агъачны теренине барырса,
Бешли доммай эслегинчи, аягъындан алырса.

Аны башын Апсатыгъа тобалыкыгъа салырса,
Биргенге уа, уучу балам, эки юлюш алырса.

Кюн кетгинчи таудан аууп, сен назылгъа барырса,
Балам, аны чалтырында кечеликге къалырса.

Жохар, ёре мюйюзлери ай учуна къатыла,
Юч аякълы теке келир сора сени къатынга.

Эрлай сермеп мюйюзюнден, ычхынмазча тутарса,
Ол алауган терекни да чалтырындан чыгъарса.

Юч аякълы деу текени иймей бираз турурса,
Турурса да, бир кесекден былай айтып сорурса:

– Атам салгъан юйню манга эшиклерин ачмасанг,
Жюрегими къыйнап тургъан жарсыууму чачмасанг,

Тобалыгъым санга тоба болмасын да, болмасын,
Сен анамы танытмасанг, бир кийик да къалмасын.

Деу текени, дейди, батыр мюйюзлеринден алгъанд.
Гоначхирге Апсатыны айтханы былай болгъанд:

– Сен атангы сора эсенг, акъ булут – туугъан атанг,
Анангы сора эсенг а, акъ кийик байтал – ананг.

Ол акъ булут чууакъ кёкде уча-уча соннганды,
Ол акъ булут, эне келип, жар эрнине къоннганды,

Кюмюш жаллы кийик байтал андан бууаз болгъанды. –
Гоначхирге аны айтып, ол тас болуп къалгъанды.

Алф Гоначхир, деу учаны къойгъан жеринден алып,
Кётюрюп келе болгъанды, жаш жюреги къыйналып.

Эл къыйырда отлай тургъан акъ байталны кёргенди.
Уучу, жюгюн жерге атып, ары чаба киргенди.

Жетсе уа, ол байтал тюйюл – эмчек анасы эди:
– Анам, акъ байтал а къайры тас болуп кетди? – деди.

Анасы уа, жукъ да айтмай, акъ байтал болуп къалды,
Гоначхир да акъ байталны кюмюш жалындан алды:

– Туугъан анам эсенг, мени, азат болуп, кетме къой,
Сют анам эсенг а, элни хакъын, ишин этме къой! –

Деп сюелгенд. Ол заманда: – Ючюнчю жашымса сен, –
Дегенд байтал, адам болуп, – къуш элтгенди экисин.

Къуш десем да – обур къатын. Жилияй, таш, агъач жардым,
Аны алдар умут этип, мен Тейриге жалбардым:

«О Хан-Тейри, мени кийик жаныуар да эт, алай
Сабийими ёсдюрме къой», – дедим, тарала-жиляй.

Андан арысын а энди кесинг да билесе сен,
Мен а кетерге керекме, балам, хайда, къал эсен, –

Дегенлей, учуп кетгенди, кёкден бир таууш келип,
Гоначхир да тынчайгъанды, ишни болушун билип.

Ол заманны адамлары атха минмей эдиле,
Кийик атны жууушдура, дейди, билмей эдиле.

Гоначхир да ууда жаяу жюрюгенди къуруда.
Жюк эдиле инбашына бууу, жугъутуру да.

Бир кюн кетгенд узакъ жары, не болуред оюнда?
Бир кийик жылкы кёргенди Къобан сууну бойнунда.

Кёк талада къанкъазбоюн жалкъаларын жел тарай,
Чаба эди кийик жылкы, жигит сукъланып къарай.

Сора жылкыгъа киргенди, ол сууну жюзюп ётюп,
Къачмагъанды кийик жылкы не малтамагъанд, жетип.

Ариу атла ойнай элле кёк кырдыкда, чаришип.
Гоначхирге хорлатханды бир къолан ат, эришип.

Тал терекни къабугъундан нохта салгъанды атха.
Къоркъмагъанды ат жигитден, туракъламагъанд артха.

Туурадан къарап болгъанды Апсаты уа сейирге,
Къачмагъанды ат, уучуну сыртындан атып жерге.

Уучу аны къайры бурса, ары барып тургъанды.
Атны кючюн сынаим деп, черек суугъа бургъанды.

Кёкню учуп баргъан кибик, ат суудан алай ётгенд,
Къарыууна, тёзюмюне Гоначхир сейир этгенд.

Сууну ёрге жюздюргенди, биягъы айландырып.
Тар тамагъына жетгенди ат, сууну эки жырып.

Силкинип, суудан чыгъады, арыгъан да этмей ат.
«Ойнадым, барсын!» – дегенди жаш, атны этип азат.

Ат а жеринде къалгъанды, кетмегенди ат къачып.
Сора былай сёлешгенди ол, адам тилин ачып:

– Сен жигитлик эришиуде хорлагъанса да мени,
Батыр, энди хар къайда да нёгерингме, – дейд, – сени.

Ол къолан ат – Сыйкъун кеси, Гоначхир – аны жашы.
Кюнча, жарыкъ жана эди жылкъы Тейрини башы.

Гоначхирге ол жылкъыдан тулпар сайлап бергенди,
Сора, учуп кетип, кёкде акъ булутха киргенди.

Уучу, атны алтын жалын сылай, миннгенд сыртына.
Атлы болуп келгенди ол Балыкъ башы журтуна.

Ол болгъанды эм биринчи ат юйретген дуньяда.
Гурту эркин жашагъанды тау къушуча уяда.

Бара-бара, хорлатханды Гоначхир да къартлыкъгъа,
Жугъутурну жетип тутхан къол-бут жарамай жукъгъа.

Сауут-сабасын такъгъанды бир кюн ол, атын жерлеп,
Кёк кёлге кирип кетгенди, халкъына жашау тилеп.

ТОГЪУЗУНЧУ КЕСЕГИ

БОРА БАТЫР

БОРА БАТЫР БЛА ЖИГЕР

Уой, нарт Бора, Боракъа, дейд, Нартда бир батыр эди,
Бир къазаннга къарагъан да жаш-къушу алты эди.

Барысын да санасанг а – сабийи тамам сегиз,
Кичилери – эки кызы, айтылгъан эки эгиз.

Кесинеча, кимге да ол бир чурумсуз болгъанды,
Баш тутаргъа нарт Боракъа бек къарыусуз болгъанды.

Бир-бирледе жортууулгъа, кёнчекликге баргъанды.
Жатып, дейди, бир тёбеден кёкге къарап тургъанды.

Бораланы Бора элни – таматасы, элмени,
Алай аны суу бойнунда бош тургъанды тирмени.

Эркин эди сабаны да, къыйыры зат кёрюнмей,
Уллу тирлик берлик эди, урлукъ атса, эринмей.

Ким суйсе да, ары барып, кесине жер сюргенди,
Кюз артында хайырын да сюрген кеси кёргенди.

Нарт Бораны мытырлыгъын элчиле биле элле,
Нарт Борагъа, ол жанжатха, элчиле кюле элле:

«Бораланы тели Бора, – дей эдиле, – Боракъа!
Сабанларын эл орады, эл чыгъады оракъгъа!»

Излегени, бек суйгени, гыржын бла айранды,
Муну ишге тюзеталмай, ахлу-жууукъ хайранды.

Ол салынып жюрюй эди, жыр кибикле мурулдай.
Нарт Бораны жашау кюйю бара эди ма алай.

Боракъаны бар эди, дейд, бир алаамат ийнеги,
Сютлю эди, анга къарай эди Боракъа иги.

Ингир ала келмей къалды бир жол сютлю къоланы.
Алып ауур чонкурун да, излей чыкъды ол аны.

Юсюне, дейд, бёрю жыйын басынып кёргенди ол,
Деу чонкурун сыртларында ойната киргенди ол.

Бёрю жыйын чачылгъанд да, жыйылгъанды биягъы.
Арбазына жетгенлей а, бирча къадалгъанд дагъы.

Ийнекни, дейд, сермеп тутуп, нарт атханды буруугъа,
Сора сейир этгенди ол Тейри берген къарыугъа:

– Менден кючлю сау дуньяда жан болмаз! – дегенди ол,
Бёрюлени къырып, талай тонлукъ тюшюргенди ол.

– Менден кючлю, керти да жан болмаз! – дегенд, къууана, –
Бар эсе уа?! – дегенди нарт, узакъ жолгъа къурала.

Тирмен ташдан кем болмагъан гыржыны да хуржунда,
Жол кыдыра, бир кишини эслегенди дорбунда.

Жарыкъ болду кыош иеси, селешдиле, олтуруп.
Сора жолгъа айран берди, гаммеш гыбыт толтуруп.

Арба чархдан гитче болмай, бишлакъла да келтирди,
Нарт Борагъа ол жюклени бек кыйналып кетюрдю.

Кючден-бутдан бара эди танымагъан жолунда,
Абын-сюрюн эте эди, таягъы да – кьолунда.

Чабырлары тешилдиле, жюрюй-жюрюй, седиреп,
Ол салкынынга олтургъанды, солуу алыр эдим деп.

Бир заманда биреу жетди, жерни-ташны тепдирип,
Тулпар аты терен кьолну уллу боран этдирип.

– Эй, жол болсун! – деди сора ол жаш, жетип кьатына.
– Ой, сау болгъун! – деди Бора. – Жигер дейле атыма.

Суусапдан ичим жанады, ий маржа, бир зат уртлат! –
Деди атлы, Борагъа уа: – Майна гыбыт, хайда тат!

Чабырларын тизип, бир зат кьабайым десе, алып,
Бир бурху да жокъ гыржындан, айраны да бошалып.

– Огъесе сен таш ашагъын, – деп, Бора ачыуланды. –
Не жут эдинг, эмегенча! – Батыр от кибик жанды.

– Кьой-кьой, алан, аш болуб’ а, бош, кьапмиш кибик эди,
Шор тарауум кючден кетди! – Жаш Жигер былай деди.

Экиси да бири бирине чапдыла тюйюшюрге.
Башладыла бири бирин кылыкъсыз ура жерге.

Алайлай бир ахырзаман атлы жел этип жетди,
Экисин да, шымларына сугъуп, алды да кетди.

Аны керген айтыр эди атлы тюйюл окъду деп...
Къатынына махтанганды ол, менича жокъду деп.

Ол шымларын тешгенлейин, нарт Бора бла Жигер,
Доп деп, жерге тюшгендиле: – Эр десенг, ма менме эр!

Мен кьайда, кьалай болсам да, кишиге ал бермейме!
Бучукъланы уа милдеуча, бурхуча да кермейме!

– Махтанган иги туююлду, бар сенден да уллула, –
Деп айтханды кьатыны уа, – онглула, кьарыулула.

Ол кьатыннга ийнанмайын, Жигер кьарады деуге.
Тюбемегенд Бора кьа да муну кибик биреуге.

– Алай эсе, – дейди кьатын, – атлы болуп чабарсыз,
Кюн батышда Чолакь деген бир тулпарны табарсыз.

Ючюсю да, жоргьалагьа минип, узакь кетдиле,
Арып-талып, ач да болуп, жол тохтамыш этдиле.

Бора чыкьды, негерлери бир кесекчик жукьларгьа,
Тегерекде не бар, не жокь деп, кийик мал жокьларгьа.

Сууну ерге бара, Бора чабакьчыгьа тюбегенд,
Ол кьая кибик уллуду, ол жангызкёз эмегенд!

– Уой, кёп болсун чабакь! – деп, ол салам бергенди анга.
– Кел, жууукь бол! – дегенди деу киши нарт пелиуаннга.

Кьолунда уа кьармакь туююл, – бир уллу да томуроу,
Ауазы да ауаз туююл, – тамам багьыр кьонгуроу.

– Уо, кимсе да, не жюрюйсе бу жерде, ахшы киши?
Айтды Бора, кьалтырады: да кыргы эди иши.

Жангыз кёзюн жылтыратып, гырмык мыйыгьын сылай,
Ышарды да деу эмеген, Борагьа айтды былай:

– Деу кёрюрге сую эсенг, бар сен бу жолну тутуп,
Алай, кёрсенг, кьачмазмыса, атынгы да унутуп?

«Тейри, кьоркьмам!» – дей кесине, Бора чыкьды талагьа,
Сейир этип кьарады ол бир томуроу кьалагьа.

Аллында уа бир деу кьатын тура эди жюн ишлей,
Кьууурулгьан доммай бутну кьатына салып, тишлей.

– Не жюрюйсе? – деп соргьанды, нартны саламын алып.
Билгенинде: – Кьач! – дегенди ол, гузабагьа кьалып. –

Юч огьурсуз жашым барды, бусагьатдан жетерле,
Кьабып кьояр аллында уа хыликкялыкь этерле.

Сора жаны кьуругьанды ол махтанган Бораны.
Жер тебренип башлагьанд да, кьатын букьдургьанд аны.

Юч жашы да келгендиле, мыйыкъларын да буруп,
Тёбе кибик четенлерин чабакъладан толтуруп.

Тамата жаш анасына: – Бир махтанчакъ гостаны
Бери ийген эдим, – дейди, – кёрмегенмисе аны?

Ол къатын а кюледи да, чыгъарады Бораны:
– Адамны татлы болады, эмейик, – деди, – къаны.

Алай алгъа мен бир оюн айтайым да – ойнайыкъ,
Эриксег’ а, бу затчыкъны кезиу-кезиу чайнайыкъ.

Тёртюбюз да тёрт мюйюшге олтурайыкъ, жүрюгюз,
Муну ёрге атайым да, кезиулеп юфгюрюгюз.

Боракъаны къатын ёрге атханды да, кичиси
Юфгюргенди, анга къарап, кюлгендиле ючюсю.

Бир хыличи сабийлеча ойнай, боран кётюрюп,
Боракъаны учуралла, бирден бирге ётдюрюп.

Эй, ол жарлы Боракъа уа, ол жанындан тюнгюлген,
Къалкъад, дейди, бир да башха болмай чыпчыкъ тюгюнден.

Сора къатын жашларына: – Бирге бир юфгюрейик, –
Деп, хыйлагъа ышаргъанды, – не боллугъун кёрейик!

Бары бирден юфгюргенлей, нарт Боракъа ожакъдан
Он кере къызыу учханды кеси атхан садакъдан.

Бир узакъда жерге тийип, алай къачханды Бора,
Къууса, ызындан жетмезча чаришде баргъан хора.

Тапханды да, нёгерлерин уятханды, къычыра,
Сора яра къачхандыла, хораларын учура.

ЧОЛАКЪ САБАНЧЫ

Узакъ кетип, тал тюбюнде шаудан суудан ичелле,
Атларын да энди къуумай, патрапагъа ¹² кёчелле.

Бара-бара, тап ишленген бир кенг къошха жетелле,
Анда уа бир шапа къызла ёзлю ашла этелле.

¹² *Патрана* – атны бир тюрлю жүрюшю, сымарлап аякъ алдырыу; рысь, аллюр.

Тирмен ташдан аз гитчеди гыржынлары аланы.
– Чолакь алфха хазырлайбыз, – дейдиле, – бу ашланы.

– Аха, – дейле атлыла да, – кьайдады Чолакь тулпар?
– Ол тебени тутуп баргъан аны сабанда табар, –

Шапа кьызла алай айтып, жашла ары чабалла,
Ариу, омакь юйдегиси алфны сыйлай табалла.

– Уой, аш татлы болсун! – дейле кьонакьла; тулпар жарыкь:
– Сау келигиз, уой, жанлагъыз, – дейд, – хазырды ашарыкь!

Кёредиле юч кьачхынчы, уллу сейирге кьалып:
Сабанчыны кьалажюгю алтын бла жасалып.

Жылтырай, ариу жаналла сабында асылташла.
Сейир-тамаша болалла бу ишге келген жашла.

Уллу эди сау эменден ишленген ол кьалажюк,
Не азындан жети кючлю тарпаннга болурча жюк.

Сабанчыны юсю алай омакь, сукъланырча хан.
Ёгюзлери ёгюз тюйюл, – токьсан да тогъуз кьабан.

Кьалажюкге сынжыр бла кьаты тагъылыш ала,
Сабан сюрсе, баразасы – тизилишген кьаяла.

Айтхан эди сора Бора сабанчы пелиуаннга:
– Болушлукь тилей келгенбиз, тулпар, ышанып санга.

Юч кьарындаш – юч эмеген – бусагъатдан жетерле,
Ала бизни нёр¹³ орнуна тутар умут этерле. –

Алайлайын, боран этип, юч кьарындашдан бири
Жетгенди да: – Ай, сен аман, жесирими бер бери!

Бермесенг да, эй, ит чолакь, этерими билirme,
Кьозунуча байлап сени, кёл кенгдире кюлюрме!

Чолакь тулпар, арсар бола турмай, келгенни атдан
Хыны сермеп алгъанды да, тюплегенд олсагъатдан.

Сакъалындан ол тюк юзюп, кьозуну кибик, кесин
Байлагъанды да атханды: «Бедишлик болуп ёлсюн!»

¹³ Нёр – кёл кётюрген оюн; забава, потеха.

Башха эки къарындаш да, ачыуланып жетдиле,
Чолакъ тулпарны ала да жаныр гынтты этдиле.

Аланы да къойланыча байлады да, багушха
Сюйредиле, аш болурча бёрюге, итге, къушха.

Сора ол къонакъ этгенди юч жашны да юйюне,
Кёргенинде, сукъланганды Бора жашау кюйюне.

Юйю – къала; ишленипди жонулган омакъ ташдан,
Берекетли аш къангасы толу ичгиден, ашдан.

Ашап-ичип, тулпар киши хапарларын билгенди,
Ол, тынгылай, Бора къагъа ышарганды, кюлгенди.

Сора, мудах болуп, тулпар башлагъанды бир хапар:
– Тогъуз эдик къарындашла, ёт, къарыу, эрлик да бар.

Ким болур деп бизден кючлю, жерге, кёкге сыйынмай
Айланганбыз, кюч сынашып, юйюбюзге жыйылмай.

Бир жол жолгъа чыгъабыз да, атлагъа жол беребиз,
Жауун жетип, бир дорбуннга чабып-жортуп киребиз.

Арта билдим: дорбун тюйюл, – деменгили баш сюек,
Кёз чунгурунда къалабыз, Тейриге этип тилек.

Озуп барган жаш сюрюучю аны кёз къуршоууна
Деу таягъын илиндирип, къалган эдик оууна.

Сегиз залим къарындашым бош ёлдюле, махтаусуз,
Кесим сакъат болуп къалдым, алай тюйюлме жаусуз.

Жауум барды: Тейри-Ханнга минг ыспас да, минг махтау!
Халкъны халкъ этген – душманды, эрни эр этген а – жау.

Менден къарыулу уа жокъду деп, алданмагъыз анга,
Къарыуун, аз-кёп эсе да, эр бурады душманнга.

САРЫУЕК КЪАЛАУУРЛА

Сабанчыны жашаууна, мюлк да тутуу кюйюне
Боракъаны кёзю къарап, къайтхан эди юйюне.

Бораланы нарт элине оноу этип башлайды,
Хомухлугъун, мытырлыгъын барган суугъа ташлайды.

Заман бара, нарт Боракъа болду чирик бай, бакы.
Мюлк къурады – энди жаны туююл эди тунакы.

Сюрюулерин Терк башындан Лабагъа дери отлай,
Атларыны кишнеулерин Басхан къаяла къатлай,

Сюрюулерин сакълар кибик, адамлары жетмеед,
Нарт Бораны-Боракъаны ол къайгъысы кетмеед.

Андан-мындан эмегенле жыйылып чаба элле,
Сюрюулерин, жылкъыларын къууалап къаба элле...

Бора батыр бир жол, бара къошларындан бирине,
Ажашханды, туман басып, танымагъан жерине.

Къалай ары баргъанындан болмай аны хапары,
Бир дорбуннга тюртюлгенд да, Бора къа киргенд ары.

Алай анда ышыкъ угъай, уллу палах табады:
Лузгъасындан ¹⁴ шыты чача, бир сарыуек чабады,

Къачалмазын билип, кючюн чонкуруна салады,
Ура кетип сарыуекни, Бора онгун алады.

Сора, ахыр кючюн жыйып, тюз башына урады,
Аны уллу башын чачып, бир жанына турады.

Сарыуекни къаны бара, нарт дорбуннга къарайды:
«Мындан сора болурму?» – деп, сагъаяды, марайды.

Бир тауушла келелле да, кёз атады нарт ары.
Жанласа уа – сарыуекни ючкюнлюк балалары.

Къырайым деп тебрегенлей, аны бир зат тыяды,
Артмакъларын ол бош этип, балаланы жыяды.

Ол заманнга кюн ачылып, Бора жолун табады,
Тарпан аты, жоргъа салып, къошу таба чабады.

Къошда тургъан жалчылары артмакъларын ачалла,
Уой, алайлай жан-жанына, хахайлашып, къачалла.

Бора, кюле: – Эй, къоркъмагъыз, энди жокъ аналары!
«Ёсдюргеннге итле кибик жарайла балалары», –

¹⁴ *Лузгъа* – жыртыч жаныуарны ауузу; пасть.

Деп, мен алай эшитгенме, сют чапдырыгъыз бери!
Ачдыла да, – дегенди нарт, – от чагъалла кёзлери!

Нарт Боракъа балаланы жылы сютден тойдурду,
Сора энчи орун этип, аланы ары урду.

Заман бара, къойчу жашла, болса да ауур, кыйын,
Ёсдюрдюле балаланы, этдиле уллу жыйын.

Боракъаны сансыз малын ала къаты сакълайла,
Сюрюучюле, жылкычыла энди рахат жукълайла.

Тынчлыкъ табып, Бора батыр кесине уллу махтау
Жырла айта эди, малын алгъынча сюралмай жау:

– Уой, нарт Бора, бир къайгъынг да жокъду энди, жат да тур.
Сарыукни парий этген сенден сора ким болур?!

О Н У Н Ч У К Е С Е Г И

КЪОБАН ТЮЗГЕ КЁЧЮУ

МИНГИ ТАУНУ КЪЫЗГЪАНЫ

Къара тенгиз жагъасына жети да тарпан атлы
Келе элле, ашыгъышып, жети да жигит нартлы.

Ала жер-суу кёре келген атлыла туююл – къуугъун,
Хапар алып келе элле, бек ачысын, сууугъун.

Эл ныгъышха бара турмай, нарт Дебетге къайтдыла,
Узакъ созмай, жарсыуларын жарашдырып айтдыла:

– Нарт Элине оноу этген бизни сыйлы атабыз,
Бирикдирип, эс тапдырып тургъан алтын агъабыз,

Санга Къобан тюзлеринден бир хатасыз жеталдыкъ,
Кечиу излей турмай, уруп, жети суудан ёталдыкъ.

Сенсе, – дейле, – Алтын Дебет, нарт бийибиз, ханыбыз,
Къобан тюзде иги туююл шёндю бизни халыбыз.

Эмегенле, жайылышып, орманланы алалла,
Нарт элlege кёп хатала, кыйынлыкъла салалла.

Нартла анда боладыла бош бир төрт гитче бөлек,
Алтын Дебет, сенден бизге болушлукъ, себеп керек.

Алтын Дебет, къайгъы этип, эллени жыйды саулай,
Уллу оноу-кенгеш этип, айтды-сөлешди былай:

– Эй, аланла, кечикмейик, биз кетейик Капказгъа,
Тейри берген шам таулары биз боллукъбуз тапмазгъа.

Тебрерикле бири къалмай къуюлсунла эшикге,
Жангы туугъан сабийлени бөлесинле бешикге.

Кёчер къауум къылычларын иги жютю билесин,
Мында къаллыкъ Тейри-Хандан игиликле тилесин.

Тура туруп, бир заманда сиз да келирсиз ары,
Жууукъ-ахлу тургъан жерге, нартны алайд къадары.

Алтын Дебет айтхан төре эди жигит нартлагъа.
Тебредиле, атландыла Къобан тюзге, Лабагъа.

Кетген элле батыр нартла, журтларындан юзюлюп,
Сыйлы Алтын аякъны да алгъа салып, тизилип.

Тейри-Ханны жер саугъасын келе келип кёрдюле:
– Жерде жаннет бар эсе, ол былайыды! – дедиле.

Къарасала, нарт эллери тура элле оюлуп,
Нарт анала ачы жилий, нарт жашлары жоюлуп.

Аны кёрген батыр нартла ачыудан къутурдула,
Не эмеген не да харра къоймай халек къырдыла.

Къурутдула ол эмеген, ол харра сюрюулени,
Бошадыла тюзде, тауда душманлары – деулени.

Эллерине таша кирип, этмез ючюн талауур,
Чеклеринде салгъан элле дыфчы ¹⁵ къауум, къалауур.

Заман бара, кёрген элле Минги тауну къызгъанын,
Санлап бирде, жер тепдире, тынчлыкъларын бузгъанын.

Дебет учхан арбасында кёкге чыкъды къараргъа,
Ол палахны тыяр ючюн, амал-мадар табаргъа.

¹⁵ *Дыф от* – жау келгенин билдирген от; сигнальный огонь.

Нарт жашланы тарпанлары, чаба, къанат кердиле,
Минги тауну от ёзегин къайнай-бёрке кёрдюле.

Къаяланы, гыйыланы, элтип, ары атдыла,
От тешикни, кёп кюрешип, ачылмазча жапдыла:

– О Тейрибиз, сен кёргюзтме, – делле, – тауну жаннганын,
Нарт элlege кёкден жаннган таш жауунла жаугъанын!

Нартла, барып, жюрюп, Лаба тюзню ариу кёрдюле.
– Тёр къалабыз-шахарыбыз мында болсун! – дедиле.

Къадалдыла ала ишге – кючлерине баздыла.
Ишледиле гюрбежиле, иштенекле ¹⁶ къаздыла.

Сюедиле деу къалала, аламат тоханала,
Кёпюрле да ишледиле, жолла салдыла ала.

Алай болду нарт ёзекни бу жерлеге келгени,
Хар тайпа да бюсюреген жерин чеклеп бёлгени.

БАШ ЧУУАНА – ШАМ-БАЛЫКЪ

Алтын Дебет бар болумгъа оноу этди, ойланды,
Жер-жерлеге, кеси жангыз жюрюп, къарап айланды.

Сагъыш этип, Дебет алай айтды кеси кесине:
«Бёлюннгенде, бирле кетип къалмасынла терсине.

Жерибизни тёрт мюйюшюн турайыкъ къаты тутуп,
Заман ёте, нарт бирлигин биз къалмайыкъ унутуп!»

Сора, жыйып адамларын, нарт Дебет былай айтды:
– Жер-жерледе кёп айланып, кёпню да кёрюп къайтдым.

Кенг жайылды, кенг чачылды мени огъум-урлугъум,
Манга алай болду уллу Тейри-Ханны буйругъу.

Нарт Элим а, тийре сайлап, баш чууана къурасын,
Жашды демей, къартды демей, хар бири да жарасын.

Хар жыл сайын Тотур айда чууанагъа табылсын.
Кёкню, жерни жаратханнга – Тейри-Ханнга – табынсын,

¹⁶ *Иштенеке* – жер тюбюнде, къаяда адам къазгъан магъадан дорбун; копь, шахта.

Нарт Элими хар неси да иги, ариу кьуралсын,
Кьол таш атып, жырлап, тепсеп, чариш этип кьууансын.

Ол байрамда бир нарт сауут-саба-зат жюрютмесин,
Ол тийреде ол кезиуде киши мал-зат кютмесин.

Ол байрамда бир кишиге сёз кьозгъап жарамасын,
Башхаладан кесин бийик этип да кьарамасын!

Тёре болсун ханыбызны нартлагъа айтхан сёзю,
Ол кьаланы – чууананы – сюелип кёрсюн кёзюм!

Барды аны ишлер сейир ариу, аламат да жер.
Тюзде беш тау сюеледи, кёрген тамаша этер.

Аны кёгет тереклери жазда ариу чакьгъанлай,
Турадыла Кьыркь-Суулары жерден кьайнап чыкьгъанлай.

Ма алайда болсун битеу Нартха керек чууана,
Тёгереди ташдан болсун, жау бузмазча, кьууана.

Ол кьалада турсун Нартны сыйлы жалын аягъы,
Ол кьалада турсун Нартны сыйлы кьызыл таягъы.

Ол заманда биреу, чыгъып, нарт аллына атлады,
Бузукъланы, оспарланы сорууларын кьатлады:

– Сен айтдынг да, кёчюп келдик, узакъ жолда кьыйналып,
Кьырдыкъ харра, эмеген да, кёп палахлагъа кьалып.

Энтта бизни, тынчайтмайын, кьыйнар сылтау излединг, –
Исси-Сууда деу чууана ишлерге керек дединг.

Аламанны ити улуп эшитебиз – ёлебиз,
Булутладан Чоппа ийген шибляланы кёребиз.

Тейри-Ханны керти атын билмейди бир кишибиз,
Алай эсе, Тейри бла жокьду бизге ишибиз.

Буйрукъларын айтып-айтып турдунг, Дебет, нартлагъа,
Эсибизни бургъанлайын бир болмачы затлагъа.

Алай кючлю эсе Тейри, кёргюзтсенг а бир затын,
Жюреклени юркютюрча, аны бир аламатын!

Алтын Дебет, жукъ да айтмай, анга тынгылап турду,
Жууабындан нарт халкына сейир сериуюн урду:

– Ол асыры сыйлыды да, жашырын анданд аты,
Къайнар кюнден минг кере да жарыкъ болуп сыфаты.

Кечегиде арбазынга чыгып къарасанг кёкге,
Жетерсе бюрче тенгли да туююлме деген чекге.

Алай бюрче кёзюнден да гитчечиксе, бил, кесинг.
Анга кёре болур сени былай сордургъан эсинг.

Оспардыла сени мында айтхан тели сёзлеринг,
Тейри келсе огънакъ, аны къалай кёрюр кёзлеринг?

Олду жерни, кёкню, кюнню, жулдузланы жаратхан,
Ахшы киши, кесинги да бу дуньягъа къаратхан.

Да болушсун Уллу Тейри, жарар керти тилегинг,
Къыйын ауруп тураса сен, сокъур болуп жүрегинг.

Тынгылагъан нарт халкына ушакъ дерс-ууаз болду,
Хар бирини жүреги да сыйлы иймандан толду.

– Къалачы уста керекди энди, – дейд Дебет, – бизге,
Табайыкъ да аллай адам, тохтайыкъ ишибизге.

– Барды аллай уста, – дейди бир жаш, жеринден туруп. –
Мен башха жерден келгенме, узакъ жолла къыдырып.

Дебет бла ол жаш толу ушакъ-хапар этдиле:
– Исси-Суугъа кёз атарек, – дедиле да, кетдиле.

Барып, ала чууанагъа алаамат жер сайлалла,
Чууананы нечик тюрлю боллугъун да ойлалла.

Жыйын-жыйын ишлей Нарт Эл, уллу къала сюеди.
Алтын Дебет: «Муну аты Шам-Балыкъ болсун!» – деди.

Уллу эди, деменгили къаланы къабыргъасы,
Ол Шам-Балыкъ болуп къалды Нарт журтланы арасы.

Тотур айда нартла бары жыйыла элле ары.
Къууанч бла ёте эди жыл сайын байрамлары.

НАРТ ДЕБЕТГЕ МАХТАУ ЖЫР

Эртте-эртте, дорбунлада тургъанда,
Таш тегене, агъач челек болгъанда,
Эмегенле, сарыуекле, харрала –
Мор-сарыла, тот-къызылла, къарала –
Орманлада сюрюу болуп жашалла,
Мал, адам деп къарамайын ашалла.
«Ариу дунья жаратдым мен этимден,
Аламан а – эмегенле – ётюднен.
Ала, жерде жаусуз, душмансыз къалып,
Барадыла дуньягъа къыргъын салып.
Ёз этимден жаратханма жанланы, –
Деди Тейри, – къырдырмам мен аланы?!»
Жюрегинден жаратды да Дебетни,
Къурутургъа айтды харра ёлетни.
Нарт Дебетни отдан болгъанд жюреги,
Къурчдан болгъанд санларыны кереги.
Хар сингири жия кибик созулгъанд,
Артыкълыкъгъа къаны аман бузулгъанд.
Хар жиги да безги кибик ачылгъанд,
Магъдан излей, ургъан ташы чачылгъанд.
Алтын Дебет бир кюн таугъа баргъанды,
Ташла бла сёлеше, кёп тургъанды.
Ол ташланы къолу бла эзгенди,
Ичлеринде не болгъанын сезгенди.
Ташла жыйып, гюрбежиге терк жетгенд,
Ол аланы чыран бузлай эритгенд.
Нарт тобугъун тёш этерге суйгенди,
Жумдуругъун салта этип, тюйгенди
Тюрлю-тюрлю темирлени керекге,
Этген иши асыу болуп жюрекге.

От Тейриси юйретгенди Дебетге,
Таш эритип, темир алгъан адетге.

Ол ташланы бишлакъныча туурагъанд,
Бек биринчи гюрбежи да къурагъанд.

Отну, сууну, жерни тилин билгенди,
Жер жюзюне, Тейри айтып, келгенди.

Ол чыгъаргъанд жер юсюне темирни,
Ол башлагъанд жандырып ташкёмюрню.

Темир анга тылы кибик болгъанды,
Къалай суйсе, аны алай бургъанды.

Бек биринчи тери кёрюк ишлегенд,
Ол ташланы кёмюр отда шишлегенд.

Терлегени сакъ жауун кибик акъгъанд,
Нарт кёрюкню солууу бла бакъгъанд.

Дебет мында темирлени созгъанды,
Усталыгъы хар кимни да озгъанды.

Жулдузланы жор-жор этип такъгъанды,
Гюрбежиде оту кёкге чыкъгъанды.

Тартып-тартып, темир болат созгъанды,
Къарыу бла Кюн тейриге базгъанды.

Гюрбежиси – Тырмы тауну жолунда,
Къыйын иш да тынч болады къолунда.

Сыйлы нартны чемерлигин кёрдюле,
Жюз-жюз нартла сапарিশле бердиле.

Усталыкъны ол эбине тюшюндю,
Тырмы таудан ол магъданла тюшюрдю.

Темир жаза, тюрлю хансла кюйдюрдю,
Нарт жашлагъа кюбе этип кийдирди.

Кюн ишлесе, жюз да сюнгю битгенди,
Нарт аскерге бек кылычла этгенди –

Къая жухну урса, башы тюшгенди,
Сюнгюсю уа гыйы ташны тешгенди.

Кюбелерин бир къылыч да алмагъанд,
Аладан бир садакъ окъ ёталмагъанд.

Къылычларын, ташкёмюр отдан алып,
Дебет, таула башы бла узалып,

Къара тенгиз сууларында къатдыргъанд,
Нартха башха сауутла да тапдыргъанд.

Гемудагъа темир кюбе кийдиргенд,
Садакъ огъун ол жууукъдан тийдиргенд,

Къылыч бла уруп-уруп сынагъанд,
Окъ ётмегенд, къылычы уа къамагъанд.

Садагъы да ташны, тауну тешгенди,
Къара тенгиз толкъунуна тюшгенди.

Атха налла алгъа Дебет салгъанды,
Андан халкъгъа төре болуп къалгъанды.

Ол наллагъанд нарт аскерни атларын,
Тапдыргъанды хар бир керек затларын.

Нарт аскерни сауут кючу ёсгенди,
Къылычлары къаяланы кесгенди.

Тогъай-тогъай быргъылада кёмюр от,
Къара темир болмаз, къолу жетип, тот.

Нартла халкъы кёп жигитлик этгенди,
Ол сый анга Дебет ючюн жетгенди.

Алтын Дебет – темирчиле атасы,
Бу таулада турад аны къаласы.

Тобукълары созулмагъан темирди,
Къол аязы жора батман тенглиди.

Дебет болду темирлени чыгъаралгъан,
Темир ишге юйренирге буюргъан.

Төр хастанда алма сыйын ¹⁷ кёрелле,
Нарт батырла анга махтау берелле:

– Эй, жашагъын, айны иш да жарыта,
Салта ургъан нарт жашланы арыта,

Нарт журтуна сырпынланы кьатдыра,
Ёреженнге ¹⁸ сауут-саба такъдыра!

АСТАР БЛА РАДИМ

Дебет улу батыр Астар – эм уста илипинчи,
Ол тартханды суу ызланы тауда, тюзде биринчи.

Агъачладан кьырыкъ этип, дыркъылагъа суу элтгенд,
Къуу жерледе элпек тирлик алырча да ол этгенд.

Доммай уугъа бара болгъанд бир эрттен Астар батыр,
Кёк талада эслегенди бир ариу алтын чатыр.

Сейир этип тохтагъанды, жер иеси халында,
Кёз къамата жылтырагъан нюр чатырны аллында.

Ол кёрюне, тас бола да тура эди, элеслей ¹⁹.
Сейир-тамаша этгенди: «Бу не аламатды?» – дей.

«Хойт!» – деп, нарт таууш этгенди, «Ойт!» – деп чыкъмагъанд адам,
Астар: «Къарайым – дегенди, – дос эсе, тиймез хатам».

Атдан тюшюп, ол ичине къарагъанды, жан жокълап,
Тура эди къуш тёшекде бир ариу гоша жукълап.

Марал кибик санчыкълары бир адыргы жабылып,
Къолчугъунда кызыл-ала алма гитче къабылып.

Жохар-жохар алтын чачы тёгюлюп ёшюнюне,
Нарт терен сагъышланганды, шекли болуп тюнюне.

Ол кыызчыкъны нюрю – мууал, солууу да айланмай,
Батыр не бек кюрешсе да, бир сагъышы ойланмай,

¹⁷ *Алма сый* – энчи, уллу сый.

¹⁸ *Ёрежен* – тери къын.

¹⁹ *Элес* – серан, кёзге кёрюнюу; мираж.

Хайран болуп тургъанлайын, кёзлерин ачханд гоша,
Кюнню элпек жарыгына ингил жарыгын кьоша.

Къыз тургъанды тёшегинден, ай чыкыгъанча тумандан:
– Аллах, сакъла сен, насыбы болмай, ариу туугъандан, –

Дегенди да, кёзю толуп, бетин жерге къаратханд, –
Мени Аллах дюн-дуньягъа кыйынлыкъгъа жаратханд.

Къызны андан элгенмеген халчыгъына бюсюреп,
Нарт соргъанды: – Айып этме, санга не болгъанды? – деп.

– Атым Радим, кесим гоша – арап халифни къызы.
Бир сылыкъ Жин... – дегенди да, кълтырагъанд ауазы. –

Онюч жылым болгъанлайын, келип, мени тилегенд,
«Бермез гынтты этсегиз а, таныйсыз мени!» – дегенд.

Атам амалсыз болгъанды, жилягъанды шахарым,
Жокъ эди мени азчыкъ да бойсунмазча мадарым.

«Дайым да тёре алайды, хан къызы артыкъ багъа:
Юч жумуш этсенг керекди, деу Жин, – дейме хыйлагъа.

«Сора айтчы, – дейди Жин а, – мен айгъа да жетейим,
Эки тауну бирин ары, бирин бери этейим!

Кимлигими билесе сен, мен этмезлик жокъду жукъ,
Жаратылмагъанд алыкъа кючюме къаршчы турлукъ».

«Узакъда бир сыйкыырчыны барды сибил²⁰ чатыры,
Къаласы тургъан тала уа – деу терекни чалтыры.

Ол къаланы тогъуз доммакъ аслан къаты сакълайды.
Сен чатырны келтир манга, биринчи ёч алайды».

Кюн да турмай Жин жетгенди, аякъларын чапдырып,
Деу къолунда – журунчукъча, сыйкыырчыны чатыры.

«Экинчи ёчюнг а неди?» – дейди, ышартып бетин.
«Энди уа келтир, хорла да, сур Аламанни итин».

«Сен къайтмазгъа ашыраса, – дейди, – айт андан тынчын!»
«Ай къоркъагъ’ а, – дейме, – сора – Элияны кылычын!»

²⁰ *Сибил* – жек; волшебный.

Жел, боран этип кетеди, кыяма жетгенча, Жин.
Юч кюнден алып келеди ол Аламанны итин.

Алайлай, ожакъ кзурумча, кзап-кзара тейри жетип,
Жин бла демлеш этгенди, таулары да тюзетип.

Ол тую тенгли ити да огзурсуз талай-кзаба,
Кзутулгзанды Жин, кзачханды, каукалай, Магзрип таба.

Бир айдан а ол жетгенди, таш ашай, агзач ашай,
Огзурсуз кюкюрегенди, от кзусхан таугза ушай:

«Сен ёлтюрюрге сюесе, – дейди, – менден бошаргза!»
«Сен а эр болама дейсе зор бла хангошагза!»

«Ючюнчю ёчюнг а неди? – дейди сора, бой салып.
«Жаханым Кзызын таныйса, жет, кзыптычыгзын алып».

«Асыры озуп бараса?!» – деп, текгенд кзара ичин.
Узакзда бир ит юргенд да, боранлап кетеди Жин.

Юч айдан а Жин келгенди, кзыптыны урлап алып:
«Хайда, хазырлан!» – дегенди, тотургза юч кюн кзалып.

«Бусагзат», – деп, мен, чатыргза кирип, учуп кетеме.
Андан бери, кзача-кёче, кюнсюз жашау этеме.

Батыр, кеч-эртте болса да, табарыкзды ол тажал
Алай Кзыз Жинни тапса уа, ол аллыкз – кзара ажал.

Ой, нарт батыр, бу жашаудан ахыры да талгзанма,
Бу алмадан бир кзапханлай, кзаты жукзлап кзалгзанма.

Энтта эки кзабарыгзым кзалып турад ёлюрге.
Алай бир бек термилеме юйде халны билирге.

Анам-атам, туугзан, ёсген халкзым кзалай болурла?
– Не айталла ол Жаханым Кзыздан, Жинден обурла?

– Хыйнылары ётмейдиле аллай кыяма кючге.
– Кел биргеме, – дегенди нарт, – тубетейим билгичге.

Эй, алайлай кзалтырагзанд жер, титирегенди кёк.
Кёк бла ол Кзыз жетгенди, жер бла уа Жин – ол жек.

Жин кылышча жашнагъанды, ачылып ачыу тоту.
Ташланы да эритгенди Жаханым Къызын оту.

Къутукъбаш Жин хыйныгъа да мардасыз уста эди:
Деу чаяннга бурулгъанды, алай Къыз аста ²¹ эди.

Нарт Астар да сермешгенди хаман, кызы жанлы болуп,
Ол демлеш ыйыкъ баргъанды, биришер сагъат солуп.

Жин отда кюйюп кетгенди, кюл тебе – андан къалгъан.
Хан кызы кыптысын бергенди, Жин андан урлап алгъан.

Жаханым Къызы айда да айтылып ариу эди.
Астаргъа: «Чынтты да эрсе, нарт батыр, сау бол!» – деди.

Сора кызы, эрттен туманча, акъырын эрип кетди.
Ол тургъан жерде, жулдузча, бир затчыкъ жарыкъ этди.

Ол жюзюк эди. Радим а чатыргъа кирип чыгъад.
– Жюзюгюн! Алай тохта! – деп, нарт хауагъа кычырад.

Бир озгъур эди, сууукъ да, кюлген жууабы аны.
Жек кызыгъа шекли болады жүреги хангошаны:

– Жаханым Къызы билиб’ а кьойгъан болмазмы? – деди. –
Арта башынга, кетмезча, палах салмазмы? – деди.

Сора ол мудах болгъанды, суймеклиги билине.
Нарт, кюлюп: – Хата этеме десе, жюзюк анга не?!

Жол ачыкъды энди, гоша, насыбынг тутду сени.
Не узун, сууукъ болса да, кюн хорлайды кечени. –

Алай айтып, батыр улан тебрегенди кетерге.
– Кел мени бла, – дегенди кызы, – суйгеними терге.

Тынгысыз болуп турама дайым ата-анама.
Жыл кёзюне кайтырбыз, кел, тийме, наным, жаныма.

Нарт Астар Дебет улуду, кьарыуу, эси да бар.
– Барайыкъ да, кёрейик да, кайтайыкъ, – дегенд Астар.

Атын атлагъа кьошханды, жылкычысына айтып,
Сора чатыргъа киргенди, ызына – кызыгъа – кайтып.

²¹ *Аста* – эсли, тергеулю.

Быллай ариула жаланда бардыла умутлада.
Ол чатыр, кёзге кёрюнмей, терк учханд булутлада.

Хур кызыладан толду чатыр, аш кыанга – татлы ашдан,
Хурла ариу тепседиле, кёз айырмайын жашдан.

Кёк талада мараллача, ойнадыла, кыууанып.
Чатыр майданга кыонду да, халкы чапды, кызыны танып.

Гоша сахарын танымай кыарады, кёзю толуп,
Хансарайгы чапды сора, кытюн тынгысыз болуп.

Атасы да, анасы да бек кыйналып эдиле,
Жин зорлугкундан, жилярча тозуп, талып эдиле.

Экисин да кыучагына жыйып кёп турганды кыыз.
– Тюбегенди жазасына Жин сылык! – дегенди кыыз. –

Атам, анам, бу уа киеу болур, этсегиз табу, –
Деп танытханд нарт Астарны, – тийишли батырды бу.

Кыууангандыла кытюнда киеулюкге – Астаргы.
Халиф: «Кытюн той этебиз!» – деп жайганды сахаргы...

Жыл озганды. Ол бай кыырал кызелгенди, кыуралганд.
Биягыча, уллу сахар аламат ариу болганд.

Майданлары – кюлден толу, суу себе чачылтмала.
Радим бла Астар батыр – насыплы элле ала.

Бир кюн а кынгырдаганды кыбюрчекчикде бир зат.
Радим кыоркыарак болса да, сыр айсынлыгы²² озад.

Кыбюрчекчикни ачад да, Жаханым Кызы берген
Жюзюкден шууа урады, ийнанмаз кибик кёрген.

Алгы ачы жарык уруп, Радимни эси тая,
Бурулганды жашил нюрге, кынюш таууш шошя.

От жарыкдан нарт Астарны жанына кыоркыуу киргенд,
Алай артда, жашил жанып, жюзюк сабырлык бергенд.

– Сезген эдим, – деп жиляганд, – Жаханым Кызы санга
Кёз салганын, я Аллахым, не этейик биз анга?!

²² Айсынлык – жукну билирге итиниу; любопытство.

– Жаным, Радим, кьайгырырча, жукъ да жокъ, жилима сен.
Бир жумуш бла излейди деп, шекли болама мен.

Алай айтып, ол жюзюкню бармагына салгъанды,
Олсагъатдан нарт батыры думп-тас болуп кьалгъанды...

Жаханым Къызы мудахды, далгюзюр кьаласында,
Кесинден сора бир жан да жокъду тоханасында.

Алайлайын жашнагъанды, жарыгъанды кьаласы,
Хауадан чыгып кьалгъанды нарт Дебетни баласы.

– Сау кел, кьонакъ, – дегенди Къыз, мудах салам бергенди.
Нарт бир аман иш болгъанын кезлеринде кергенди.

– Батыр Астар, Жин, биз суннган кибик болмай, обурду.
Ол, тирилип, кьарыу ала, бу кюнледе сабырды.

Алай кюннге аслан кючюн, кьаплан кючюн алады,
Нарт Элинге, ючюбюзге, уллу кьоркьуу салады.

Эс этмедим аны кюлюн жаханымге жаяргъа.
Болжал этмей, энтта Жинни биз керекбиз жояргъа.

Нарт Элинде сынарыкъды Жин жангы, уллу кючюн.
Хайда, тебрейик! – дегенди, – палахны тыяр ючюн!

Бир тохтасын, – деп кьошханды сора кьыз, ачы кюлюп. –
Мен Жаханым кьайнарына элемей кьоймам кюлюн!

Ол кезиуде Жин, ачыуун нарт эллерине буруп,
Кёп хата, палах этгенди, уу кьапханча, кьутуруп.

Пил тенгли аслан бола да, нартланы, жетип, талай,
Батырла да, жукъ эталмай, кьырыла элле алай.

Кьуш кьанатлы жез арбагъа боран атланы жегип,
Башлайдыла кьаты демлеш, таш, темир Жинни жетип.

Нарт шибля чыкъен атады, Жаханым Къызы кьайнар
Хомпарла ²³ бла урады, – энди кьыз ачы ойнар.

Жин а деу жилин болады, бир а – тауча сарыуек,
Не кьылыч болуп тебеди, энди бек кючлюдю жек.

²³ *Хомпар* – тегерек кьол таш; ядро.

Кюн, кече да бир тохтамай, кёк чакъгъанча жарытып,
Ким кимни деп согъушалла, нарт эллени къаратып.

Жаханым Къызыны бютюнда бек къайнайды сарыуу.
Жетинчи кюн Жин тозгъанды, тюгенгенди къарыуу.

Астарны огъу тийгенди кёзюне, шибля болуп,
Жин, тёзалмайын, къачханды, юсю окъладан толуп.

Жаханым Къызы жетгенди, жел ажирине минип,
Жин ахыр кючюн салгъанды, къутулалмазын билип.

Къыз атханды, жыртып-жыртып, деу жинни харралагъа,
Ол къырылып кетер кибик аш болгъанды алагъа.

Кюл-кёмюр этгенди сора, кенгдиргенди къыз кёлюн,
Жел жаханымге жайгъанды деу харраланы кюлюн.

Жаханым Къызы энгенди нарт Астарны къатына,
Къайнай тургъан темир къаны тама боран атына.

Батыр Астар, балхам жагъып, байлагъанд жараларын.
Айырыргъа керек элле экиси араларын.

– Сен мени бла келесе! Бош кетсе айтхан сёзюм,
Нарт батыр, ачы ёлесе, – деп къадайд жютю кёзюн.

– Жаханым Къызы, мен нартма, бир сёзюм эки болмаз.
Ёлтюрсенг – ёлтюр, – дегенди, – сен этген мурат толмаз!

Радимни къалай къоярма, жүрегимди сора ол!
Баламы да анасыды, ёлтюре эсенг а – бол!

Алай мен, кютю токълуча, тынч а байлатып къоймам,
Насып къаламы, сакълама, ёз къолум бла оймам.

– Акъылы болгъан угъай деп айтмайд, нарт батыр, манга.
Тёрт кесек болуп барырса сора, тели, ананга!

Къыз кълун ёрге тутханды, хауада къылыч тууа.
Къылычны эки этгенди жюзюкден ургъан шууа.

Элия бутакъ сынганча эди тауушу аны.
– Батыр, насыбынг, – дегенди, – жюзюк сенде болгъаны!

Чыгып нартны бармагындан, кьолуна келгенд жюзюк.
Сора тас болуп кьалгъанды кьыз, ол жаханым юзюк.

Бир кесекден жюзюк сыныкъ зынгырдап тюшгенд артха,
Ышаргъанды сора батыр: жол эркин эди нартха!

Кёк талада кьызыл-ала чатыр кёрюне келе,
Андан хур Радим чыкьгъанды, кюнча ышара-кюле.

ОНБИРИНЧИ КЕСЕГИ

НАРТ ЁРЮЗМЕКНИ ЖАШЛЫГЪЫ

ЁРЮЗМЕКНИ САБИЙЛИГИ

Ёрюзмекчик ёсе эди, жигитликде эрише:
Тутуша да, чабыша да, черекде да жюзюше.

Сабийликден алчылыкъны алгъан эди Ёрюзмек.
Ныгъыш кьартла айта элле: «Бу жашчыкъ гиртчиди бек!

Къарачыгъыз кёзлерине, сингирли да санына,
Заман келсе, бир батыр да ётмез аны аллына!

Тёредеча, онтёртюнде ол минер тулпар атха,
Сый тапдырыр согъушлада, жортуууллада Нартха!»

Бир жол кьартла тура элле терен, ауур сагъышда,
Сабийле уа ойнай элле биягъыча ныгъышда.

Тизилишип бара элле алайтын бир адамла,
Сыртларында – тюрлю-тюрлю ашарыкъла, туздамла.

Кими бара атын тартып, кими ийнегин элтип,
Кими – кьыйма, кими – сохта, кими да боза этип.

Кьызыл Фуг' а жасакъ сакълай эди, батып алтыннга...
Аякъларын кючден суйрей баргъан жарлы кьатыннга

Сабийчиги, жияй: – Анам, бир локъумчукъ бер манга,
Ач болгъанма! – деп, кьолчугъун узата эди анга.

Ёрюзмекчик бир кьарт нартха: – Неди бу этгенлери, –
Деп соргъанды, – кимгедиле быланы элтгенлери?

– Элтгенибиз – Къызыл Фукга, ач къалып сабийибиз.
Къызыл Фукду бу къыралны ханы, кючлю бийибиз.

– Аппа, сора нек тѣзесиз аллай генезир ханнга?
– Къарыуубуз жетмейди да, тѣзмей не амал анга?

Тейри-Хандан къалса, олду эм кючлю кѣкде, жерде.
Айтханы къабыл бола да, бек къыйнайды ол бирде.

Тыйып жауун булутланы, жандырады таш-агъач,
Жайлыкъланы, сабанланы кюйдюрюп, этеди ач.

Къаргъыш этсе, элде – сабий, жылкъыда тай туумайды,
Сабанлада бир тиширыу бир гысты да буумайды.

Оюнларын кююп, жашчыкъ Усхуртукга баргъанды:
– Къайда жашайд Къызыл Фук? – деп, атасына соргъанды.

– Фуг’ а, жашым, суюсе, жерде, суюсе, кѣкде жашайды,
Ол кеси да бир къап-къара деу гаммешге ушайды.

Кѣпдю къына сакъллыны алтынлары кюбюрге,
Тонагъаны, сыйыргъаны тауусулмаз ёмюрге.

Къаласы кѣкде да барды – мияладан ишленнген,
Учхан аты сарыуекди, жар тюшюре кишнеген.

Кѣкде турса, шынжыр бла энеди уллу къазан,
Сора ызына къайтады туздамдан толу къазан.

Уланны кѣлю сыннганды: жасакълыкъ – нартны башы.
Ол кезиуде сабий эди нарт Усхуртукну жашы.

Андан сора жүрек жашчыкъ сабий оундан чыкъды.
Бел бау да къысды ёсмер, къара къама да такъды.

– Атам, бир иш бер манга, – деп келди ол Усхуртукга.
Къаны аман къайнай эди сабийни Къызыл Фукга.

«Ай, бир уллу болайым да, кѣрюрсе, жасакъл алсанг, –
Дей эди ол, – сабийлени ач этип жилиталсанг!»

Усхуртукну жылкъылары, маллары – иги бѣлек,
Къула тюзде бир кюй суюю кютюп башлайд Ёрюзмек.

Сабий эди ол алыкъа, бишмеген бир жаш эди,
Фуг' а кёп халкъгъа, бир нарт тайпагъа да баш эди.

Алгъышы да, къаргъышы да айтханлай болуп къала,
Фукга андан тёзгендиле, жүреклери ууала.

Фук жыл сайын келе эди жауларына – нартлагъа,
Аны ючюн ауур жасакъ сала эди алагъа.

Фук келгенди, жыллыкъ жыя, Ёрюзмекни къошуна:
– Къонакъ сыйлар къайгъы этмей, нек тураса бошуна?!

Хайда, бизге, шишлик этер кибик, – дегенд, – къойла бер!
Жюйюсханны алма сыйын, нарт улучукъ, сен да кёр! –

Къызыл Фукга жашчыкъ, тутуп, арыкъ къойчукъ бергенди,
Фуг'а аны хиликкъагъа, сыйсызлыкъгъа кёргенди.

Ачыуланып, къамчи бла жашчыкъны тартханды ол,
Жыйынына онюч семиз ишек сайлатханды ол.

Жаш Ёрюзмек ол зорлукъну жүрегине салгъанды,
Къой кютгенни къойгъанды да, ол сагъышлы болгъанды.

Усхуртукга жашы болгъан ишден жукъ да айтмады,
Тукъумуна уруш-тюйюш къыйынлыкъ сынатмады.

Андан сора жаш Ёрюзмек бар тынчлыгъын тас этди,
Дерт жетдирип, нартланы да азатларгъа къаст этди!

АЛАУГАН БЛА ЖАШ ЁРЮЗМЕК

Кёз къаматхан Акъбийчени бирси аты – Бойранкъыз,
Ариулугъу кибик, алай кюйсюз эди, къылыкъсыз.

Заман бара, уланлары пелиуанла болдула,
Ала бирер къараторгъа, жюйрюк атха къондула.

Жортууулгъа барып, ала тоноу эте эдиле,
Энди кимни тонайбыз деп, оноу эте эдиле.

Тотур айда нарт элlege Дебет хапар жиберди,
Нарт адамы Шам-Къалагъа жыйылып келсин деди.

Нарт Алауган былай айтды жети оспар жашына:
– Барыремдик атам салгъан нартны мурдор ташына? –

Акъбийче уа унамады, Алауганнга къутурду:
– Жети жылны нарт элингде мен келин болуп турдум.

Къыстадыла, бедиш этип, мен журтума къутулдум,
Башсыз къатын, бу къалада бийче болуп олтурдум.

Керекмейди бизге нартны анда этген къууанчы,
Нартдан осал болмаз мында ёз халкъымы жубанчы!

Байрам кюню жете эсе, биз да къууанч къурайыкъ,
Жигит жашла, ариу къызла чакъырайыкъ, къарайыкъ.

Биз да оюн этейик да, табынайыкъ Голлугъа.
Хан-Тейринге кесинг баш ур, ма алайды боллугъу!

Эдил сууну жагъасында эриширик батырла
Сюедиле къонакълагъа ариу кийиз чатырла.

Къурадыла, адетдеча, тюрлю-тюрлю оюнла,
Этилдиле хар кюн сайын жюзле бла союзла.

Тутушлада, чаришледе Алауганны жашлары
Ал болдула, жарыдыла кёк кёзлери, къашлары.

Ол кезиуде Алауганнга сёлешгенди бир улан:
– Изми бер да, бир сынаым кесими, нарт Алауган.

Дебет улу, ол жашчыкъны къастына сейирсине,
Жаратханды ётгюрлюгюн, базлыгъын да кесине:

– Жашчыкъ, кимсе, не адамса, – деп сорады-айтады, –
Кесинг жангыз не жюрюйсе, атанг-ананг къайдады?

– Мен ёксюзме, мен къуйрукълу жулдуздан чыкъдым-туудум,
Туугъанымлай, мен аузуму бёрю сют бла жуудум.

Дебет эди мени, тауда табып, жашына берген,
Энди атам Усхуртукду, олду мени ёсдюрген.

Нартла, бары жыйылышып, Шам-Балыкъгъа кетдиле,
Къошланы уа ала манга борч-аманат этдиле.

Узакъладан къарап, сизде бу байрамны кѳргенме,
Къарыууму сынар ючюн, салып, бери келгенме.

– Дебетни жашыма мен а, – нарт тѳлюню чинг башы,
Аталыгъынг Усхуртукну тамата къарындашы.

Хош кел, жашым! – деп, Алауган къучакълагъанд уланны,
Эркелетгенд, сыйын кѳргенд жулдуз ташдан туугъанны. –

Жетидиле бу байрамда оюн-эриш сынаула,
Бешисин а эталмайын, къурайдыла сылтаула.

Жау жагъылгъан сюек сыйдам къурукъ бийик эди бек.
Ары чыгъып, къоз бѳркчюкню тюшюргенди Ёрюзмек.

Уллу жассы ташны да ол ишин женгил тындырды:
Гыржынныча, кюч да салмай, тобугъунда сындырды.

Жыйын болуп тепдиралмаз бир узун аугъан ташны
Къязыкъныча чанчыргъа да къарыуу жетди жашны.

Гебен тенгли бир къол ташны къатына сюедиле.
– Он атламдан ары киши аталмайды, – дедиле.

Жаш Ёрюзмек, сермеп алып, гебен ташны сызгъанды,
Таш обукъдан аууп кетип, ол барын да озгъанды.

Ингирде уа тюшдю сырты бла жерге жатаргъа,
Жарыкъ жаннган бир жулдузну кюзгючюгюн атаргъа.

Атды улан, кюзгючюкню тап илишаннга салып,
Кюзгючюг’ а кѳкден жерге тюшдю, ууакъ ууалып.

Алауганны оспарлары ол сабий пелиуанны
Кѳрдюле да, ачыу тийди жигитлиги уланны.

– Заман келсе, бу жаш саулай Нартда болур тауушлукъ, –
Деп къууанды нарт Алауган, – эте уллу болушлукъ.

Жигитлигин, батырлыгъын, алф кючюн да кѳрдюле:
– Ёчюнг буду, – дедиле да, бир жоргъа ат бердиле.

Жаш Ёрюзмек тор саугъасын сюрюп кетди элине,
Жетген эди жаш Ёрюзмек Алауганны кѳлюне.

АЛАУГАННЫ УЛАНЛАРЫ БЛА НАРТ УСХУРТУК

Нарт Алауган – Аликлада тамата,
Ол кёргенди жашауунда кёп хата.

Юйдегиси – кёз кьаматхан Акъбийче,
Сууну кюмюш аякъдан ууакъ иче,

Ашай алтын табакъладан ашларын,
Аманлыкъгъа юйретгенди жашларын.

Акъбийчени жети жигит уланы,
Бийлеп эди бийик, уллу кьаланы.

Кьалалары суу бойнунда тургъанды,
Толкъун, келип, кьабыргъасын ургъанды.

Атлары да – ариу жюйрюк кьоланла,
Кьылыкълары – бёрюледен аманла.

Кьайсыны да сёзю тюрт, оспар эди,
Ол жетиге сау дунья да тар эди.

Сан этмейин жууукъ, кьоншу дегенни,
Тонай элле, арсарсыз, тюбегенни.

Нарт Алауган, кьаматалмай жашларын,
Былай айтды, туююп кьалын кьашларын:

– Мен айтханнга сыйыныргъа суюмейсиз,
Бир жанны да кьыйнамайын иймейсиз.

Не суюсегиз, аны эте беригиз,
Тейри сизге буюргъанны кёрюгюз.

Нарт Элине, тилейме, жол салмагъыз,
Жашларымсыз, бир палахха кьалмагъыз.

Ол сиз кёрген тик тёбени арысы –
Усхуртукну бийлик жерид барысы.

Усхуртук' а сау тайпаны башыды,
Нарт Дебетни онючюнчю жашыды.

Уланларым, – дейд, – сизни уа – агъагъыз,
Дау этсегиз, учуз болур багъагъыз.

Уланлары, медет, акбыл алмайла,
Аны сёзюн этер ючюн кьалмайла:

– Уой, кьой, хапар айта турад атабыз,
Нартла бла иги болмаз ортабыз.

Кюн узуну турад данг-дунг этгенлей,
Гюрбежиде темир, багьыр тюйгенлей.

Батырлыгьын алай бла унутханд,
Анабызны ач бёрюлей улутханд.

Обурду деп элден кьыстап ийдиле,
Ала бизни жокь этерге суйдюле.

Керекмиди бизге аллай жууукьлукь,
Андан эсе, кёп да иги – сууукьлукь!

Тауас деген жашы, халы тюрленип,
Кюрешиучед темир ишге юйренип.

Ишлей кетип атасы бла бирге,
Тауас уста болгьан эди темирге.

Заман бара, ол арада жыл озду,
Биягьынлай, кьырс Акьбийче тын бузду.

Жашларына ол шишликле кьууурду,
Сыйлай кетип, былай-былай буюрду:

– Уланларым, кьаным бек кьайнайд Нартха,
Ол дертими салып турмагьыз артха.

Кёп маллыды Усхуртук, кёп жылкьылы,
Сабанлары – уллу, кьалын кьылкьылы.

Атланыгьыз тууарларын сюрюрге,
Сатсакь, аслам алтын тюшер кюбюрге! –

Ала бирден жортууулгьа чапдыла,
Чола тургьан бир сюрюуню тапдыла,

Сюрюп кетип, узакь жерде сатдыла.
Сатдыла да, багьасына батдыла.

Алауганнга билдирмедиле аны –
Эслеринде эди нартны айтханы.

Нарт Усхуртук ызлай-сызлай келгенди,
Ол малларын сюргенлени билгенди:

– Не аманды быланы уа къанлары, –
Деп, алагъа кечип къойду малларын.

Къарындашлыкъ бузулурун суймеди,
Аны ючюн сур жашлагъа тиймеди.

– Къыйналмайма, жетмейин сууум-ашым,
Бу хатаны билмейди къарындашым.

Жарсытмайым таматамы бошуна, –
Алай айтып, кетип къалады къошуна.

Жети оспар сыра иче кетдиле,
Батырлыкъгъа, жигитликге жетдиле.

– Бизбиз, – делле, – эм батырла, жигитле,
Эм субайла, иллезин ариубетле!

Сыра тата, болгъан ишге къайтдыла,
Нартны малын сюргенлерин айтдыла.

Нарт Алауган, ол хапарны эшитип,
Хыны кирди, чартлатды да эшикни.

Тасхалары чыкъгъанларын билдиле,
Жанларындан ол итле тюнгюлдюле.

Сур жашлары амалсызгъа къалдыла,
Бек абзырап, жан къайгъылы болдула.

– Толу юйюр болуп жашар умутум
Бар эди да, турдум Нартны унутуп.

Къарайма да, тюзеллик туююлсюз сиз,
Адам болуп, къууандырмад биригиз!

Быллайлагъа къалай чыдайым! – деди. –
Бусагъатдан къырып чыгъайым! – деди. –

Учду-кетди жашланы сурлукълары:
– Алауганны чириген урлукълары!

Айхай, кырсам, атым чыгъар аманнга:
«Ёз жашларын кыргъан тели!» – деп манга.

Шексиз билдим сизге не кюн келлигин,
Хар биригиз аман бла ёллюгюн! –

Алай айтып, чыгып кетди Алауган,
Арбазында кёз жаш этди Алауган.

Булжумады нарт батыр, ашай, иче,
Да ызынндан къарап кълды Акъбийче.

НАКЪУТ ДОРБУНДА АНТ ЖОРАЛАУ

Нарт Усхуртук – Тейри-Ханны тюз къулу,
Тукъуму да айтхылыкъ эди, уллу.

Жашай эди жагъасында тенгизни,
Малы жабып кыйырсыз жашил тюзню.

Бет этди да Усхуртук къардашына,
Тиймей къойду аны алты жашына.

Бир ауукъдан жортууулгъа кетди ол,
Алай аны артха алып келмед жол.

Усхуртукну бек къласы оюлду,
Баям, батыр жортууулда жоюлду.

Къолан аты къайтып келди элине,
Иесине жарсыгъаны билине.

Арбазында къуруду шаптал терек,
Жангыз кълды уланлыгъы Ёрюзмек.

Бек кыйналды Усхуртукну тайпасы:
Къанын ала, кимни башын кыйпасын?!

Нартла билмей къайры жары чабаргъа,
Усхуртукну жойгъанланы табаргъа,

Ауукъ заман озду-кетди, узайып,
Тюш кетгенча кёз юсюнгден, дейд, тайып,

Жаш Ёрюзмек, къарап келип кьошуна:
– Барыр эдим, анам, – дейди, – тышына.

Тюбер эдим мен Лабада нартлагъа,
Сизден салам берир эдим къартлагъа.

Танышырем батырла бла кесим,
Кёбейирча этимим бла эсим.

Усхуртукну кьолан аты къайдады?
Жолгъа чыкъсам, неден да ол файдады.

Ат иерин, сауут-сабасын да бер,
Сыйлы ана батангы да эт нёгер!

– Усхуртукну аты, балам, – орунда,
Ат орун а – жер тюбюнде, дорбунда.

Ат кереги – ат орунну тюбюнде,
Аны сауут-сабасы уа – кюбюрде.

Ал да, жашым, ахшы жолгъа бар, – деди, –
Лабагъа уа жолну ат табар, – деди.

Сауутларын нарт къайракъгъа биледи,
Садакъларын тери къапха бёледи,

Жарашдырып атын, кесин, сауутун,
Эркелетип жүрегинде умутун.

Генжетайы бара эди учханлай,
От тылпыуу туманланы чачханлай.

Бара-бара, уллу нарт элге кирди,
Эл къартына ныгъышда салам берди.

Ким болгъанын кеси айтып билдирди.
Эл батырны бютюнда ариу кёрдю.

Намысына сыйла, тойла этдиле,
Уллу ушакъ, терен ойла этдиле.

Нарт уланы Архызда этди зауукъ,
Алай эте турду батыр бир ауукъ.

Къайтырыгъы келмей эди ызына,
Бек бюсюреп эл жашына, кызына.

«Нек турама жайылмай чегетлеге, –
Деди бир кюн, – бу кюнлю тау бетлеге?»

Кесим барып, буу, жугьутур атайым,
Жер-суу кёрюп, элге алай кьайтайым».

Аллай умут этген эди Ёрюзмек,
Кёп жерлеге жетген эди Ёрюзмек.

Жюрюй-бара, ол орманда ажашды,
Кеч болду да, бир дорбуннга жарашды.

Жата эди илистинде , керилип,
Эси ариу сагьышлагьа берилип.

Сора аны чырпы таууш сагьайтды,
Нарт садагьын тауушха буруп атды.

Уллу таууш ачы-ачы кьычырды,
Ёрюзмекге жукьу келмей кёп турду.

Танг атханлай, кирди батыр орманнга,
Ол тюртюлдю ёлюп тургьан кьапланнга.

Нарт сыдырып башлагьанлай терисин,
Башха таууш кесине бурду эсин.

Кёп да турмай, буу биягьы ёкюрдю,
Жууукь барып, нарт Ёрюзмек не кёрдю? –

Бир эмеген, терек артына бугьуп,
Жез быргьысын гая аузуна сугьуп,

Тура эди бууча кьаты ёкюре,
Тохтаса уа – эрши-эрши кекире.

Нарт Ёрюзмек, тап марап, атды садакь,
Эмегенни кьарнына батды садакь.

Жарасындан кьан сие, барып турду,
Тик кьаяда бир дорбуннга кьутулду.

Ол деу бла демлеширге базыннган
Нарт, кюрешип, чыгьалмады ызындан.

Кёк талада бир кийик эчки атды,
Кьууурду да, дамлы шишликден татды.

Тау башындан төгерекге къарады,
Къарагъаны жол табаргъа жарады.

«Къонакъ жашны тас этдик!» – деп, къаугъагъа
Къалып, жашла жайылдыла таулагъа.

Табалмайын, бир биринден уялып
Тургъан жашла чабышдыла, къууанып,

Кёрдюле да сау-саламат болгъанын,
Кеси жангыз тауда ёлмей къалгъанын.

– Къонагъыбыз, уой, кёзюбюз, жаныбыз,
Сени излей талды төрт да саныбыз.

Бу тарафда жашайды бир эмеген,
Төгерекни сарыуекча сермеген.

Билалмайбыз ол къайдан жангылгъанын,
Не төбели, не сыфатлы болгъанын.

Нарт къолундан болгъу эди ёлгени,
Эй, – дедиле, – ол тутхан сундукъ сени.

Нарт Ёрюзмек айтхан эди этгенин,
Эмегенни куркасына кетгенин.

Тынгылалла, ийнаналмай, уланнга,
Тебретиле сора къара орманнга.

Дорбун болгъан тик къаягъа келелле,
Ары киши чыгъалмазын билелле.

Терекледен бийик къала ишлейле,
Юсюне да узун басхыч сюейле.

Андан сора сен бар, мен бар болалла,
Ёрюзмекни алларына салалла.

Чыгъа туруп, бийик эди – терлегенд,
Не болса да, нарт дорбуннга ёрлегенд.

Ёрюзмекге тюбегенди бир къатын,
Нарт адамгъа ушатханды сыфатын.

– Бу дорбуннга къанатлы да къонмайды, –
Дегенди ол, – сарыуек да онгмайды.

Журт иеси, мени кибик жокъ деген,
Тёбе тенгли бир огъурсуз эмеген,

Сынсый-улуй, бери кючден чыкыгъанды,
Дорбунуну теренинде букыгъанды.

Узун садакъ киндигинден тийгенди,
Къара къаны уруп-бёркюп сийгенди.

Ёлген болур, ансы таууш этмейди,
Келе келип аугъанды да, тепмейди.

Бешикде да бир кёзлю бала жатып,
Къатын аны дорбундан ийди атып.

Дорбун ичи толуп адам сюекден,
Болат темир сауут-саба керекден.

– Ёсе эдим мен бийчеча юйюмде,
Ашым – татлы, къанауатла – юсюмде.

Мени, урлап, бу дорбуннга салгъанды,
Жетгенимде, ол къатыннга алгъанды.

Энди мени къоюп кетме сен мында,
Ой, боллукъду кечиннгеним дорбунда.

Эмегенни ёлгенине къууанып,
Ол тонагъан хазнаны, мюлкню алып,

Ойнай-кюле, элге къайтдыла нартла.
Жамауатха былай айтдыла къартла:

– Ишибизни Тейри иги билгенди,
Бу батыр жаш бизге андан келгенди.

Эркин этдинг эмегенден бизни сен,
Уллу Тейри айландырсын сау-эсен!

Санга къарап, табалмайбыз биз сылтау,
Чынтгы нартха кереклиси – жоралау.

Энди, жашла, нарт Дебетге элтигиз,
Ёрюзмекге ант жоралау этигиз.

Ёрюзмек да гюрен къачха сюелсин,
Тёредеча, ант этип, алай келсин!

Жашла бла нарт дорбуннга баргъанды,
Къарт Дебетни сёзюн сакълап тургъанды.

Дебет нартны гюрен къачха сюегенд,
Къаст аякъны алып, жаш былай дегенд:

– Ант этеме сауутуму атмазгъа,
Нарт элими бир тасхасын сатмазгъа!

Ант этеме зарлыкъ-къырслыкъ этмезге,
Нёгерими жангыз кёюп кетмезге!

Ант этеме жаудан кьоркъуп къачмазгъа,
Нарт Элиме аман аууз ачмазгъа!

Ант этеме Нарт журтланы сакъларгъа,
Бек биринчи болуп, аны жакъларгъа!

Бу антыма Тейри кеси арамды,
Аны бузсам, жаным-къаным харамды!

Дебет нартны антына бюсюреди,
Алф тулпаргъа ол былай айтды-деди:

– Нарт уланым, энди сыртынгы да ач,
Инбашынга салыргъа керекме къач.

Ол а – чора жигитни кетмез эни.
Алф жыйыннга суюп кёшайым сени! –

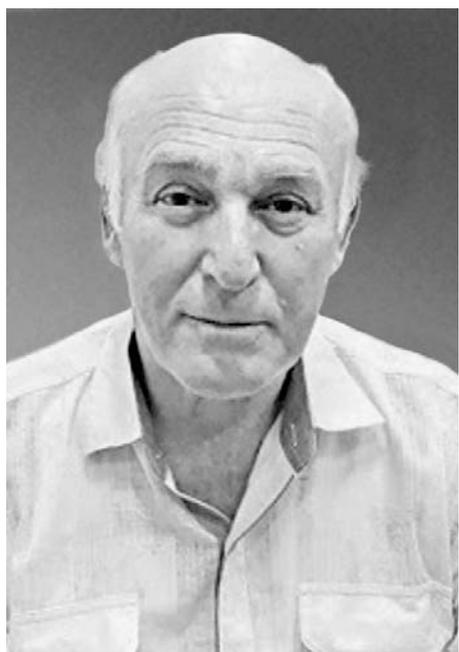
Онг жанына кыызгъан жорчукъ салды нарт,
Ёрюзмекни алф жыйыннга алды нарт.

Эти кюйдю, нарт кирпич да къакъмады,
Терлемеди, не кёз жашы акъмады.

Сора жашла ариу гюрен турдула,
Эр тепсеуге – «Кёбелейге» – бардыла.

Нарт Ёрюзмек алгъыш аякъ кётюрдю,
Сора жолу аны артха келтирди.

ЁЛМЕЗЛАНЫ Мурадин
хазырлагъанды.

Валерий ДЗИДЗОЕВ

КЁЛСЮЗЛЮКНЮ АЧЫ ДЕРСИ

Сау эл эрттенликден окъуна къарт Хусейлагъа жыйылды. Ол аман сатгытлы боллукъ почтачы, тюнене къартны юйюнде кёзлени угъай, жүреклени жиятырча алай ачы хапар келтиргенди. Къарт фронтдан эндиге дери да алгъанды аркъа жиклерин къалтыратхан письмоладан ючюсюн. Алай бу жолгъу письмону ауурлугъу аны инбашларындан алай къаты басды, кёз кёре, къарт гуппур болуп къалды. Ол къоншуда жашагъан устазны Ибрагим Гагаевни хапарын эшитгенли бир кесек эс жыяргъа, жауурунларын эркин къымылдатыргъа кюреше эсе да, мудах кёзлери уа бек теренден жылтырайдыла.

– Хусейни жашы Идрис урушда аллай уллу кишилик этгенди, ёлгенден сора анга Совет Союзну Жигити деген ат аталгъанды, – дей эди Ибрагим, халкъны тынгылатып. – Ол къуруда кесини атын угъай, саулай элибизни атын да айтдыргъанды. Аллай жашны ёсдюрген атагъа, анагъа махтау!

...Халкъ Хусейлагъа эки-юч кюн жюрюдю. Хар ким да Идрисни атасына бла анасына бар ариу сёзлерин айтып, кёллерин алыргъа кюрешип турдула. Аллай кюнлени биринде элде киши да ангыламагъан дагъыда бир сейирлик иш болду. Юч атлы элни аягъындан кирдиле да, алларына тюбеген адамладан не эсе да бир затла сора келдиле. Кашиф Беслановну юйюне жетгенлей а, арсарсыз тохтадыла.

Атлыладан бири – жыл саны отузгъа жууукълашхан жаш – сыфатына, сёзюне кёре бу тийреледе жашагъан адамгъа ушайды. Юсюнде кожанкасы, жассы бел бауу, башында бухар бёркю, аякъларында башлы чурукълары, къара мыйыкъчыкъларын а жалгъандан жабышдырылгъан сунарыкъса. Аны нёгерлери орус тилде сёлешедиле. Алай аладан бири айтханын кючден

ангылатады, чалдырып, орус тилде кючден сёлеше эди. Аны бирле аскерчиге, башхала эл аллында айланган ёре кзуллукъ-чугъа ушатадыла. Кийген кийими эди аланы алай ишекли этген, бёркю бла кёлеги – аскерчини кийимлери, кълалгъан быстырлары уа – угъай.

Ючюнчю жаш да борбайлы адам кёрюнеди – бёкем санлы. Кёк кёзлери да жютюдюле. Ол керти да аскерчи жашды: фуражкасыны ал жанында – къызыл жулдузу, шинели да кеси кзуллугъун тамам этгени кёрюнюп турады, ол саргълалыпды. Эки аягъында ауур башлы чурукълары. Жаш сержантды.

– Эй, юйде адам бармыды? – деп сёлешеди ол кожанкасы болгъан жаш, къламичини сабы бла терезени кълалгъа. Борбайлары къларыусузгъа таянган къларт ит, баям, дауурдан кълоркълан болур эди, жатхан жеринден кётюрюлдю да, башын энишге тутханлай барып, коридор тюрюне кирди.

Биягъы жаш терезени эки-юч кере да кълалгъды. Тейри, ит да кесини кёлсюзлюгюн ангылагълан болур эди, кълаты-кълаты юрюрге кюрешип, «кълонакъланы» юслерине чапды. Болсада аны юргенин, чапханын да киши кзулакългъа алмады.

Алайгъа тийрени битеу сабийлери жыйылып, атлыланы кеслерин жюрютюу халларына тамаша болуп къларайдыла. Ол кожанкалы жаш бир заманда атындан тюршдю да, узун арыкъл жашчыкълны кълатына барып, аны башын сылай, ушакъл этди.

– Кълоншугълузну аты неди?

– Кашиф, – дейди жашчыкъл, бир кесек буюгълуп, аз ышарыргъла да кюреше.

– Сен таза да жигит жаш кёреме, – деп, кожанкалы аны кёлю бла махтады. – Кашиф эсе, Халиф эсе да, ол кълайда болур бусагълатда?

– Бизни ынна элде болгълан эр кишилени барысы да фронтха кетгендиле деп, хапар айтычуду. Сора Кашиф да ары кетген болур... Бусагълатда элде жаланда къларт кишиле кълалгъландыла. Ма, алайда къларт Хусейни кичи жашы да былтыр урушха кеси тилеп кетгенди.

– Кёп болмай а элге аны ёлген хапары келгенди, – деди алайда ушакългъла тынгылап тургълан башха жашчыкъл...

– Сора бусагълатда быланы юйлеринде киши жокълмуду?

– Барды. Болмай а, – деди узун арыкъл жашчыкъл, – Кашифни анасы Ханифат мындады.

– Ол а иги ишди да, – деп кзууанды кожанкалы.

– Энди сиз а барыгълыз да былайдан думп болугълуз...

– Нек кълыстайса быланы? – деп сорду экинчи атлы нёгерине.

– Ала былайда туруп этериклери жокъду...

Ол алай айтды да, ачыууланып, биягъы терезени тюйдю.

– Ой анасы бергенни төкген, юйю артындан этилип къалмагъан эсе, быллай иш кёрмегенме.

– Ким эсенг да, не от тюшгенди юйюнге, – деген ауаз эшитилди бир заманда.

– Бусагъат ачама... Мен жатхан жеримден ёрге къобалмай турама. Ханифат алаша бойлу, толу тиширыу эди. Тейри, жыл саны жетмишге жетмеген эсе да, алтмышдан а иги да атлагъанды. Чачы чыммакъ болгъанды.

– Аллах-Аллах, тапсызыракъ дамы сёлешдим дейме. Юйюм къонакъдан толуп турады да. Келигиз, жууукъ болугъуз, – деди Ханифат...

* * *

Кашиф элде намысы жюрюген адам эди. Аны атасы Ибрагим Бесланов Совет власть ючюн къаты кюрешгенди. С.М. Кировну антлы шуёху болгъанды деген хапар да жюрюйдю. Колхоз къуралгъан жыл аны председателине да ол айырылгъанды. Алай кулакка, Ибрагим кечегиде колхоз жыйылыудан келе тургъанлай, аны аллындан чыгъып, мурдарлыкъ ишлерин этгендиле. Атасы ёлгенден сора, юйню ауурлугъу алыкъа къанаты къатмагъан Кашифни боюнуна тюшгенди. Аны окъуугъа, ишге къармашханына хар ким да сейир этиучю эди. Алай уруш башланып, эр кишиле кечеден тангнга элден думп болуп къалгъанларында уа, Кашифни башына бир тели акъыл келеди. Баям, къазауатда ёлген жашланы юслеринден хапарлагъан письмоланы бир бири ызындан келип тургъанлары элгендирген болур эди аны.

– Анам, мен урушха барыргъа суймейме, – деп, Кашиф бир эрттенликде сёзню чорт салды.

– Уруш отуна кирирге ким да суюе болмз, балам, – деди Ханифат, жашны кёлсюзлюгю асыры ачыу тийгенин билдире. «Атанг кеси жанындан эсе, намысын, къыралыны намысын бийикге салгъан киши эди», – деди Ханифат ичинден.

– Сен а бюгюн къаллайла жаншайса?..

– Анам, жашаргъа суюеме!

– Сенден таматала, кичиле да кеслери тилеп кетгендиле къазауатха. Ала уа суймейми эдиле жашаргъа? Бери, мени кёзюме, къарачы. Атанг а суймейми эди жашаргъа?!

Келген кѳонакѳла: «Анабыз, жашынѳ кѳайдады?» – деп, юсюне сюелгенлеринде, Кашиф бла этген ол ахыр ушагѳы Ханифатны эсине тюшген эди.

– Эки жыл да болады ол мындан кетгенли, – деди Ханифат, теренден ахтына, кѳаны башына уруп, кѳзлери иги кѳрмей.

– Кѳайры кетгенди?

– Да урушха барама деп, мени бла да саламлашып, артмакѳчыгѳын да инбашына атып, юйден чыгѳып кетгенди. Андан ѳнге мен билген жокѳду.

– Сора сен мында кесинѳ жангыз жашагѳанлы эки жылмы болады?

– Хау, алайды.

– Этген ашыгѳыз а ненча адамгѳа жетеди?

Ханифат ышарды. Алай ол жалгѳан ышарыу болгѳанын ким да ангыларыкѳ эди.

– Ой, мен телибаш, – деди Ханифат, ѳрге кѳтюрюлюп, кѳатапа жыйрыгѳыны этеклерин энишге сылай, – сиз, жол жюрюген адамла, ач болурсуз... Ма бусагѳат сыйлайым.

Кѳонакѳла, Ханифатха бир сѳз да айтмай, тышына чыкѳдыла, тѳгерекге-башха кѳарай келип, халжаргѳа кирдиле. Ол орус тилни иги билмеген жаш а, терк-терк атлай барып, жер юйню эшигине жетип тохтады. Сора шинелин тешип, бир жанына быргѳады да, керохун кѳабындан чыгѳарды. Аркѳасын а кѳабыргѳагѳа тиреп, сол кѳолу бла эшикни эки-юч кере да акѳыртын кѳакѳды. Кѳожанкасы болгѳан жаш да, керохун жерлеп, кѳолуна алды. Ол, Ханифат таба бурулуп, былай айтды:

– Сени жашынѳ Кашиф юйде бугѳуп тургѳанын билгенбиз. Ол атасыны намысына айып келтиргенди, саулай Беслановланы тукѳумларын аман бетли этгенди...

– Ётюрюк хапарды ол. Мени жашым урушдады, – деди Ханифат, кѳолу-башы кѳалтырай. – Сѳюзюмю тюзлюгюне уллу Аллах шагѳатды... Бизге ол аман атны сѳймегенлерибиз чыгѳаргѳандыла. Аллаила Аллахдан аман тапсынла... Мени жашым фронтдады!

– Жашынѳгы урушда болгѳанына ишекли тѳююлсе да? – деп сорду кожанкалы.

– Бирда-бирда ишекли тѳююлме, – деди Ханифат кѳоркѳаракѳ ауаз бла.

– Хапарны аз эт да, жер юйню эшигин ач.

– Бусагѳат аны уа. Сизни аурууугѳузну ол алсын.

– Жеринѳден тепме.

Жашла, алай айтып, бирем-бирем жер юйге ташайдыла...

– Аллах-Аллах, быллай жерде адам угъай, чычхан да жашаяллыкъ туююдю, – деп, жашла ауузларын, бурунларын къол аязлары бла жабып, тышына чыкъдыла. Сора юслерини букъусун къакъдыла. Ызы бла уа, Ханифатны тилегин толтура, юйге кирип, ауузданып, жолларына кетдиле.

Ала тапмагъанлыкъгъа, Кашиф юйде эди. Ол, анасына бой салдырып, душманны къолундан ёлгенден эсе, юйюнде кеси ажалындан ёлсе, аны тюзге санагъанды. Жер юйню тубюн къазып, анда кеси сыйыныр чакълы жер ишлеп, кечесин-кюнюн да анда ашырады. Ары дери уа Ханифат, аш-азыкъ хазырлап, ичги къурап, андан сора тийрени жыйып, жашымы урушха ашырама дегенни айтып, анга аямай алгъыш этдирген эди. Экинчи кюн бир къауумла, Кашифни ашыра, Прохладныйге дери окъуна баргъан эдиле. Алай Кашиф аланы анда кёп мычтмай юйлерине ашырады...

* * *

Ханифат кюн сайын жашына аш-азыкъ бла бирге бушуулу хапар да келтиреди. Алыкъа уруш бошалыргъа ушамайды. Алай элни жашларын а тауусуп барады аты къурурукъ. Пшемаховну, Салихни, Ахматны, Сафарбийни, Юсюпню, Элдарны ёлген хапарлары элге бир ыйыкъны ичинде келгенди. Къарт Хусейни жашы Идрис ёсюмлю, бёкем санлы болгъанлыкъгъа, аладан иги да жаш эди. Аны батареясы Курск тийресинде душманны танкчылары бла таза да эрча сермешгенди. Идрис кеси да фашистлени юч танкларын кюйдюргенди.

Ата журтну эркинлиги ючюн жаш жанын да анда бергенди. Аны юсюнден «Правда» газетде очерк басмаланганды. Идрис Хасановха Совет Союзну Жигити деген ат аталгъанды...

Кашиф ол хапарны эшитгенинде, топуракъ бетли уууртлары макъа быдырыча къалтырадыла. Къанлары иги жюрюмеген бармакъларын уууп, жумушатыргъа кюрешди. Ол кесин жер юйде айланган чычханладан да ыспассызгъа санады.

«Идрис не окъууда, не иште менден онглу болмагъанды, – деди Кашиф. – Сора анга аллай батырлыкъ къайдан чыкъды? Насыбы да бар эди, мен биргесине болмагъаным ансы, атасыны башы алыр эди Идрис ол атны... Кет-кет, энди ёлген адамгъа дамы сукъланайыкъ».

Не кёл этерге кюреше эсе да, Кашиф ёлген ёлюдю. Жокъду жюрек тынчлыгъы. Жерде сюркелип айланган къуртдан

да такъырды кёлю. Элли жашланы юслеринден хапар билирге суйгенликге, Ханифат аланы жигитликлеринден юлгюле келтирип башласа, ауузунгу жап деген магъананы ангылата, мангылайын топуракъ тёбеге тиреп, эки кьолу бла кьулакъларын жабады.

– Ахмедханны да «къара» къагъыты келгенди, – деди Ханифат жашына. Ана биле эди Кашиф Ахмедханны кёрюп болмаучусун. Ол анга бир уллу хата этгенден угъай, Фатимат Ахмедханны суйгени ючюн. Аны себепли Кашиф Ханифатны бу жолгъу хапарына таза да кёлю бла кьууанды. Жаш ышаргъан окъуна этди. Ханифат а аны алай этгенин жаратмады.

– Ёлгеннге кёл кенгдирген иги туююлдю, ол хар кимге да кезиудю, – деди Ханифат. Бир заманда, итлери кимге эсе да къадалып юргенни эшитип, Ханифат да, Кашиф да сёзлерин тохтатып, тышына сагъайдыла. Ханифат жашына азыкъ элтген адырларын сермеп, кёкюрегине кьысып, тышына чачы-башы тозурап чыкъды. Ит аны кёргенден сора, бютюнда бек юрдю. Алай Ханифат аны юй артха кьыстады да, кеси уа къабакъ эшик таба атлады. Ол бир билегин урушда кьоюп келген Асхат Сосонов арбазгъа кирген жерде сюелип тургъанын кёрдю да, аны бла жарыкъ саламлашды.

– Кел, аурунг, юйге жууукъ бол. Не узакъда тохтагъанса? – деди Ханифат.

– Да юйге да игиликге барайыкъ, – деди Асхат. – Ол жарлы Алийни да жоюлгъан хапары келгенди да, аны да айтайым, Кашифден да бир хапар сорайым деп бурулгъан эдим.

– Оу кюнюм, къайсы Алийни хапарын айтаса?

– Къайгъырланы. Аны ол жарлы анасы энди къалай жан кечиндирликди? Оллахий, андан сора сагъышым жокъду.

Ханифат жарсыды, кесин жиямсыратды.

– Биз да Кашифден письмо алмагъанлы кёп болады, – деди Ханифат. – Аллах бирди, дуняда барымы-жогъуму да унутуп турама... Асхат, кел юйге, орамдан къалай кетип къалырса.

– Угъай, сау бол. Заманым жокъду. Къайгъырланы бушууларын халкъгъа билдирейим.

Асхат жолуна кетди. Ханифат а, борбайлары тутмай, арбазда тёммекни юсюне олтурду да, бир кесек эс тапды. Кашиф а, асыры кьоркъгъандан, жүрегини ургъан тауушун кеси окъуна ачыкъ эшите эди. Аны бети жыйырылгъанды, кёз тюплери кёпгендиле, чачына акъ къагъа башлагъанды. Былай къарагъанда, кесини жыл санындан эсе, кёп да тамата кёрюнеди.

– Сени башынгы тайдырмай кьоймам, Аллах айтса, – деп, Кашиф итлерине жаныды. – Жанымы алып кьойдунг да, Ал-

лах юйюнге уллу палах берлик... Ол бир кесек эс жыйгъандан сора уа, школда кесини биргесине окъуучу тенглери – Ахмедханны, Юсюпню, Пшемахону, Салихни, Элдарны, Фатиматны – сыфатларын кёз аллына келтирди. Кимине кёл кенгдирди, кимине жарсыды. Аны жүрегин ёмюрден ахыргъа бузлатхан Фатима Ахмедханны жилауун этгенине да бютюн бек къууанды. Кашиф, кеси кеси бла ушакъ эте келди да, тёшегине таянып, терен жукъугъа кирип, бир аман тюш кёрдю.

Биреулен, аны жухуна керохун тиреп: «Тур ёрге, – дей эди. – Ашар ашынг, ичер сууунг да тауусулгъанды сени. Кесинги аман жанынг ючюн элинги бетин жойдунг».

Кашиф кычырыкъдан кырып уянды да, тюшюн тюнюнде кёрюп къойду. Ол кожанкасы болгъан жаш юсюне сюелип тура эди, Кашиф не бек кюрешди эсе да, аякъ юсюне болалмады. Аны къолтукъларындан тутуп чыгъардыла тышына. Ол тегерекни-башны тансыкълап къарай эди, энди бу жерлени бир заманда кёрмезликча.

Ханифат а, жашыны ызындан къарап, сын болуп къалды. Ол ичинде жаны болгъан адамгъа ушамай эди.

ШАУАЛАНЫ Хасан
кёчюргенди.

СОЛТАНЛАНЫ Оюс

ШЫКЪЫЧЫНЫ ЖЫРЫ

Биз а тюшгенек бийик Шыкъыдан,
Кёчгюнчюле болуп атыбыз.
Айырылдыкъ биз туугъан тауладан,
Энди жокъду бизни затыбыз.

Бакъсанукъ къала, аманат этебиз,
Туугъан элибизге бек сакъ бол.
Аллах буюрса, къайтып келирбиз,
Ызыбызгъа чыгъар насып жол.

Кязим хажини эски гюрбежиси
Къалгъанды элни башында.
Эркин берилип, къайтып келирми
Кязим Шыкъыны ташына?

Ныгъышда олтургъан огъурлу къартла
Энди къайда оноу этерле?
Заманлары жетген жашла бла къызла
Муратларына къалай жетерле?

Тёбен элге да къаугъа жетгенди,
Мен хапарын кимден сорайым?
Баям, Акъ-Къала, сен биле болурса,
Айт, жанынга къурман болайм.

Ариу жеринге, туугъан элинге
Энди кимле багъа бичерле?
Ой, хужу къалгъан бу тау журтлагъа
Къайсы жерледен кёчерле?

Ой, Жаболаны бурунгу къала,
Бийикден энишге къарайса.
Элинги ашырып азап жолуна,
Ызларындан ачы жиляйса.

Ой, Усхур эл да иесиз къалды,
От жагъалары ёчюлюп.
Бу зарауатны бизге ким салды,
Жарым сагъатха кёчюрюп?

Тыжынты суу да алай агъады,
Не кече, не кюн тохтамай.
Салкъын хауасы кимлеге къалады,
Дарман суулары шууулдай?

Ой, эки кёз да бирден жиляйды,
Жиляйла бизни черекле.
Жол жанында тизгин сюелип,
Жиляйла къайын терекле.

Кюнлюмде жатхан ёлгенлерибиз
Эшитселе, хахай этерле.
Ой, биз харипле къалай этейик,
Ызыбыздан къуууп жетселе?

Ой, бизни элтген студобеккерле
Гюрюлдеп баралла, ой Аллах.
Къартларыбыз да зикир айталла:
– Ла илаха, – деп, – иллАллах,
Ла илаха иллАллах,
Ла илаха иллАллах.

ТЕБУЛАНЫ ШУКУР**МЁЧЮЛАНЫ КЯЗИМГЕ – 160 ЖЫЛ**

Таулу элде улан туууп, той барды –
Адетдеча кёкге садакъ атдыла,
Алгъыш аякъ толу алгъыш айтдырды,
Туугъан жашха Кязим атны айтдыла.
Заман ётдю, улан ёсюп терк жетди,
Ана тилге арап тилни кёшду ол.
Тар ёзенде билим чучхур айнырлай,
Шаркъ дуниядан ачылырлай билим жол.
Шаркъда журтла эшиклерин ачдыла,
Халкъгъа берлик хантынгы сен табарча.
Сен журтунга билим жарыкъ киргиздинг,
Къарангылыкъ таулу журтдан къачарча.
Тап оноулу акъылманенг халкъынгда,
Аны ючюн жан бергенсе заманда.
Бушуу кюнле айтмагъанлай жетдиле,
Миллетинги Азиягъа элтдиле.
Сен Аллахха тилек тиздинг сёзюнгде,
Тилей эдинг: халкъ журтуна барсын деп,
Санга къорча, мен къурманынг болайым,
Мени кёрюм бу тюзледе къалсын деп.
Сыйлы Аллах Амин этди тилекни,
Сен суйгенча миллетинг да суюед.
Баргъан заман терслик ишни ёлтюрдю,
Сени сыйынг тауларынга келтирди.
Халкъ жасагъан кешененгде жатаса,
Айтхан сёзюнг эс тапдыра тыпырда.
Ёмюрлеге тас боллукъ туююлд сёз кючюнг,
Суу келгенча тау башладан чучхурда.
Жюз алтмыш жыл сен туугъанлы дуниягъа,
Сёз байлыгынг хар жүрекде жашайды,
Малкъар журтунг сен суйгенча жашнагъанд,
Бюгюнлюкде пелиуаннга ушайды.
Сыйлы Аллах этилгеннге сый берсе,
Жети кёкню кюню чууакъ тиеди.
Кюн жылыугъа жүрек жылыу кёшулуп,
Тау журтунга Шукур салам иеди.

ДУНИЯГЪА АЙТЫЛГЪАН АУУР АТЛЕТИБИЗ

Белгили штангист Аккайланы Магометни жашы Хаджи-Мурат Къабарты-Малкъарны Тырныаууз шахарында туугъанды. Ауур атлетика бла кюреше, 2004 эм 2008 жылладагъы Олимпиада оюнлада кюмюш эм доммакъ майдалланы алгъанды. 2011 жылда дунияны чемпионатында хорлап, «World Weightlifting» журналны сайлауу бла дунияны эм иги ауур атлетчисине саналгъанды. Хаджи-Мурат физкультураны эм спортну айнытыугъа салгъан уллу къыйыны, болдургъан бийик жетишимлери ючюн «За заслуги перед Отечеством» орденни биринчи эм экинчи

даражалы майдаллары бла сауугъаланганды.

Бизни бла ушагъында гёжеф Олимпиадаладан сора къада-ры къалай къуралгъаныны, бюгюнлюкде не бла кюрешгенини, жашау жорукъларыны юсюнден айтханды.

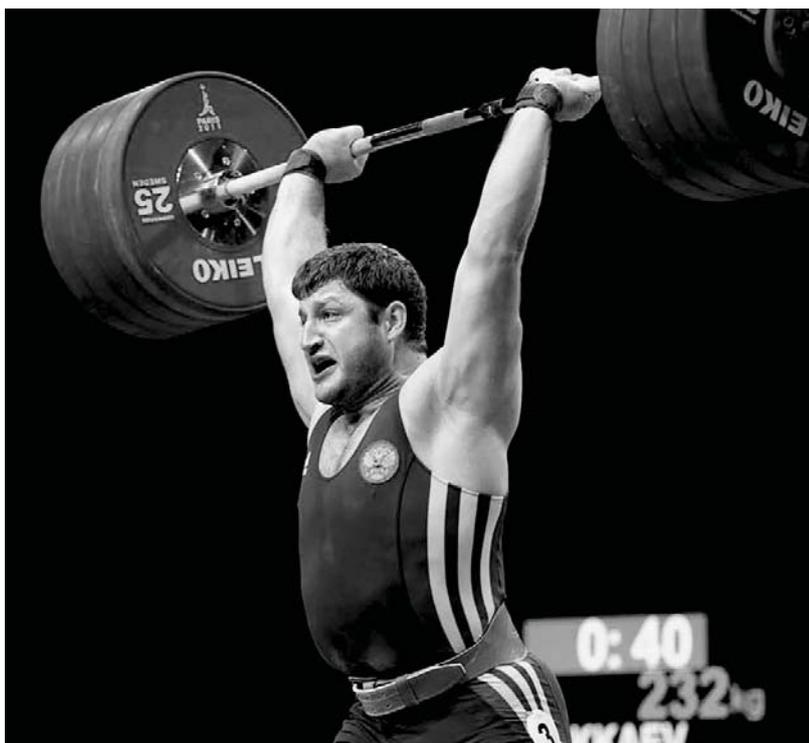
– **Хаджи-Мурат, мен билгенликден, сиз иги кесек заманны Ростовда жашайсыз. Ары не хыйсап бла кёчгенсиз?**

– Жыйырма жыл болады Ростов областьда жашагъанлы, былайны жюрегим тартып сайлагъанма. Туугъан жерим – Къабарты-Малкъар, Тырныауузду. Нальчикге терк-терк келмесем да, Тырныауузда дайым болуучума.

Кертисин айтханда, республикада къалыргъа артыкъ сылтау болмагъанды. Жашау жорукъ алай болур – инсан адамлагъа жаланда дуниягъа аты айтылгъан заманында сейир кёрюнеди. Белгилилик кетгени бла анга эс буруу да таркъаяды. Аны кёлюме зат тийип угъай, жашауну ангылап айтханымды. Сора, спорт ишими бошагъандан сора, регионда кесиме айнырча жолла кёрмегенлей, кёп да сагъыш эте турмагъанлай, башха шахарны андан сайлагъанма. Бусагъатда жашау турмушума ыразыма, мында бир бирлерибиз бла да иги келишебиз, жюрегимде да – тынчлыкъ, насыплыма деп да айталлыкъма.

– **Спортну ахырысы бла дамы къойгъансыз сора? Аны соргъаным, алгъаракълада тренер болуп ишлейсиз деп эшитген эдим.**

– Гёжефле «алгъыннгыла» болмайдыла, жарау этгеними къоймагъанма. Спорт бла кюрешуу жашау жоругъумча къалгъанды. Хау, спорт бла байламлы алда уллу муратла болмасала

да, бирде эринчеклик бийлесе да, жарау керекди. Бир-эки жыл мындан алгъа грек-рим тутушуу бла кюрешип башлагъанма. Ол ауур атлетикагъа арталлыда ушамайды, анда кесиме спортну устасы болургъа борч салгъанма. Бусагъатда коронавирусу хатасындан жарауну бир кесек тыйгъанбыз, алай хал кёпге созулмай тюзелир деп ышанама.

Спортчуланы юйретмейме, тренер болуп бир заманда да иш-лемегенме, алай умутум да жокъду – кесими бу усталыкъда кёрмейме. Гёжефлени хазырлагъан уллу тёзюмлюк, жууаплыкъ излеген ишди. Мен оюм этгенден, тренерлик адамны къанында, туугъаны бла бирге берилрге керекди.

– Бусагъатда уа не бла кюрешесиз?

– Ростов областны ауур атлетикадан федерациясыны президентиме, спортну бу тюрлюсюн айнытыу бла кюрешеме. Борчум – спорт мероприятияланы кёурау, ауур атлетикадан адамла жарау эталырча жерлени ачыу, команданы жыйышдырыу. Штатыбыз уллуду, спортчуларыбыз да бир мингден асламдыла. Къысха айтханда, биз бир тынгылы бёлумча ишлейбиз.

– Кёп спортчуну баш мураты олимпиада майдалны къытаргъады. Сиз а эм уллу жетишимигизге нени санайсыз?

– Генерал болургъа итинмеген аскерчи осалды дейдиде. Спортда да хал алайыракъды – адам спорт бла профессионалча кюреше эсе, Олимпиаданы алтын майдалы анга эм багъалы сау-гъады. Ол къарыуунгу алгъан жарауланы, салгъан уллу къыйынынгы, спорт жашауунгу эм ахшы эсебиди. Анга жетгенден сора, кесинге башха борчла да салыргъа боллукъса.

– Арт кезиуде россейли спортчулагъа, мен сагъыш этгенден, допингни хайырланадыла деп жалгъан оноула чыгъарып, чекле салгъандыла. Керти хал къалайды – бармыды спортчуларыбызда терслик, огъесе ала барысы да политика оюнламыдыла?

– Россей кючлю къыралды, дуняда бизни аскерибиз эм кючлюледенди. Спортубуз да артха къалмайды. Алай аман ниетлени сюргенле, аскерибизге хата жетдиралмазлыкъларын ангылап, кеслерине тынчыракъ жолланы сайлагъандыла, спортда оюмсуз, тюзлюксюз оноула чыгъарыу да аланы санындады. Бююнлюкде госкомспорт хайырланыргъа эркин этген препаратла спортчуланы хазырлауда допингни «борчун» толтурмайдыла. Эртте-кеч болса да, хал тюзелип, къыралыбыз спортну битеу тюрлюлеринде да алчылыкъны алырыгъына толу ийнанама.

– Жарсыугъа, сизни, дагъыда талай башха спортчуну да допинг хайырлангансыз деп терслеген эдиле. Аны бла байламлы бир-бир спортчула, тюзлюклерине женгдирирча, Лозаннада халкъла аралы арбитраж спорт сюдге иске бергендиле. Сиз алай этерге унамагъансыз.

– Тюзюн айтханда, манга да, майдаллары сыйырылгъан башха 125 спортчугъача, жалгъан политика оноуланы хатасы жетгенди. Хау, спортчула ниет, чыныгъыу жаны бла да кючлю адамладыла, алай бу терслик кёплени сындыргъанды. Танышларымы араларында да бардыла бу ишледен сора кеслерине келалмай къыйналгъанла. Болсада, барыбыз да Аллахны къолун-

дабыз, аны ючюн хар адам да этгенине жолуругъуна ишеклигим жокъду. Сюдге бармагъанымы сылтауу да андады. Сора, анга заманымы къоратыргъа да суймегенме, ол оноуну манга аз да магъанасы болмагъанды. Эсими кесиме бусагъатда магъаналы ишлени тамамлаугъа бергенме. Спорт берген ахшы сезимлени ала менден сыйыралмагъандыла, ол санда майдалымы да, ол бусагъатда да юйюмдеди.

– **2008 жылдагъы Олимпиадада къыралыбызны команда-сыны баш тренери Давид Ригерт кечигип этген оноуну хата-сындан сиз «алтын» ючюн эришалмай къалгъансыз. Биринчи жерге тийишли болгъаныгъыз, аны ючюн къарыуугъуз, усталыгъыгъыз да жетериги кимге да ачыкъ эди, аны ючюн ачыу этмеген къараучу хазна къалмагъан эди. Андан бери тамам жыл озгъанды, бусагъатда ол болумгъа къалай къарайсыз?**

– Аллахха, аны къадарына ийнанган адам болгъаным себепли, бююнлюкде ол ишле мени артыкъ сагъышландырмалдыла. Бир зат ючюн жарсымайма, жазыуум алай болур эди – манга бу жолну ётерге энтта да буюрулса, хар нени да жангыдан сынарыкъ эдим.

– **Олимпиададан сора ушагъыгъызда спортда болгъан кемчиликлени юслеринден шарт айтхан эдигиз. Андан сора Ригерт сиз ачыкъ, «исси къанлы», аны бла бирге уллу кишилиги болгъан адамсыз деген эди.**

– Мен оюм этгенден, болгъан затны юсюнден буюкъмай ачыкъ айта билиу, жигитлилик таза эр кишини белгилеридиле, атам бу шартланы гитчелигимден сингдиргенди. «Исси къанлыкъ» а миллетибизни шартыды, ол барыбызда да, аз-кёп болса да, тубейди. Сора, адамны даражасын тюшюрмей, кёлюне тиймей, хар нени да керти болушун айта уа билеме.

– **Алгъаракълада 1-чи каналда «Жестокые игры» деген экстремал проект бардырылгъанды. Сиз анда жарым финалгъа жете келип, 60-жыллыкъ Александр Пашутиннге къаршчы сюелирге унамай къалгъансыз. Шоуну бардыргъанла алай этиуюгъезде кавказ намыслылыкъны кёргендиле. Финалгъа чыкъмагъаныгъызны сылтауу неде болгъанды? Сора адамлада къаллай шартланы жаратасыз, неге уа тёзаллыкъ туююлсюз?**

– Насыпха, мен ата-анала, бек алгъа, балаларын тамата-лагъа хурмет этерге юйретген кезиуде ёсгенме. Мени атам бла анам – Аккайланы Магомет бла Фатима да – бизни ариу халли болургъа юйретгендиле. Мен да, адет-намысха таяна, кесими сабийлерими аланы юлгюлеринде ёсдюрю муратлыма. Муслийман динни келечисича, жашау жоругъум Сыйлы Къуранды, анда хар соруугъа жууап бериледи, инсан жашауун къалай къууаргъа кереклиси толу ангылатылынады. Алайды да, тёреле Къуранда айтылгъаннга чюйре келмей эселе, аланы тутаргъа

тийишлиди. Исламда уа таматалагъа хурмет этиуге уллу магъана бериледи.

Мен тѳзмезлик шартла уа быладыла: кѳоркѳакѳлыкѳ, ѳтюрюкѳюлюк, адамны кѳзюне ышарып, бурулгъанлай а – кѳара сабан сюрмеклик.

– **Хаджи-Мурат, ушагъыбызны ахырында бош заманыгъызыны кѳалай ѳтдюрюрге суйгенигизни айтсагъыз эди. Сора халкыбызгъа да бир айтырыгъыгъыз болур.**

– Тенглерими, ахлулалырымы тѳгерегинде табийгъатда солургъа сюеме. Чабакѳ тутууну бла мотоциклде барыуну да жаратама.

Бусагъатда дуняда хар ким кесини кѳз кѳарамы ючюн кю решеди, аны хатасындан кѳп тин байлыгъыбыз тас болгъанды. Аны ючюн мен жамауатыбызгъа бир миллетни эм бир республиканы – Кѳабарты-Малкѳарны – келечилерича биригириклерин сюеме. Миллетибизни спортда, илмуда, политикада, искусствода эм башха жерледе умутландыргъан адамларына болушлукѳ ѳтерге чакъырама. Миллетни алгъа элтген, тюз жолну кѳргюзтген инсан чыкѳса, ахшы боллукѳ эди.

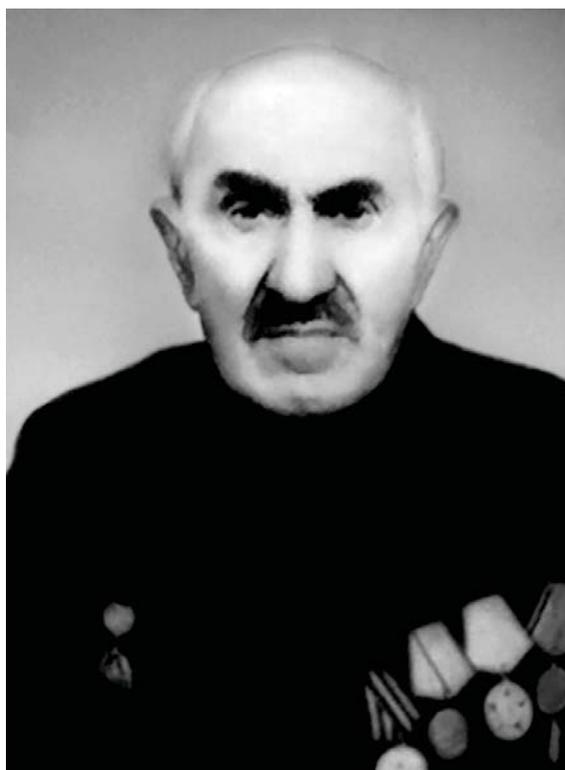
Ушакъны
КѳУЛЧАЛАНЫ *Зульфия*
бардыргъанды.

АТА ЖУРТУБУЗНУ КЪОРУУЛАГЪАНЛА

Черкесланы Магомет

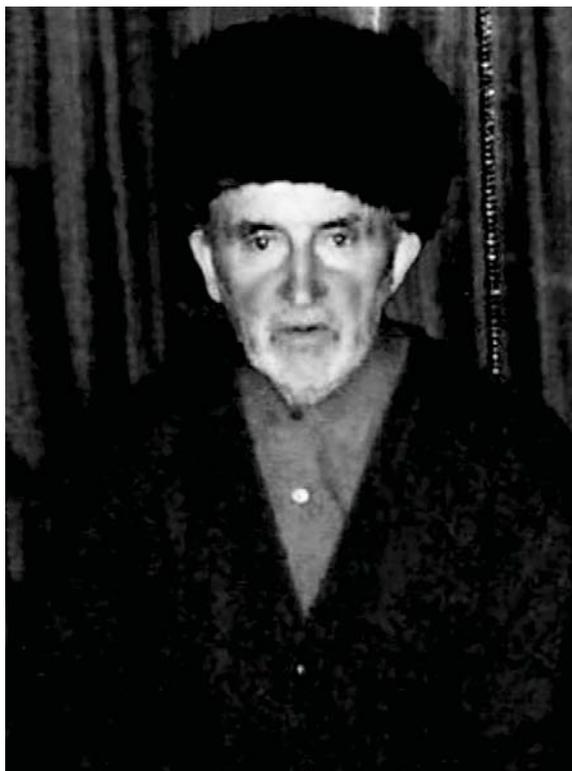
Къумукъланы Масхут

Къулийланы Окъуп

Шауаланы Алий

Атайланы Муса

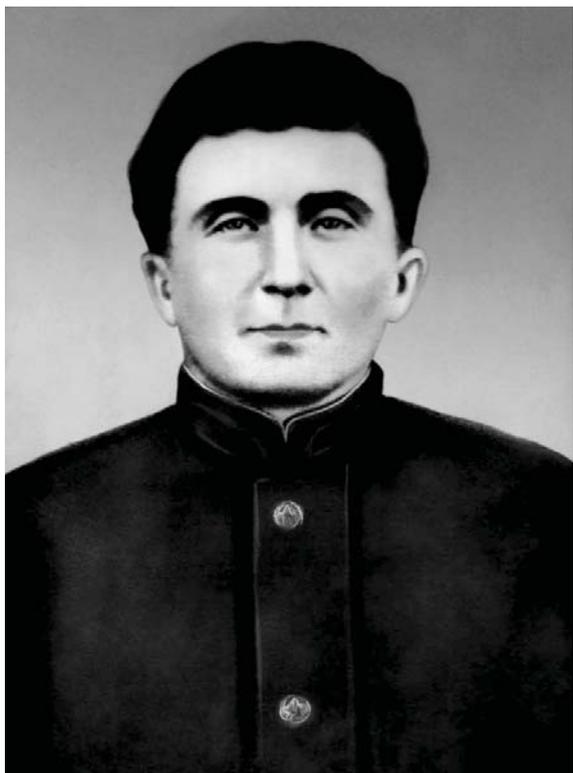
Атайланы Далхат

Атайланы Абдуллах

Акъайланы Къумукъ

Атмырзаланы Мустафа

Атмырзаланы Сюлемен

Атмырзаланы Мухаммат

Атайланы Салих

Бапыналаны Мусабий

Ахметланы Алий

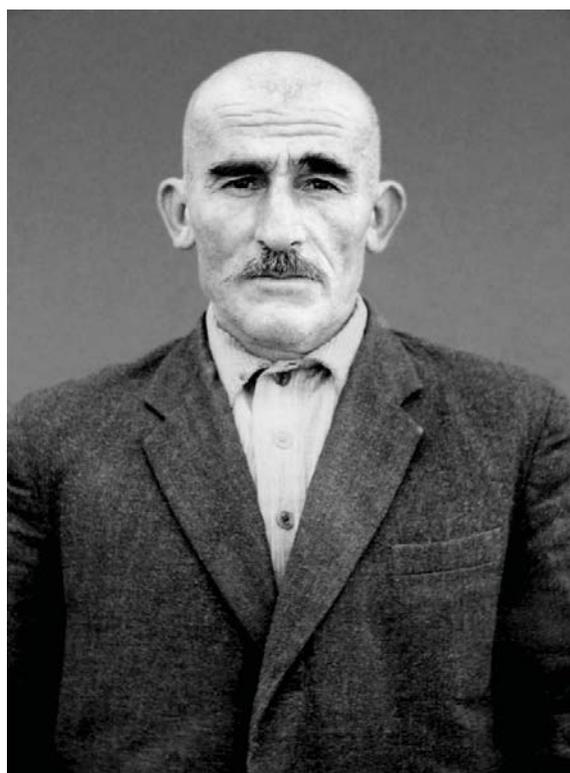
Атмырзаланы Магомет

Атайланы Зайнаф

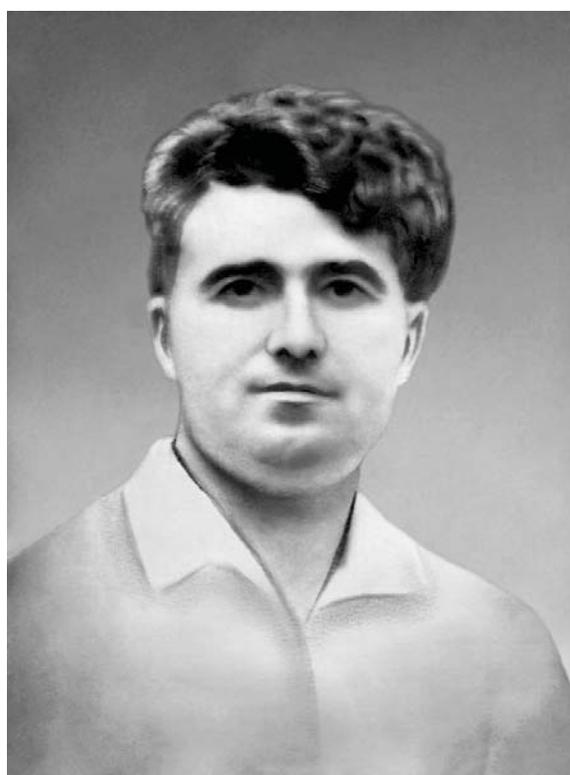
Бёзюланы Нюрлю

Багъатырланы Хамид

Батырбийланы Мухутдин

Батырбекланы Шохайып

Мырзаланы Алий

Маккаланы Жамал

Жашууланы Исхакъ

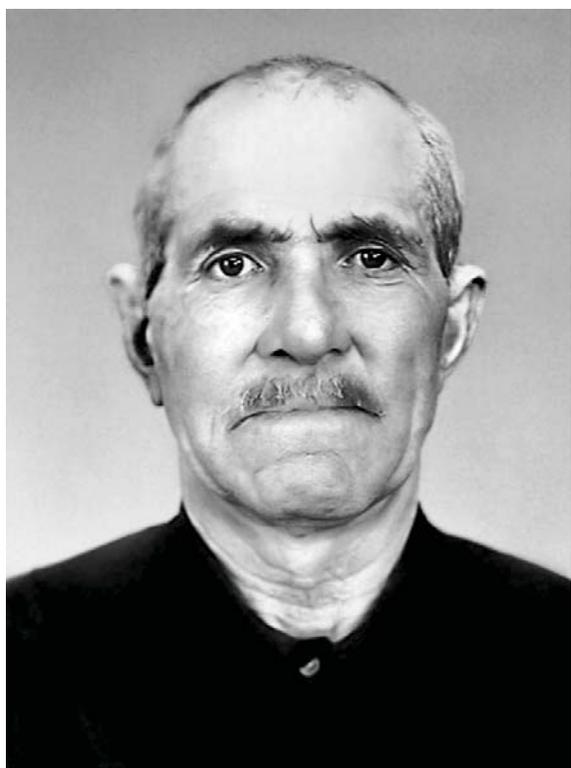
Доттуланы Мустафа

Тежаланы Хызыр

Холамханланы Магомет

Метланы Ильяс

Боллуланы Исхакъ

Улакъланы Хамит

Тебердиланы Ахмат

Текуланы Рашит

Текуланы Къазий

Хутуйланы Ханафий

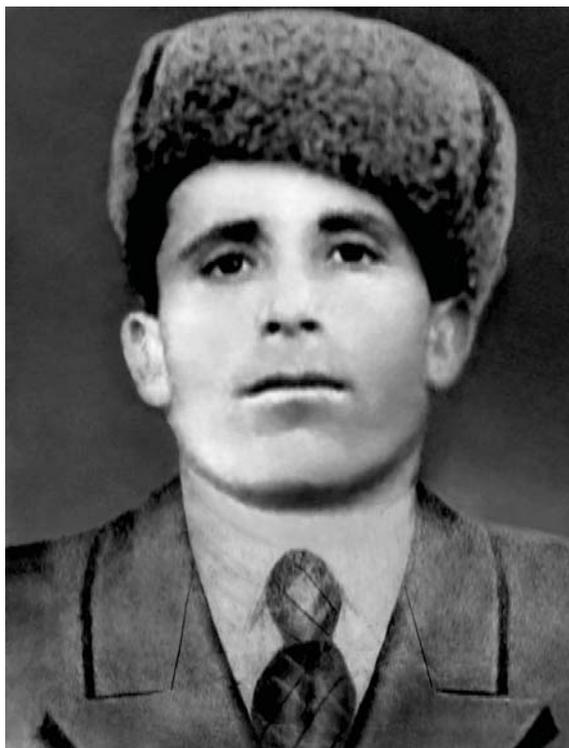
Хуртуланы Мухадин

Черкесланы Фаризат

Хамайланы Азрет

Чеченланы Амин

Черкесланы Азрет

Хамайланы Юсюп

БАШЛАРЫ

ДАУУТ ХАЖИГЕ – 220 ЖЫЛ

ШАУАЙЛАНЫ Исмаил. Шауайланы Дауут хажини тарых бла байламлы шартлары. <i>Статья</i>	2
ДАУУТ ХАЖИ. Межнун бла Лейла. <i>Таурух</i>	3

ЁМЮРЛЕНИ ТЕРЕНИНДЕН

Исмаил МИЗИЕВ. Источники и историография. <i>Статья</i>	27
Альбек АБАЗОВ. Энеев Махмуд Алиевич	51
КУРПСКИЙ А. Два брата – одна судьба. <i>Статья</i>	52

АЛИ ШОГЕНЦУКОВХА – 120 ЖЫЛ

Юрий ТХАГАЗИТОВ. Али Шогенцуков и национальный литературный процесс XX века. <i>Статья</i>	55
Али ШОГЕНЦУКОВ. Назмула	64

ПРОЗА

АКЪАЙЛАНЫ Тахир. Китапханада. « <i>Жарыкъ толкъун</i> » романдан	74
--	----

ПОЭЗИЯ

Лариса АБДУЛЛИНА. Назмула	113
БИТТИРЛАНЫ Ахмат. Назмула	119

ХУБИЙЛАНЫ НАЗИРНИ ЭСГЕРЕ

АППАЛАНЫ Билял. Поэзия – жашау мурдору. <i>Очерк</i>	125
ХУБИЙЛАНЫ Назир. Назмула	128

АДАБИЯТ ХАЗНАБЫЗДАН

ШАУАЛАНЫ Хасан. Адамлыкъ – жашау асыуу. <i>Очерк</i>	131
МАКЫТЛАНЫ Сайид. Ол кимди, анам? <i>Повестьден</i>	132

АЛАН МИФЛЕ

ЁЛМЕЗЛАНЫ Мурадин. Мифле	150
------------------------------------	-----

«МИНГИ-ТАУНУ» КЪОНАГЪЫ

Валерий ДЗИДЗОЕВ. Кёлсюзлюкню ачы дерси. <i>Хатар</i>	198
---	-----

ОКЪУУЧУЛАНЫ НАЗМУЛАРЫ

СОЛТАНЛАНЫ Оюс. Шыкычыны жыры. <i>Назму</i>	205
ТЕБУЛАНЫ Шукур. Мёчюланы Кязимге – 160 жыл. <i>Назму</i>	207

ФАХМУ БЛА УСТАЛЫКЪ

КЪУЛЧАЛАНЫ Зульфия. Дуниягъа айтылгъан ауур атлетибиз. <i>Ушакъ</i>	208
АТА ЖУРТНУ КЪОРУУЛАГЪАНЛА. Суратла	213

МИНГИ-ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 5 (213)

*Литературно-художественный
и общественно-публицистический журнал*

На балкарском и русском языках

Учредитель
ГКУ «КБР-МЕДИА»

Журнал зарегистрирован Управлением Федеральной службы по надзору
в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций
по Кабардино-Балкарской Республике
ПИ № ГУ07-00128 от 11 января 2018 г.

Художник *В. К. Баккуев*
Корректор *А. Х. Жабоева*
Компьютерная верстка *А. С. Бозиевой*

Подписано в печать 05.10. 2020.

Выход в свет 09.11. 2020. Формат 60 x 90 ¹/₁₆. Бумага офсетная.

Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 14, 00.

Уч.-изд. л. 12,5. Тираж 561 экз. Заказ № 2207. Стоимость одного номера
по подписке через ФГУП «Почта России» – 34,73 руб., за 6 мес. – 104,19 руб.

В розницу цена свободная.

Адрес редакции, издателя: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5.

Отпечатано в полном
соответствии с качеством
предоставленных диапозитивов

Отпечатано в ООО «Издательство «Южный регион»
357600, Ставропольский край, г. Ессентуки, ул. Никольская, 5а

**«Минги-Тау» журнал келмей къалгъанына почта жууаплыды.
Тел.: (88662) 42-11-75**

*Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюрютмейди. Къол жазма-
лагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмаидыла. Басмаланган
затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кез къарамы бирча бол-
мазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы баиша жерде басмала-
гъанда, была «Минги-Тау» журналдан алыннгандыла деп чертген борчду.*

ЧЕРКЕСЛАНЫ ГЕОРГИЙ

Черкесланы Маштайны жашы Георгий КЪМР-ни биринчи премьер-министри болгъанды.

Георгий КЪМР-ни эл мюлкюню сыйлы кьуллукъчусуду. Ол 1938 жылда 10 ноябрьде Къашхатауда туугъанды. Кёчгюнчюлюкден къайтхандан сора, аскерде кьуллукъ этеди. 1960 жылда КЪМКЪУ-ну эл мюлк факультетини зоотехникле хазырлагъан бёлюмюне киреди. Аны айырмалы бошاپ, 1965 жылда баш зоотехник болуп ишлеп башлайды. 1967 жылда уа аны «Эльбрусский» совхозгъа директор этип саладыла. Къысха заманны ичинде совхозну биринчи жерге чыгъарады. Ол «Знак Почета», Красногo Знамени, «Ахъдз-Апша» орденле бла, «За трудовую доблесть» майдал бла, кёп ыразылыкъ къагъытла эм сыйлы грамотала бла да саугъаланады.

1977 жылда Георгийни жангы ачылгъан «Птицепром» трестге тамата этип саладыла. Ол башчылыкъ этген кезиуде Басхан сахарда бла Нартан элде къанатлылагъа бакъгъан фермала ишленедиле. Бир ауукъ заманны ол эл мюлкню министрини экинчиси болуп да тургъанды. Артда артха «Птицепром» трестге къайтады.

Георгийни, къырал ишден кетгенден сора, КЪМР-ни пенсионерлени Союзуну председателине айырадыла. РФ-ни Федерал Жыйылыууну Федерация Советини биринчи чакъырылыууну депутаты да болады.

Черкесланы Георгий къайда ишлесе да, къайда кьуллукъ этсе да, борчун бийик даражада тамамлагъанды.

ЭЛБРУС МИНГИ-ТАУ

Редакцияны телефонлары:

42-23-40, 42-76-52, 42-40-29, 42-38-66, 42-76-19

Адреси:

360000, г.Нальчик, пр.Ленина, 5 «Минги-Тау»,

www.jurnals.smikbr.ru; mingitau@mail.ru

Индекс 73910

ЧЕРКЕСЛАНЫ ГЕОРГИЙ
КъМР-ни биринчи премьер-министри